

JAROSLAV VACULÍK

DĚJINY VOLYŇSKÝCH ČECHŮ
I. (1868-1914)

Reedice pro elektronické vydání

Praha 1997

Lektorovali:

© doc. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc., 1997

ISBN

Obsah

1) PŘISTĚHOVALECTVÍ NA VOLYŇ A DEMOGRAFICKÉ POMĚRY	4
2) HOSPODÁŘSKÝ ŽIVOT	16
a) zemědělství	16
b) průmysl a živnosti.....	25
3) NÁBOŽENSKÉ POMĚRY	29
4) ŠKOLSTVÍ.....	58
5) KULTURNÍ A SPOLEČENSKÝ ŽIVOT	70
6) POLITICKÝ ŽIVOT	81
Použité prameny a literatura	89

1) PŘÍSTĚHOVALECTVÍ NA VOLYŇ A DEMOGRAFICKÉ POMĚRY

České vystěhovalectví druhé poloviny 19. století představovalo závažný ekonomicko-demografický problém.^{1/} Česká politická reprezentace se z mnoha důvodů stavěla proti vystěhovalectví, i když chápala, že sociální problémy, nedostatek půdy, nedostatečný průmyslový rozvoj některých krajů a z toho plynoucí nemožnost zajistit značné části obyvatelstva obživu, nutně plodí emigraci. Protože soudobá česká politika nemohla řešit ani vyřešit tyto základní problémy, snažila se bránit emigraci především aktivní protivystěhovalickou propagandou, která tvrdila, že "stěhování se našeho lidu do ciziny neděje se nikterak následkem přelidnění, aneb z obavy před ním", a "není nutným výsledkem společenských a hospodářských poměrů, nýbrž že vyvoláno jest způsobem umělým - zchytralou a nepoctivou agitací". Příznávala však, že "rolník menší... jest tedy proti konkurenci moderního hospodářství téměř bezbranným".^{2/}

Pod vlivem velké vystěhovalické vlny do Ameriky vznikla myšlenka obrátit českou emigraci do slovanských zemí, kde by Češi posilovali tamní Slovany a neztráceli svou národnost ve prospěch německého či anglosaského etnika. Takto formulované myšlenky o českém vystěhovalectví do slovanských zemí vyhovovaly i tehdejšímu zájmu vládnoucích kruhů carského Ruska, které měly zájem na kolonizaci rozsáhlých území, a to na Dálném Východě, na Kavkaze a v souvislosti s polským povstáním roku 1863 i v tehdejší Volyňské gubernii. Zájem carské vlády spočíval v tom, aby tyto kraje byly obsazeny, pokud možno za co nejmenších výdajů pro státní pokladnu, a to obyvatelstvem schopným vytvořit ekonomicky prosperující společnost. Navíc základním požadavkem ruské administrativy bylo vytvořit takové prostředí, které by se neuzavíralo ruskému vlivu, ale které by s ruskou společností postupně splynulo.^{3/} Podporovaly to zkušenosti s německými kolonisty, kteří byli ekonomicky úspěšní, ale vytvářeli uzavřené jazykově cizí ostrovy s rozdílnou cizí kulturou i náboženstvím, tedy cizí element, který neovlivňoval svými hospodářskými zkušenostmi okolní obyvatelstvo. Proto při hledání zdrojů ke kolonizaci se carská administrativa snažila využívat vnitřní ruskou kolonizaci. Protože to početně nedostačovalo, hledaly úřady další možnosti v přísunu kolonistů z ciziny, a to především slovanské. Zájem se obracel na celý slovanský svět, vyjma Poláky, k čemuž ideově i prakticky napomáhala skupina slavjanofilů, kteří tyto trendy také vědecky odůvodňovali. Zdroj kolonistů se hledal na Balkáně, zejména mezi pravoslavnými Srby a Bulhary. Zájem se posléze obrátil také na Čechy, jejichž katolicismus, podle ruských slavjanofilů, nebyl takového typu jako polský. Češi byli vhodní i vzhledem k tomu, že byli ekonomicky agilní, se značnými ekonomickými zkušenostmi a na vysoké kulturní úrovni.

Česká politická reprezentace neměla v podstatě námitek proti emigraci Čechů z Ameriky do Ruska, ale měla námitky proti stěhování z českých zemí. Důvodem byly jednak reálné problémy a těžkosti emigrace do Ruska, za které by nutně nesla, v případě její podpory, před českou společností zodpovědnost, jednak více méně protipolský charakter ruských opatření ke kolonizaci Volyně. Neměla tedy zájem, kromě oficiálních propagačních slov o slovanské jednotě, na nějakém praktickém kroku.

Ruští emisáři agitující pro vystěhovalectví do Ruska nedostali otevřenou podporu české politické reprezentace, ale získali neoficiální souhlas a tichou podporu k jednání s americkými Čechy a neoficiální podporu některých vědeckých pracovníků v Praze, kteří nepochybně jednali v souladu s názory české reprezentace, a to především publicisty Františka Jezbery a pracovníka Národního muzea a blízkého spolupracovníka Palackého A. Patery, který aktivně napomáhal při organizování českého vystěhovalectví do Ruska.^{4/} Jednali i s předním představitelem české politiky prof. F. A. Braunerem, účastníkem Národopisné výstavy v Moskvě v roce 1867, který byl nakloněn stěhování Čechů do Ruska, a to z národohospodářských i politických důvodů. Jednání vedli také s majitelem vystěhovalické kanceláře Karešem.

Vzhledem k této situaci vznikly projekty přesídlení Čechů z Ameriky do Ruska, a to zejména k Bajkalskému jezeru (Poamuří), a později projekt přestěhování na Kavkaz, který byl

spojen s představou vystěhování Čechů, připravených v německých přístavech na cestu do Ameriky, do Ruska.^{5/} Carská administrativa měla ovšem zájem na přestěhování bohatších vrstev, jež by měly prostředky k přestěhování, zakoupení půdy, inventáře a posléze i na vybudování hospodářství či průmyslových podniků, které by prosperovaly, a to bez nároků na carskou pokladnu. I když uvedené projekty po roce 1863 padly, myšlenka o přestěhování amerických Čechů se znovu objevila v roce 1867. V květnu 1867 byla při Moskevské zemědělské společnosti ustavena komise pro uvedení českých emigrantů do Ruska. Komisi předsedal hrabě Tol, tajemníkem byl Vereščagin, členem byl zpočátku i český člen, ředitel školního statku F. Bušek. První zasedání komise bylo uvedeno prohlášením pražského publicisty prof. F. Jezbery, který poukázal na to, že emigrace do Ameriky by se měla raději nasměrovat do Ruska, aby došlo ke "spojení dvou historicky rozrůzněných částí jedné a téže části jedné slovanské rodiny".^{6/} Komise se shodla na potřebě přísného oddělení politické stránky otázky od stránky čistě ekonomické, zabránění přílivu cizozemského proletariátu, vytvoření agentur v Čechách pod vedením vybraného pražského činitele a bezpodmínečné předběžné prohlídky půdy nabízené v Rusku českými zájemci. Přesídlování mělo být uskutečňováno na jasných zásadách. Svě představy si členové komise ověřovali při jednáních s účastníky Moskevské etnografické výstavy, zejména Palackým, Braunerem a Riegerem. V průběhu dvou besed s předními činiteli českého národa se ukázalo, že snad kromě barona Vilanniho, čeští hosté přijímali předběžné návrhy "ne s velkým pochopením", neboť v nich viděli pouze oslabení českého národního elementu v jeho politickém významu v českých zemích. Zdůrazňovali přitom, že bohatí nebudou mít potřebu stěhovat se a český proletariát Rusko určitě nepotřebuje. Toto hledisko zastávali zejména Rieger a Brauner. V Národních listech komise otiskla sdělení, ve kterém objasňovala smysl své existence jako pouze zprostředkující instance mezi ruským prodejcem a českým kupcem půdy. Člen komise Th. A. Levšin navštívil Prahu, aby se na místě seznámil se všemi údaji týkajícími se českého zájmu o vystěhovalectví do Ruska. Zjistil, že zájemci se rekrutují ani ne z řad zemědělců, jako spíše řemeslníků všeho druhu. Našel i osobu ochotnou zabývat se organizací celé vystěhovalecké akce. O zájemcích o vystěhovalectví se vyjádřil, že "jsou to lidé, zdaleka neznající složité a tolik odlišné podmínky našich hospodářství, nemluvě už o obtížích, se kterými se setkají při praktickém uplatnění svých znalostí, včetně neznalosti ruského jazyka".^{7/} Komise zároveň otiskla v novinách Moskovskije vědomosti zprávu o své činnosti a cílech a obdržela mnoho nabídek na prodej a pronájem půdy v Petrohradské, Tverské, Pskovské, Moskevské, Poltavské, Jekatěrinoslavské, Voroněžské a Orenburské gubernii. Zemědělští vlastníci sdělovali potřebné údaje o rozloze a stavu pozemků nabízených k prodeji nebo pronájmu. Nabídek přišlo více než padesát a nabízely téměř 500 tis. desjatin půdy (desjatina = 1,092 ha). Kopie těchto nabídek byly zaslány pražskému agentovi, který je publikoval v Národních novinách. Na ně reagovalo značné množství zájemců z řad více či méně bohatého českého obyvatelstva, kteří si přáli přesídlit do Ruska. Někteří z nich se hned vydali na obhlídku půdy, a to především do Volyňské gubernie, jako nejbližší. Jiní zájemci si prohlédli půdu v Mohylevské gubernii a na jaře 1869 další uchazeči chtěli odjet do Moskvy a odtud se vydat do Čemigovské, Poltavské a jiných jižních gubernií.

Komise také pristoupila k sestavení tištěné příručky, jako průvodce pro české imigranty, která je měla seznamovat s půdními, klimatickými, administrativními a mnoha jinými podmínkami v Rusku. Komise vyjadřovala spokojenost s velkým zájmem ze strany Čechů: "Ve věci osídlení obrovských prostor naší vlasti má iniciativu národnost nám příbuzná, schopná nejen zvýšit výnosnost... ale připravená sloučit se s námi v jeden celek přijetím ruského občanství."^{8/}

Česká emigrace do Ruska, která směřovala na Ukrajinu a na Kavkaz, se rozvíjela rychle a s velkým ohlasem, jenž je zaznamenán i v selských kronikách a zápisech. V rukopisných zápisech ze Slánska se píše: "Jako vloni do Ameriky, tak se stěhují letos do Rus. Celé osady opouštějí domov a jdou na dalekou cestu - do Rus."^{9/} Podobně postupovali i rolníci na Lounsku. Svou úlohu sehrála také korespondence vystěhovalců svým příbuzným do Čech, která v prvním období zprostředkovávala zprávy o výhodných podmínkách v Rusku.

Nejpříznivější imigrační podmínky se vytvořily ve Volyňské gubernii na západní Ukrajině, kde po zrušení nevolnictví v roce 1861 a po nezdařeném lednovém povstání 1863 polští velkostatkáři levně prodávali velké množství půdy. Příchod zahraničních přistěhovalců do tohoto prostoru vítala i carská administrativa, která usilovala o oslabení vlivu zdejší polské šlechty a hospodářské povznesení gubernie.

Hlavní masu českých vystěhovalců představovali lidé mladší a střední generace, neboť jen ti mohli čelit počátečním útrapám a rychleji se přizpůsobit novému prostředí. Stěhovaly se celé rodiny, odcházeli nejen drobní rolníci, zemědělští a průmysloví dělníci, řemeslníci, obchodníci a příslušníci inteligence, ale také mnozí bohatí sedláci. Např. v Bojarce jeden z nich zakoupil za hotové 100 ha půdy i s budovami.^{10/} Nešlo tedy o zcela pauperizované vrstvy, neboť emigrace vyžadovala nejen zaplacení drahé cesty, ale zejména také finanční prostředky k zakoupení půdy a dalších nezbytných potřeb. Vystěhovalectví probíhalo pod heslem "za chalupu grunt",^{11/} neboť volyňská půda byla mnohem levnější než v českých zemích.

Vystěhovalci pocházeli zvláště ze Žatecka, Rakovnícka, Lounska, Mělnicka, Mladoboleslavka, Turnovska, Jičínska, Královédvorská, Královéhradecka, Pardubicka a Kutnohorska, ale i z některých míst na Moravě.^{12/} Podle vzpomínek pamětníků vypukla v některých českých krajích přímo "stěhovací horečka". Vystěhovalectví podporovala i část soudobé publicistiky, např. Pokrok psal, že "nekoupíme-li my volyňskou půdu, koupí ji Němci. My budeme sedět u hrnka bramborů. Za 1000 zl. u nás koupíte pět korců a budete se stále plahočit, zde za 500 zl. koupíte šedesát korců černé, lepší půdy než na Chrudimsku nebo Žatecku, druhých 500 zl. si necháte na cestu, budování a jednoroční výživu".^{13/}

Již v roce 1863 přišlo na Volyň prvních sedmnáct rodin z Čech, jež zde založily českou osadu Luthardovku v újezdě Dubno.^{15/} Organizovaný příliv českých imigrantů však začal až v roce 1868, kdy přesídlilo 135 rodin.^{16/}

Průkopníky vystěhovalectví na Volyň byli devětadvacetiletý bývalý vojenský strážmistr František Příbyl z Třeboně a sedmadvacetiletý učitel Josef Olič z Řevničova na Rakovnícku, kteří propagovali mezi českými zemědělci levnou volyňskou půdu, nacházející se pouhých 50-100 km východně od rakouské hranice. Příbyl se seznámil s velkými možnostmi koupě volyňské půdy v době svého působení ve varšavské zprostředkovatelně prodeje a práce W. Wilkonského a G. Bordasze. Dne 25. února 1868 Národní listy publikovaly jeho první zprávu o prodeji půdy na Volyni: "Velké a malé statky jsou na prodej za velmi levnou cenu. Statky ty nalézají se v císařském Rusku v okrese Volyňském, osm mil od hranic rakouských vzdálené, a jsou při nich sdělaná a zasetá pole. Bližší zprávu podá na ofrankované dopisy František Příbyl (poste restante Tábor). Opisy výtahu katastrálních map, za jejichž spravedlivou výměru se ručí, lze nahlédnout u výše jmenovaného v Horách ratibořských u Tábora (nyní Ratibořské Hory - pozn. J. V.). Jitro rakouské míry nejlepší pšeničné půdy stojí 30 zlatých rakouské měny. Jitro rakouské míry nejlepší žitné půdy stojí 16zl. r. m. Ohledně koupi statků těch buď v celosti nebo na díly, nechť se páni koupě žádostiví (s kapitálem 4 až 10 000 zl.) přihlásí u téhož."^{17/} Noviny zdůrazňovaly, že přesídlení do Ruska, na rozdíl od emigrace do Ameriky, umožní vystěhovalcům uchovat si svou slovanskou národnost.^{18/} Úspěšná agitační činnost vzbudila pozornost i rakouských úřadů, což vedlo k Příbylovu zatčení a vypovězení z monarchie. Spolu s Příbylem odjelo prvních čtrnáct zájemců o půdu; na Volyň dorazili 24. května 1868.

Prvními českými osadami založenými v rámci této kolonizační vlny byly již v roce 1868 Hlinsk v újezdě Rovno a Podcurkov a Podhájce v újezdě Dubno. Češi se v tomto roce usídlili rovněž v ukrajinských osadách Podlisky (újezd Luck), Pokosy (újezd Rovno), Račín (újezd Dubno) a Velké Gorbaši (újezd Žitomir).^{19/} Půda na Volyni byla desetkrát levnější než v Čechách, takže počet přesídlenců, zejména drobných rolníků a řemeslníků, vzrůstal.

V průběhu roku 1869 přesídlilo dalších 449 rodin,^{20/} což byl největší roční přírůstek v průběhu celé české vystěhovalcké vlny na Volyni. Noví imigranti založili v tomto roce osady Mirohošť (újezd Dubno) a Jezírko (újezd Rovno) a usídlili se rovněž v újezdním městě Vladimír

Volyňský a dalších ukrajinských lokalitách Horyňhrad (újezd Rovno), Dědkovice (újezd Rovno), Mizočin (újezd Dubno) a Radzivilov (újezd Kremenec). Jen v průběhu let 1868-1869 se tak Češi usídlili ve čtrnácti lokalitách, kde zakoupili 8838 ha půdy, za kterou zaplatili na 270 tisíc rublů, tj. v průměru třicet rublů za hektar.

Rakouské úřady sledovaly vystěhovalectví na Volyň s nelibostí, a to bez ohledů na uznání "iuris emigrandi" v prosincové ústavě z roku 1867. Pražské místodržitelství odmítalo vydávání cestovních pasů zejména osobám, které se podle jeho názoru chtěly emigrací vyhnout vojenské povinnosti. Na Volyni byli totiž čeští imigranti, kteří se tam přistěhovali před rokem 1874, od vojenské služby osvobozeni. Rakouské vyslanectví v Sankt Petěrburgu protestovalo u carských úřadů proti agitaci pro emigraci do Ruska vedené na území Čech a odvolávalo se mj. na rakousko-ruskou deklaraci z 5. června 1815 o vzájemném výdeji osob, které prchají před vojenskou povinností. Dne 15. června 1870 uvědomilo ruské ministerstvo zahraničních věcí rakousko-uherské úřady, že Rusko souhlasí s uplatňováním této deklarace?^{21/}

Od roku 1868 česká periodika systematicky otiskovala materiály o životě českých emigrantů v Rusku. Národní listy publikovaly v dubnu 1868 stať dr. Julia Grégra, ve které tento český politik vyzvával přednosti emigrace do slovanského Ruska před emigrací do Ameriky.^{22/} Českou emigrací se zabývala také provinciální žurnalistika, zejména noviny a časopisy s nacionalistickou tendencí. Např. Šumavan uváděl, že Češi jsou proto u Žitomiru, neboť nejlepší místa ve vlasti patří Němcům.^{23/}

Naproti tomu konzervativní prorakousky orientovaný tisk se vyslovoval proti emigraci. Pražský deník, Pozor a Tábor systematicky publikovaly materiály o těžkém postavení Čechů v Rusku, údajné věrolomnosti carských úřadů a o návratech některých jednotlivců z Ruska. Např. Tábor tvrdil, že pro řemeslníky není v Rusku žádná práce a že Rusko očekává od české emigrace pouze výhody pro sebe.^{24/} Dokonce i Pokrok psal o rozčarování imigrantů a jejich špatném postavení a obviňoval Příbyla z podvodu.^{25/} Rusko popisoval jako barbarskou zemi, carskou vládu jako nevzdělanou a hrubou, Volyň jako chudou zemi, bohatou jen pískem a bažinami. Vyjadřoval obavy, že Češi se na Volyni rozplynou mezi Poláky a Rusy. Na tato tvrzení reagoval Josef Olič, který označil postavení Čechů na Volyni za výhodné, a to díky jejich hospodářské a kulturní převaze: "Polská šlechta ráda vidí Čechy, neboť jsou ‚katolíci‘ a nejsou ‚moskalé‘. Ruské duchovenstvo a lid rádi vidí Čechy, neboť jsou ‚husité‘ a nejsou Poláci." Zdůrazňoval, že od náboženské a národní asimilace může volyňské Čechy ochránit orientace na samostatnou českou církev pěstující husitské tradice.^{26/}

Nehledě na protiemigrační propagandu byl rozsah české emigrace na Volyň (a také na Krym) na přelomu šedesátých a sedmdesátých let devatenáctého století značný. Půdy na prodej bylo ve Volyňské gubernii dostatek a cesta tam byla čtyřikrát levnější než do zámoří a vedla po souši. Také příbuznost řeči národa, na jehož území se chtěli čeští vystěhovalci usídlit, sehrála značnou úlohu. Příznivý vliv měly i různé úlevy poskytované imigrantům carskými úřady.

Někteří emigranti se vydali na několikátýdenní cestu povozy a vedli s sebou i dobytek, jiní jeli vlakem do poslední rakouské stanice Brody ve východní Haliči (trať Lvov - Brody byla otevřena v roce 1869) a odtud pokračovali povozy. Železniční trať Brody-Zdolbunov se totiž začala stavět o deset let později (v roce 1878) jako přípoj na trať Rovno-Zdolbunov- Kozatin, jež byla stavěna právě v době příchodu Čechů.

První znaky sociální diferenciacce se objevily již při koupi půdy. Zájemci o přesídlení na Volyň vyslali obvykle na místo budoucího osídlení nejprve dva až tři zástupce, kteří s sebou vezli soupis zájemců s uvedením množství požadované půdy a určitou sumu peněz. Pokud se jim místo líbilo, předali soupis a peníze tzv. zplnomocněncům, neboť sami neznali ani ruské zákony a předpisy, ani ruský jazyk. Zplnomocněnci převzali sumu peněz potřebnou ke koupi půdy, sjednali se statkáři smlouvy na své jméno a poté rozdělili půdu mezi přistěhovalce, a to podle výše jejich vkladu. Imigranti, kromě ceny půdy, platili zprostředkovatelům po 20-30 rublech za zprostředkování a potvrzení kupních smluv na jméno vlastníka podílu. Značná část kupních

smluv, které se nacházejí ve fondech notářských archívů, však svědčí o tom, že byly vystaveny pouze na jméno prostředníka^{27/} To umožňovalo zprostředkovatelům značné zisky a nadvládu nad spolujemiteli, kteří před zákonem vystupovali ne jako vlastníci, ale spíše jen jako nájemci půdy zplnomocněnců. Při založení jedné z prvních osad - Hlinská - v roce 1868 bylo např. zakoupeno od šlechtice Weselowského 1638 ha půdy, na kterých se usídlilo 126 rodin. Na jednu rodinu průměrně připadlo 13 ha, ale zplnomocněnci Příbyl, Svoboda a Olič si ponechali po 65 ha půdy.^{28/} Tyto praktiky vedly k častým neshodám a soudním přím.

Zplnomocněnci kupovali půdu také prostřednictvím Společnosti pro nákup půdy v Jihozápadním kraji, kterou 24. července 1869 založil František Příbyl společně s majiteli varšavské zprostředkovatelný prodeje a práce W. Wilkonským a G. Bordaszem a soudcem v Rovně Antonem Boguckým. Kupci se museli podřizovat společnosti, jejíž agenti - Poláci a Židé - je čekali na hranici a provázeli do míst usídlení. Na zakoupených pozemcích často zůstávaly dluhy, církevní povinnosti, věčné platy apod., o čemž kupující nebyli informováni. Když tyto skutečnosti zjistili, společnost odmítla zodpovědnost, vznikly spory a třenice.^{29/}

Společnost vyžadovala vysoké poplatky také od zeměměřičů, které si Češi najali k parcelaci pozemků. Např. zeměměřič najatý Čechy z Hlinská musel zaplatit společnosti tisíc rublů. Společnost jediná si vyhrazovala právo smiřovat osídlence a za to rovněž inkasovala poplatky. Dokonce úmyslně zneprátelila strany, aby získala finanční prostředky za zprostředkování.

Po svém příchodu na Volyň Češi nejprve bydleli několik let v prozatímních zemljankách, vyrytých v zemi, nebo společně v budovách koupených dvorů, které byly vesměs již velmi zchátralé. Zemljanky byly obvykle 5 m dlouhé, 3 m široké a 2,5 m vysoké. I stáj pro koně byla v zemi. V prvním roce byla úroda svezena do jedné stodoly. Celou zimu mlátili obilí cepy a ozubenými válci, které tahali koně. Zrní se potom dělilo podle množství zakoupené půdy. S ohledem na minimální úrodu se nelze divit, že se to neobešlo bez nešvarů a rozbrojů.^{30/} Proto již ve druhém roce měla většina kolonistů vlastní stodoly a nejdůležitější hospodářské budovy, přičemž nadále bydlela v zemljankách. Teprve v dalších letech si vybudovali dřevěné obytné domy, většinou srubové, se dvěma až třemi místnostmi, kryté slaměnými došky, nebo i z hliněnoslaměných tvárnic a kamene.^{31/} Ploty byly zprvu spleteny z lískového proutí, nebo vytvořeny z navrstvených vymýcených pařezů. Usedlosti byly stavěny ve vzdálenosti několik metrů od cesty, před domem byly vysázeny ovocné stromy. Stáje a chlévy byly často pod jednou střechou s obydlím, odděleny jen chodbou.

Kapitál přistěhovalců byl většinou použit na nákup půdy, zvláště lesní, jež byla levnější, ale kterou bylo nutno vymýtít. Imigrantům zpravidla nezbyly žádné další finanční prostředky a také hospodářství nedávala zpočátku žádný zisk. Proto si zpočátku museli přivydělávat povoznictvím, prací na stavbě železnice Brest-Kyjev apod. Museli si také půjčovat od židovských lichvářů, a to na vysoký úrok.

Volyňští Češi zprvu žili více než skromně. Většinou chodili obuti do dřeváků, oblékali se do látek vlastní výroby, neboť mezi nimi bylo mnoho tkalců. Často se nedostávalo jídla, obuvi a šatstva, k hlavnímu jídlu patřila hrachová kaše, mnozí chodili bosí. Podle volyňského tisku "bývalo, že rolníci (Ukrajinci - pozn. J. V.) se v kostele modlili k Bohu a Češi stáli na kostelních schodech, drželi pytlíky a prosili o chleba, sádlo, mouku a kroupy. A mužik ničeho nelitoval, všeho dal".^{32/}

Zdravotní poměry nebyly v prvních letech utěšené. Změna klimatických podmínek, nedostatek nezávadné pitné vody, špatné hygienické podmínky, těžká úmorná práce při mýcení lesů a výstavbě obydlí a hospodářských budov a nedostatečná jednostranná výživa vytvářely v oslabených organismech živnou půdu pro vznik různých infekčních nemocí. Kromě cholery v prvních letech řádila také střídavá zimnice - tzv. volyňská horečka.^{33/} Těžké existenční podmínky v prvních letech přiměly některé imigranty k návratu do vlasti.

Češi se usídlovali buď v již existujících ukrajinských vesnicích a městech, nebo na půdě dosavadních polských velkostatků. Přitom většina českých osad přijala místní názvy. Mnohdy Češi založili své osady poblíž ukrajinských a k ukrajinskému názvu přidali bližší označení "Český". Největší počet českých imigrantů osídlil jih Volyňské gubernie, kde byl dostatek úrodné černozemě. Již v roce 1870 uváděl pověřenec generálního gubernátora Jihozápadního kraje, zahrnujícího gubernie Volyňskou, Kyjevskou a Podolskou, plukovník P. Gresser 10 062 Čechy s ruským státním občanstvím v 67 volyňských lokalitách. Nejvíce Čechů žilo v újezdě Dubno, a to 4637 ve 37 místech. Další imigranti osídlili újezdy Rovno (2265 osob v osmi osadách), Luck (1067 v šesti osadách), Vladimír Volyňský (1046 v třech osadách), Ostroh (765 v pěti osadách), Ovruč (148 ve třech osadách), Novohrad Volyňský (101 ve dvou osadách) a Žitomir (33 ve třech osadách).^{34/}

Do těchto počtů nejsou zahrnuti čeští náboženští exulanti, kteří odešli z Čech již ve čtyřicátých letech 18. století pod vlivem pruské agitace do Slezska a odtud se přes Polsko dostali na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století na Volyň. Ti měli rovněž ruské státní občanství, ale byli příslušní do tzv. Poviselského kraje, tj. bývalé Kongresovky. Tito čeští evangelíci se na Volyni usídlili v osadách Michajlovka (1871), Český Mírotín (1870), Český Závídov, Mezilesí (1871) a Podcurkov (1868). Nepožívali práv udělených ruskou vládou imigrantům z českých zemí.

Na Volyni dočasně nebo trvale žilo nemálo Čechů, kteří si ponechali rakouské státní občanství a v ruské statistice byli vedeni jako cizinci. Šlo o několik set osob, zvláště ve městech, kde se věnovali řemeslu, obchodu, či pracovali v průmyslu. Mnozí se usazovali i na venkově, např. v Hlinsku žily 54 české rodiny s rakouským občanstvím, Hrušvici 37 rodin a Kvasilově 23 rodiny. V některých lokalitách žili výlučně Češi s rakouským občanstvím, např. v první české osadě na Volyni Luthardovce.

Z celkového počtu českých osad bylo 37 součástí čtyř samostatných českých volostí (nejnižších administrativních jednotek), které byly zřízeny v Hlinsku, Dubne (se sídlem v Buderáži), Lucku (se sídlem v Mirohošti) a později také v Kupičově. V čele každé české volosti stál volený stařešina (např. v Hlinsku to byl Svoboda, v Dubne Příbyl) a v každé osadě si imigranti volili starostu. Všichni tito představitelé se rekrutovali z řad zplnomocněnců a dalších příslušníků konstituující se bohatší vrstvy. Každá volost také disponovala vlastním soudem.

Ostatní osady patřily k tehdejším ukrajinským volostem, ale i uvnitř nich se těšily určité míře samosprávy. České osady újezdů Žitomir, Ovruč a Novohrad Volyňský patřily k ukrajinským volostem od samého počátku, osady újezdů Ostroh a šest osad újezdu Dubno byly k ukrajinským volostem připojeny v roce 1876 pro velkou vzdálenost od center českých volostí.^{35/} Značná vzdálenost jednotlivých českých osad jak od sebe navzájem, tak od centra volosti, byla pro Volyň typická. Např. v české volosti Dubno se sídlem v Buderáži byly obě tyto lokality vzdáleny celých 57 km.

Kromě rolníků a živnostníků přicházeli na Volyň, tak jako i do jiných oblastí carského Ruska, příslušníci české inteligence, zvláště hudebníci a učitelé. Ti se na Volyni usazovali zejména ve větších městech, např. Žitomiru, Rovně a Lucku.

Na Volyň přišla i nevelká skupina podnikatelů, kteří měli dostatek kapitálu i pro zakládání drobných průmyslových podniků. Do řad bohatých se brzy začlenili i organizátoři české emigrace na Volyň, kteří se při zprostředkování prodeje půdy obohatili. Zástupce Nejsvětějšího synodu pravoslavné církve Je. M. Kryžanovskij, jenž byl vyslán na Volyň k prozkoumání situace českých imigrantů, tyto zbohatlíky charakterizoval jako "třídu, kterou zpočátku tvořila nejužší skupina ‚zplnomocněnců‘, rozdělivších si moc nad masou... Všichni jsou to lidé kapitálu, průmyslu, agentur apod., rozmístění v nejvýznamnějších osadách a místech, energičtí..."^{36/}

Místní úřady zpočátku zaujímaly vůči českým imigrantům nejasnou pozici. Příčina spočívala v tom, že většina přistěhovalců se hlásila ke katolickému náboženství. Podle ruských úředních výnosů z let 1864 a 1865 bylo na Volyni katolíkům zakázáno nakupovat půdu. Tato

opatření směřovala především proti polským statkářům, kteří v roce 1863 vlastnili na Volyni 370 tisíc ha půdy, zatímco ruští disponovali pouze necelými 26 tisíci ha.^{37/} Podezření místních úřadů, v době krátce po potlačení lednového povstání z roku 1863, musela vzbuzovat již sama skutečnost, že přesídlení organizovala polská agentura.

Ruské úřady se nakonec spokojily s objasněním, že čeští imigranti jsou potomky husitů a že jen náboženské pronásledování v Rakousku je přinutilo stát se katolíky. Podle carských úřadů přišli imigranti do Ruska "najít uprostřed bratrského ruského národa svobodu pro svou víru, která je blízkou pravoslaví, a to zde, na Volyni, brzo přivede všechny Čechy do lůna pravoslavné církve".^{38/} Imigranti byli, při značném nedostatku pracovních sil na Volyni a svých hospodářských zkušenostech, považováni za přínos pro povznesení všeobecné úrovně tamního zemědělství.

Příznivé stanovisko k českým imigrantům zaujal rovněž ruský tisk, který dával volyňské Čechy do protikladu k tamním Polákům. Vlivný kyjevský deník Kijevljanin, tlumočící oficiální názory, vyjádřil své kladné stanovisko vůči volyňským Čechům. Podle listu by se Češi měli rychle stát ruskými občany, neboť "spravedlnost požaduje zbavit se povinnosti učit se polsky a poslouchat bohoslužby v polštině a ne v ruštině".^{39/} Psal o ekonomickém přínosu českých imigrantů i jejich politickém významu: "Záměna polských vlastníků půdy na Volyni s námi stejnorodými Čechy, kteří se zjevnou touhou usilují o splynutí s ruským obyvatelstvem kraje, znamená, že podle veškeré spravedlnosti musí na sebe obrátit pozornost vlády. Na Čechy je kladen velmi značný úkol v zájmu ruského státu - vytvoření vlastního náboženství, které by vneslo rozkol do katolické církve, přitáhlo k sobě katolické obyvatelstvo a takto oslabilo sílu katolicismu."^{40/} Začala se rýsovat myšlenka využití české hospodářské emigrace k politickým účelům.

Pověřenec generálního gubernátora v Kyjevě A. Voronin ve své brožuře o zahraničních osídleních v Jihozápadním kraji, která vyšla na počátku sedmdesátých let minulého století, zase dával do protikladu volyňské Čechy s tamními Němci. O Češích uváděl, že "už při prvních krocích vyslovili přání splynout s původním ruským obyvatelstvem, ihned přijali ruské občanství, nedistancují se od místních rolníků, ale udržují s nimi přátelské styky"^{41/}

Naproti tomu ostře negativní pozici vůči české imigraci na Volyň zaujal polský tisk. Pro jeho postoj je typický citát z novin Czas: "Ať se přesídlují, brzo poznají, jak bezpečné jsou lživé sliby Ruska... Rusové jim radí zřít se své víry a přijmout pravoslaví. Ať se podívají, co se dělá s katolíky a uniáty, kolik jich přinutili násilím k pravoslaví. I když se vzdají jazyka a víry, neobdrží žádné politické svobody, protože nemohou dosáhnout v Rusku toho, čeho ono samo nemá."^{42/}

Podnětem k řešení české otázky na Volyni byla stížnost, kterou adresoval František Příbyl kyjevskému generálnímu gubernátorovi knížeti Dondukovovi-Korsakovovi poté, kdy byl svými polskými společníky vyloučen ze Společnosti pro nákup půdy v Jihozápadním kraji. Psal v ní o bídném postavení českých přesídlenců, které podle jeho názoru způsobovaly praktiky této agentury. Generální gubernátor pověřil vyšetřováním stížnosti plukovníka P. Gressera.

Gresser byl po dobu svého pobytu v českých lokalitách doprovázen F. Příbylem a J. Oličem, kteří vystupovali jako zmocněnci všech volyňských Čechů. Příbyla charakterizoval ve svém dopisu generálnímu gubernátorovi jako energického člověka, který "nezapomíná na své osobní zájmy a má velký vliv na přesídlence".^{43/} Kolem Příbyla a Oliče se, podle jiného pozorovatele - Kryžanovského, "soustřeďovali bývalí zplnomocněnci, lidé s kapitálem, výhodně podnikající, uchazeči, hledající vhodný podnik a výhody, jakých se nemálo táhlo z Čech za přesídlenci".^{44/} Tak se již krátce po příchodu Čechů na Volyň ustavila z těchto nových zbohatlíků reprezentace, která se vydávala za mluvčího všech přesídlenců. Té se podařilo naklonit si představitele carské moci P. Gressera, a tak si upevnit své mocenské postavení jak vůči mase imigrantů, tak i místním úřadům. Jakékoliv stížnosti automaticky označovala za intriky Poláků a rakouské vlády. Potíže připisovala polským statkářům a představitelům Společnosti pro nákup půdy v Jihozápadním kraji Wilkonskému, Bordaszovi a Boguckému.

Ministerstvo vnitra v roce 1870 zřídilo zvláštní komisi, která se měla zabývat českou imigrací do Jihozápadního kraje. Komise ve svém memorandu vládě konstatovala, že přesídlení Čechů do Ruska je jevem pozitivním, a to jak v politickém, tak ekonomickém smyslu.

Návrhy komise se staly podkladem vládního usnesení nazvaného O usazování Čechů na Volyni, které bylo 10. července 1870 parafováno carem. Na Čechy, kteří se přistěhovali do Volyňské gubernie, se vztahovala práva, jež byla poskytnuta cizím dělníkům výnosem z 18. prosince 1861. Čechům bylo dovoleno bez zvláštního policejního osvědčení o loajálnosti a pětileté lhůty přijímat ruské občanství, dostali právo stát se buď členy dosavadních volosti, nebo vytvořit své vlastní. Získali náboženskou svobodu s právem vytvořit vlastní církevní organizaci. Imigranti společně se svými syny byli osvobozeni od vojenské povinnosti. To se však vztahovalo pouze na ty Čechy, kteří do 1. ledna 1874 přijali ruské státní občanství. Na dobu pěti let od přijetí ruského občanství byli osvobozeni od placení daní státu. V roce 1871 bylo vydáno zvláštní vládní usnesení, které osvobozovalo Čechy, kteří přijali ruské občanství, od placení poplatků při koupi půdy od polských statkářů.

Na základě těchto privilegií se 24. září 1870 uskutečnila v Dubne přísaha asi tisíce hlav rodin Čechů, někdejších rakouských občanů, ze čtrnácti volyňských osad caru Alexandru Nikolajeviči a jeho synu Alexandru Alexandroviči, ve které imigranti slibovali, že "chceme věrnými, dobrými, poslušnými i věčně poddanými se svými rodinami být, nikam za hranice nejezdit a v cizině do služby nevstupovat; taktéž s nepřáteli ...škodlivých styků nemít, v nižádné zapovězené dopisování uvnitř i zevně Ruské říše nevcházet a nižádným způsobem proti povinnostem věrných poddaných ...se neprohřešit, v tom všem životu svého v případě potřeby nešetřit".^{45/}

V roce 1875 bylo na Volyni již 2190 českých rodin, to znamená, že se příliv Čechů začal postupně zmenšovat, neboť noví přistěhovalci po roce 1874 již nebyli zproštěni vojenské povinnosti. Tak v letech 1876-1878 se na Volyň přistěhovalo jen 446 rodin, tj. průměrně asi 150 rodin ročně. Nadále růst počtu volyňských Čechů byl ovlivňován nejen imigrací, ale i natalitou a nízkou mortalitou.^{46/}

Na konci 70. let (1878) bylo ve Volyňské gubernii již 2636 rodin, tj. 13 255 Čechů, kteří se usadili v újezdech Dubenském (5 tis. ve 21 osadě), Rovenském (2200 v osmi osadách), Luckém (1700 v devíti osadách), Žitomirském (1400 v pěti osadách), Ostrožském (1200 ve čtyřech osadách), Vladimírvolyňském (1100 ve třech osadách) a Novohradvolyňském (1 osada).^{47/} Také znalec českých menšin v zahraničí statistik Jan Auerhan konstatoval k roku 1878 celkem 13 255 Čechů, i když zároveň uváděl, že se v letech 1868-1874 na Volyň vystěhovalo asi 15 tisíc Čechů.^{48/} V té době vlastnili více než 35 tisíc hektarů půdy.

V roce 1884 žili na Volyni celkem 19 304 Češi. Nejvíce Čechů bylo v újezdě Dubno 5768 (tj. 29,7 % všech volyňských Čechů), Luck 3219 (16,7 %) a Rovno 3072 (16 %). Následovaly újezdy Ostroh s 2747 Čechy (14,2 %), Žitomir 2065 (10,7 %), Vladimír Volyňský 1354 (7 %), Ovruč 644 (3,5 %), Novohrad Volyňský 165 (0,85 %), Kovel (0,8 %), Křemenec 96 (0,4 %) a Starokonstantinov 28 (0,15 %). Nejvíce českých osad bylo v Dubenském újezdu (29), Luckém (10), Rovenském (11), Žitomirském (7), Ostrožském (3) a Vladimír Volyňském (3). Většina Čechů (17 764) přijala ruské občanství, rakouské občanství si ponechalo méně než 7 % imigrantů (1540 osob).

Z celkového počtu 17 764 Čechů - ruských občanů - žilo 17 372 na venkově (0,13 % venkovského obyvatelstva gubernie) a 392 Češi žili ve městech (0,22 % městského obyvatelstva). Podle jednotlivých újezdů žilo nejvíce Čechů - ruských občanů - v Dubenském (5366), Luckém (2999) a Rovenském (2859) újezdu.^{49/}

Na Volyni byly v roce 1883 celkem 44 lokality s převažujícím počtem Čechů (0,8 % všech lokalit). Nejvíce převážně českých osad bylo v újezdě Dubenském (15 osad), Rovenském (11) a Luckém (10).^{50/} V téže době žilo na volyňském venkově 98 466 Němců (5,2 % tamních ruských občanů), kteří převažovali v 701 lokalitě (13,5 % všech lokalit).

Zahraníční osídlenci v tomto období tvořili 10 % venkovského obyvatelstva gubernie. Kolonisté - ruští občané - vlastnili 115 586 ha, pronajímali 154 672 ha, další půdu vlastnili kolonisté, kteří si ponechali své dosavadní (rakouské, německé apod.) občanství (16 670,5 ha), část půdy také tito cizí občané pronajímali (31 394,5 ha). Celkem zahraniční osídlenci (Němci, Češi apod.) hospodařili na 7,15 % veškeré půdy gubernie.^{51/}

Např. v Luckém újezdu na každé dvě osady s autonomním ukrajinským obyvatelstvem připadala jedna osada s kolonizačním (německým nebo českým) elementem. V pohraničních újezdech Volyně na každých šest ukrajinských rolníků připadal jeden kolonista.^{52/} V Dubenském újezdu představovalo nepravoslavné obyvatelstvo (Poláci, Židé, Němci a Češi) dokonce většinu (pravoslavných zde bylo jen 43,3 %).^{53/}

Češi tvořili v polovině 80. let 0,8 % obyvatel Volyně. V Dubenském újezdu tvořili 4,4 % obyvatelstva, v Luckém 1,7 %, Rovenském 1,5 %, Žitomirském 0,9 % a Vladimirovolyňském 0,5 %.

V roce 1884 volyňští Češi obdělávali 38 926,6 ha půdy, z toho 97 % (37 693,8 ha) bylo jejich plným vlastnictvím a pouze 3 % byla propachtována za naturální nebo peněžní úplatu (1271,8 ha). Podle dobových údajů 59 největších českých zemědělců vlastnilo 7515,1 ha půdy, z toho jeden v újezdě Ovruč 3739 ha, 33 Češi ze Žitomirska 2362 ha, osmnáct Čechů z Dubenska 1040,7 ha a sedm dalších Čechů z Ostrožska 362,5 ha.^{54/}

U Ukrajinců připadalo jedno živě narozené dítě na 19 lidí, u Čechů na 35 osob.^{55/} V roce 1884 zemřeli na Volyni 144 Češi. Ve srovnání s Ukrajinci (jeden zemřelý na 32 osoby) byla mortalita Čechů podstatně nižší (jeden zemřelý na 99 osob), protože šlo většinou o lidi v produktivním věku.^{56/} Sňatků bylo uzavřeno u Čechů 208. Jestliže u Ukrajinců připadl jeden sňatek na 102 osoby, pak u Čechů na 68 lidí. Zatímco u Ukrajinců připadlo najedno manželství 5,2 dětí, pak u Čechů to bylo nejméně ze všech národností Volyně - 1,9.^{57/}

Češi - ruští občané - příslušní na Volyň žili tehdy v 65 osadách, z nichž třináct bylo úplně českých (15 534 osoby). V ostatních, národnostně smíšených, tvořily české usedlosti obvykle separátní část.^{58/}

Z celkového počtu osad patřilo 37 k samostatným českým volostem Hlinsk (devět osad s 3286 obyvateli), Dubno (čtrnáct osad s 3926 obyvateli), Luck (2235 obyvatel) a Kupičov (1325 obyvatel), které měly vlastní stařešiny, policejní a soudní úředníky. Značné obtíže však spočívaly ve velké vzdálenosti řady osad od sídla volosti. Ve třinácti koloniích žili jen Češi, např. v Kvasilově (812), Olšance (579), Straklově (535) a Malině (423). Ostatní kolonie byly smíšené (52), např. Hlinsk (1196 Čechů), Mirohošť (807 Čechů) a Kupičov (942 Češi). Ty kolonie, které nepatřily do některé ze čtyř českých volosti (šlo o 28 kolonií s 4752 osobami), patřily do místních ukrajinských volostí. Do tohoto počtu Čechů nepatřili krajané, kteří přišli z polských gubernií Poviselského kraje, kteří nezískali výhody udělené Čechům - ruským občanům - carským rozhodnutím z roku 1870. Šlo o 2230 osob z celkového počtu Čechů - ruských státních občanů.

Ruské úřady, tisk i veřejnost byly v devadesátých letech 19. století stále více znepokojovány rostoucím počtem cizích kolonistů ve strategicky důležitých západních i jihozápadních guberniích. Do roku 1861 se ve třech jihozápadních guberniích (Kyjevské, Volyňské a Podolské) usadilo 13 025 Němců, do roku 1876 jejich počet vzrostl o 50 121 osob, z nichž 31 470 připadalo na Volyň; ve Volyňské gubernii tehdy žili 42 372 Němci. Do roku 1882 se do Jihozápadního kraje přistěhovali další 49 962 Němci, z nichž se 45 359 usadilo na Volyni. Tak spolu s dřívějšími přistěhovalci zde bylo 101 108 Němců, z toho nejvíce na Volyni - 87 731. V letech 1882-1890 se do Jihozápadního kraje přistěhovalo 175 800 německých kolonistů, což spolu s předchozími přistěhovalci činilo již 276 908 lidí, z toho na Volyni 220 tisíc osob, tj. 10% obyvatel gubernie, které vlastnily 620 tis. desjatín půdy a představovaly 22% všech rolníků gubernie.^{59/}

Tyto skutečnosti vzbuzovaly odpor ruských nacionalistických a slavjanofilských kruhů. Němečtí přistěhovalci byli srovnáváni s českými, u kterých byla kladně hodnocena jejich blízkost

ruskému lidu. Tak Kijevskoje slovo, deník směru "dobře slovanského", otisklo dopis A. P. Liprandiho, jednoho "ze nejlepších bojovníků za ruskou vlast", který o volyňských Čechách psal: "Většina Čechů v Hulči, Zdobunově, Zálesí, Antonovce aj. se připojila k domácím obyvatelstvu. Volyňští Češi srostli stálým stykem s domácími obyvateli tak, že jsou prodchnuti způsobem jejich života. Přitom dobře poznali dobrotu a laskavost domácího obyvatelstva. Výsledkem styků osadníků českých s Rusy bylo, že roku 1884 pojali touhu, aby se sjednotili s ruskými bratry i u víře."^{60/} Týž autor (pod značkou Volyněc) psal ve Vilenském věstníku, že volyňští Češi "jsou jediní, kteří přinášejí Rusku kulturní prospěch, a jediní, kteří jsou jeho opravdovými přáteli".^{61/} Uváděl, že prý v Rovenském újezdě je na 15 tisíc Čechů a drží na 86 tisíc desjatin půdy. Za 10-15 let se podle jeho názoru stali nejen boháči, ale i "osvětiteli země", což dokladoval údaji o rozvoji průmyslu a zemědělství na Volyni. Vyslovil přání, aby i "druzí slovanští kmenové, zvláště žijící mezi námi Poláci, co nejdříve proniknutí byli týměž poznáním, jako Čechové".^{62/} Liprandi v Katkovově časopisu Russkij vestnik psal, že značně vzrostla česká imigrace na Volyň, a to zvláště z Ameriky. V roce 1890 přibýlo několik představitelů amerických Čechů s cílem osobně se přesvědčit o dobrých podmínkách zemědělství v Jihozápadním kraji a zakoupit zde půdu. Vyslání zplnomocněnci zakoupili několik statků v Dubenském, Luckém, Berdičevském a některých jiných újezdech a na jaře 1891 začalo přesídlování amerických Čechů na Volyň. K tomu podotkl, že "na další jejich usídlování na Volyni se nemůžeme dívat lhostejně, neboť představuje újmu původnímu ruskému obyvatelstvu".^{63/}

Nejpodrobnější údaje o počtu volyňských Čechů jsou k dispozici v materiálech prvního ruského sčítání lidu 28. ledna 1897. Tehdy bylo mezi 2989 tis. obyvatel Volyně napočteno 27 670 Čechů (0,92 % všech obyvatel Volyňské gubernie); z toho 92 % Čechů mělo ruské občanství, ostatní si ponechali rakouské občanství. Nejpočetnější národnosti Volyně (dle mateřského jazyka) byli Malorusové (Ukrajinci) se 70 % obyvatel, následovali Židé (13 %), Poláci (6 %), Němci (5,7 %) a Velkorusové (Rusové) (3,5 %).^{64/} Zpráva o výsledcích sčítání uváděla, že "imigrace Čechů se téměř zastavila v roce 1874, kdy všechna privilegia byla zrušena".^{65/}

Češi byli nepoččetně zastoupeni v Dubenském (5,29 % obyvatel), Rovenském (1,72 %), Ostrožském (1,59 %), Luckém (1,51 %), Žitomirském (0,6 %) a Vladimír-volyňském (0,59 %) újezdě. Podobně jako Poláci se nacházeli zejména v západní části gubernie. Volyňští Češi představovali 55 % všech ruských Čechů, kterých bylo celkem 50 385. Češi žili většinou na venkově, ve městech bydlely pouze 962 osoby. Nejvíce Čechů příslušelo k Dubenskému (10 579), Rovenskému (4750) a Luckému újezdu (3941).^{66/} Podle věkové struktury bylo 927 Čechů do jednoho roku, 7204 mělo 1-9 let, 5986 mělo 10-19 let, 4143 mělo 20-29 let, 3385 mělo 30-39 let, 2151 mělo 40-49 let, 1894 mělo 50-59 let, 1969 bylo přes 60 let a věk nevedlo 11 osob.

V celé gubernii umělo číst a psát jen 24,39 % mužů a 9,84 % žen, u obyvatel nad 5 let 28,96 % mužů a 11,71 % žen, nad 10 let věku 32,57 % mužů a 13,12 % žen.^{67/} Největší gramotnost byla u protestantů - 38,17 % (poměr mužů a žen 5:4), nejmenší u pravoslavných - 11,65 % (poměr mužů a žen 5:1). Podle národností byla největší gramotnost u Čechů - 59,03 %, přičemž 35,41 % Čechů umělo číst (nebo i psát) rusky (nebo česky), 23,62 % umělo pouze česky. Nejmenší gramotnost byla u Ukrajinců (činila pouze 9,26 %), kteří představovali většinu obyvatel gubernie. Ve svém celku byli 6x méně gramotní než Češi. Vyšší než počáteční vzdělání mělo na Volyni jen 4,01 % mužů a 3,63 % žen. To se týkalo pouze duchovenstva a šlechty.^{68/} Vyšší než počáteční vzdělání mělo jen 0,7 % Čechů. Vzdělání vyšší než základní měli 183 Češi. Nejvyšší gramotnost v ruském jazyce byla u mladých lidí od 10 do 19 let (3711) a vysoce převyšovala gramotnost jen v českém jazyce (556). U dětí do 9 let bylo rusky gramotných 1119, jen česky 52. Naproti tomu u starší generace nad 40 let převažovala česká gramotnost nad ruskou. U nejstarší generace nad 60 let umělo číst a psát jen česky 1276 osob, ale rusky pouze 309.^{69/} Podle rodinného stavu bylo 15 953 volyňských Čechů svobodných (57,65 %), 10 565 ženatých a vdaných (38,18 %), vdovců a vdov bylo 1113, rozvedených 13, rodinný stav nevedlo 18 osob.^{70/} Průměrný věk pro vstup do manželství byl u volyňských Čechů 24 let. Fyzickými nedostatky trpěli 83 Češi (19 slepých, 27 hluchoněmých, 9 němých, 28 choromyslných).^{71/}

Podle zaměstnání bylo samostatných 8577 mužů a 1181 žen, členů rodin bylo 5278 mužů a 12 634 žen. Podle jednotlivých skupin zaměstnání bylo nejvíce osob činných v zemědělství (6841 soukromých rolníků), nádeníků bylo 610 a při zhotovování oděvů pracovalo 366 osob. Členů rodin příslušných k jednotlivým skupinám zaměstnání bylo nejvíce v zemědělství (13 692), potravinářském průmyslu (654) a při zpracování kovu (592). Volyňští Češi pracovali mj. v administrativě (13), ozbrojených silách (43), jako pravoslavní duchovní (3), lékaři (23), učitelé (25), vědci a umělci (9), hostinští (63), obchodníci (152), železničáři (69), ve stavebnictví (138), v průmyslu (1412), někteří byli rentiéři (124), jiní byli zbaveni svobody (4) či se živili prostitucí (2).^{72/}

Podle stavu patřila většina volyňských Čechů k rolnictvu (24 303), rolníky většinou byli i Češi s cizí státní příslušností (2147), tj. celkem 95 %. K měšťanům patřilo 1082 Čechů (4 %).^{73/}

Z počátku století máme k dispozici přehled českého obyvatelstva na Volyni z pera pravoslavného misionáře Němečka. Ten zjistil již 108 osad, ve kterých žili volyňští Češi, přičemž některé osady chybí, např. Straklov a Rohozno (Dubenský újezd), Novosilky (Rovenský újezd), Bludov (Ostrožský újezd) a nové osady založené pro roce 1897. K názvu osady připojuje Němeček rok založení a rozsah obdělávané půdy v korcích (0,287732 ha). K roku 1901 Němeček uváděl 25 364 volyňské Čechy, a to zejména 8500 ve 32 osadách Dubenského újezdu, 4500 v 16 osadách Rovenského újezdu a 4 tis. ve 22 osadách Luckého újezdu.^{74/} Administrativně samostatných českých obcí uvádí Němeček 44, z toho šestnáct v Dubenském, sedm v Rovenském, pět v Žitomirském, osm v Luckém, tři v Ostrožském, tři ve Vladimírvolyňském a dvě v Ovruckém újezdě. Nesamostatných českých osad a obcí, kde žili Češi vedle jiných národností, uvádí Němeček v Dubenském újezdě 16, Luckém 15, Ostrožském 3, Ovruckém 4, Rovenském 9, Vladimírvolyňském 5, Žitomirském 8, Novohradvolyňském 2 a Křemeneckém 1.

Podle časopisu Osvěta na počátku 20. století bylo na Volyni 25-26 tis. Čechů ve 108 osadách se 150 tis. korců půdy (43 155 ha). Časopis uváděl, že čeští rolníci obdělávali vlastní pozemky, podruhů bezzemků byla mezi nimi jen nepatrná část. Upozorňoval na venkovské řemeslníky, jmenovitě tkalce v Michalovce a zedníky v Krosně, kteří v sezóně stavěli v Kyjevě, Oděse, Orlu, Tule a Moskvě.^{75/}

Obzor Volynskoj gubernii za 1904 g. uváděl, že v roce 1904 bylo mezi 3 377 217 obyvateli Volyně 17 039 Čechů selského stavu pravoslavného vyznání a 4662 Čechů - husitů (zřejmě protestantů). V tomto roce přestoupilo k pravoslaví dvacet Čechů (13 mužů a 7 žen).^{76/} Ročenka za rok 1906 uváděla 17 072 Čechů - zemědělců.^{77/} Rozporné údaje přinesla ročenka za rok 1907, neboť na Volyni našla 40 368 Čechů - zemědělců, ale jen 16 579 pravoslavných a 773 husity.^{78/} Další ročenka za rok 1908 prudce snížila počet Čechů selského stavu na 25 604 a počet pravoslavných Čechů na pouhých 2938.^{79/} Přitom podle Pamjatnoj knižki na 1910 bylo na Volyni v roce 1908 celkem 24 687 Čechů, z toho 25 604 pravoslavných (sic!) a 901 husitů (reformovaných evangelíků).^{80/} Pro rok 1909 uváděla ročenka 25 270 Čechů selského stavu.^{81/} Obdobně ročenka za rok 1911 uvedla 24 580 Čechů dle národností a 26 531 Čechů selského stavu (!).^{82/} Pro rok 1912 byl uveden počet 27 401 Čechů, z toho 26 623 osob selského stavu.^{83/} Konečně ročenka za rok 1914 zvýšila počet Čechů na celých 33 956, ale prudce snížila počet Čechů selského stavu na 15 813.^{84/}

Podrobný přehled počtu volyňských Čechů, který v roce 1906-1907 uveřejnil časopis Ruský Čech uváděl 26 tis. osob ve 110 osadách hospodařících na 43 tis. desjatinách půdy. Nejvíce Čechů žilo v Dubenském újezdě, kde bylo 9471 Čechů ve 35 osadách s 10 072 desjatinami půdy, následoval Rovenský újezd se 4484 Čechy v 17 osadách a s 6536 desjatinami a Lucký újezd s 3910 Čechy ve 24 osadách s 6066 desjatinami.^{85/} Podle Ruského Čecha, jakmile se vyskytl někde na prodej velkostatek, ihned se v několika osadách seskupilo družstvo koupěchtivých Čechů: "Češi překonávají všechny soutěžící, protože jsou hotovi přelatici každého, jen aby nabyli nových pozemků ...Majetnost volyňských Čechů stále roste, volyňští Češi, hlavně řemeslníci, více a více se rozptylují po Rusi."^{86/}

Podle údajů Statistického výboru volyňského gubernského zemstva tvořili Češi v roce 1910 z celkového počtu 3,7 mil. obyvatel gubernie 0,9 %, tj. 33 327 osob. Největší podíl Čechů na počtu obyvatel byl v Dubenském (5,3 %), Rovenském (1,7 %) a Luckém (1,5 %) újezdu.^{87/}

Ruský etnograf profesor Univerzity sv. Vladimíra v Kyjevě Timofej Dmitrijevič Florovskij odhadl v roce 1912 počet Čechů na Volyni na 35-40 tisíc, někteří obyvatelé Volyně hovořili až o 60-70 tisících. Časopis Osvěta psal, že někteří volyňští Češi "po přijetí pravoslaví drží se omylu, že nejsou již Češi, nýbrž Rusi; proto v úředních přiznáních ne všichni Češi jsou jako takoví přihlášení".^{88/}

Kyjevský Čechoslovan vyčíslil roku 1911 jen 16 540 volyňských Čechů, a to na základě rozsáhlých dotazníků. Z valné části obcí však odpovědi nedošly.^{89/} Podle takto shromážděných údajů bylo nejvíce Čechů v Dubenském újezdě (5112 osob v 924 rodinách), Rovenském (2673 osob v 415 rodinách) a Ostrožském (2635 osob v 517 rodinách).^{90/}

V roce 1912 publikoval dr. J. Auerhan kritický rozbor údajů uveřejněných v Pamjatnoj knížce Volynskoj gubernii na 1910 g. Ta zde zjistila 24 687 Čechů, z toho 12 334 muže a 12 353 ženy.^{91/} V gubernském městě Žitomiru uváděla 103 Čechy, z toho 131 pravoslavných Čechů - rolníků (sic!), v městě Ostroh a Ostrožském újezdu žádného Čecha. V újezdu Rovno zjistila 606 Čechů, z toho 3849 pravoslavných Čechů-rolníků (sic!). Obdobně ve Vladimírvolyňském újezdu mezi 2564 Čechy byli 4894 pravoslavní Češi - rolníci (sic!). Mezi Čechy Křemeneckého a Kovelského újezdu nenašla žádného pravoslavného Čecha - rolníka apod.

Pro mnohé Čechy, nejen řemeslníky, ale i zemědělce, se stala Volyň východiskem pro odchod do vzdálenějších oblastí carského Ruska. Řemeslníci se stěhovali zvláště do velkých měst - Kyjeva, Moskvy a Petrohradu. Čeští zemědělci z Volyně se octli na počátku 20. století až na Sibiři v oblasti Novo-Nikolajevska (dnes Novosibirsk), Akmolinska (nyní v Kazachstánu), Tomsku a na Jeniseji. Již v roce 1900 osídlili tři vesnice (Sosnovka, Miltuš a Ditlov) na řece Ob v Tomské gubernii, další žili v Malé Telce a Kemčugu v Jenisejské gubernii.^{92/}

Několik desítek českých rodin z těch, které odmítly přijmout pravoslaví, se na počátku 90. let odstěhovalo do Bosny do tehdejších okresů Pmjavor a Derventa (např. 23 rodiny do Bosenské Nové Vsi u Bosenského Kobaše či 31 rodin do Vranduku).^{93/} Někteří volyňští Češi se již před 1. světovou válkou stěhovali do zámoří, zejména do Kanady, ale i do USA, Brazílie, Argentiny, Bolívie a Mexika.^{94/}

2) HOSPODÁŘSKÝ ŽIVOT

a) zemědělství

Čeští návštěvníci Všeruské etnografické výstavy a Slovanského sjezdu v Moskvě v roce 1867, kteří cestovali přes Varšavu a Petrohrad, konstatovali, že "krajiny, kterými vedla nás dráha, působí vesměs pohled neutěšený. Jsou to širé nepřehledné roviny, špatně vzdělané písčité nebo močalovité, pokryté nejvíce lesem špatným ... Vesnice neobyčejně vzdálené jedna od druhé jsou těsná uskupení malých, prostých dřevěných domečků bez komínů, bez okras, bez ohrad, plotů a zahrad.... stav rolnický netěší se blahobytu."^{1/} Hosté z Čech sice neprojížděli Jihozápadním krajem, nicméně tato charakteristika ruské vesnice platila i pro tehdejší Volyňskou gubernii. Delegáti byli také informováni, že ruská občina dělila půdu mezi své členy rovným dílem a toto dělení se periodicky opakovalo, čímž "komunistické toto agrární zřízení vede ... k velikému drobení pozemků"^{2/} Také korespondent Tempsu v Rusku Charles Rivet psal o občině, že "tento rolnický komunismus, který dělal z každého ruského mužika úd vesnického společenství a nikoliv svobodného člověka žijícího na své (podtrženo v originále - J. V.) zemi, zmenšil v něm silně ducha iniciativy".^{3/}

V době příchodu Čechů na Volyň místní zemědělci hospodařili trojpolním systémem. K obdělávání půdy používali dřevěnou razsochu, což byl osekáný kmen stromu, u jehož konce byl ponechán půlmetrový pahýl větve. Tímto pahýlem za značného úsilí a námahy rozrývali zem. Neznali dosud hnojení chlévskou mrvou, což ovšem neznali ani správcové velkostatků zdejší ruské a polské šlechty. Pole vláčeli roštím. Obilí žali srpem, případně ho vytrhli ze země i s kořeny. Zrno vydrobil obíhající kůň a čistilo se ve větru. Mleli na "žomách" - dvou naostřených kamenech na sobě. Do vesnic chodili nakupovat obilí Židé, kteří ho nosili na zádech do měst. Ve městech se daly koupit jen provazy, kolomaz, sůl a slanečci.

Na svých vozech Ukrajinci neměli nic ze železa. Úpřež na koně měli zhotovenou z konopných provazů, místo postraňků jim sloužila mladá střemcha. Chlévy nečistili, případně dávali hnůj do příkopů podél cest. Hospodářské budovy Ukrajinců byly většinou spleteny z lískového proutí, po obou stranách omazaného žlutou sprašovou hlínou. Střechy byly kryty slaměnými došky, místy také rákosím.

Ukrajínští rolníci pomáhali Čechům v prvních letech hospodaření, než se imigrantům podařilo rozorat panenskou půdu (novinu), vykácet les a vyklučit pařezy, i když se divili nezvyklým způsobům obdělávání půdy: "Mužici se nám smáli a říkali: „Nic nesklidíte, nic zde nikdy nerostlo. Ale když nám nestačil chléb, pohostili naše děti, a když pekli chléb, určitě přinesli sousedům."^{4/} Češi zpočátku byli dokonce mnohdy nuceni pracovat u Ukrajinců za stravu a kousek černého chleba pro děti.

Později se ukrajínští sousedé začali dívat na své pilné české sousedy závistivým okem, jejich dobytek spásal kolonistům nejen trávu na lukách, ale i úrodu. Mezi Ukrajinci vznikala nespokojenost a pocit jakési křivdy, že přistěhovalci se mají lépe. Češi z Krosny u Žitomiru si stěžovali, že byli pronásledováni nejen přírodou a exekutorem, ale i svými ukrajinskými sousedy, kteří je zpočátku neradi viděli mezi sebou a dokonce jim i zapalovali stavení.^{5/}

V červnu 1873 došlo dokonce v Kvasilově k tzv. novodvorské bitvě Čechů s Ukrajinci, jejichž koně spásali české obilí. Češi začali koně chytat, načež Ukrajinci dva Čechy zadrželi. Výprava dvaceti Čechů se vydala, aby je osvobodila, což vedlo k bitce s padesáti Ukrajinci. Následoval soud, který odsoudil 25 Čechů k trestu vězení od 14 dní do tří měsíců.^{6/}

Česko-ukrajinský vztah na Volyni vyplýval z objektivních potíží vyvolaných příchodem českých imigrantů. Osídlenci při klučení lesa mnohdy zabírali i půdu ukrajinských rolníků, i půdu, která jim nebyla prodána, odvolávající se na zplnomocněnce, prostřednictvím kterých půdu zakoupili. Podle ruského tisku vztahy mezi Čechy a Ukrajinci v prvních letech spočívaly v různých soudních sporech a procesech. Čechům zejména vadil ukrajinský skot pasoucí se na českých polích.

Volynskije eparchialnyje vědomosti psaly, že "naš rolník nemohl být sympatický Čechům zvláště svého úzce konzumního života. S druhé strany Češi také nebyli oblíbeni pravoslavným obyvatelstvem, neboť svou podnikavostí a uměním vést racionální hospodaření odníмали výdělek rolníkům. Kromě toho nešťastné zvyky našeho rolníka tu k polnímu pychu, tu ke krádeži, tu k bitkám - dávaly důvod k velkým nepřátelským střetům."^{7/}

Člen školského výboru Nejsvětějšího synodu Kryžanovskij uváděl, že původní obyvatelstvo si ve všech osadách stěžovalo na porušování vlastnických práv ze strany Čechů. Vstřícnost úřadů vůči Čechům prý vedla k jejich větší umíněnosti a rostoucímu rozčilení Ukrajinců. Ale váhu ukrajinských stížností oslabovaly jejich vlastní sklony k nelegálnímu kácení lesa a spásání luk dobyt看em. Podle Kryžanovského se Češi vyhýbali plnění naturálních obecních povinností, jako bylo opravování cest a mostů. Nespokojenost Ukrajinců rostla, spory a potyčky s Čechy sílily.^{8/}

Zpráva z roku 1882 soudila, že rozdílný způsob života, mravů, jazyka a náboženství nepovedou ke splnutí Čechů s místním obyvatelstvem: "vztahy k rolníkům (Ukrajincům - J. V.) jsou právě tolik, ne-li více, napjaty, než například, německých osadníků, a toho splývání, které vyvolává obvykle susedství, vůbec není pozorováno".^{9/} Rozdílná ekonomická a intelektuální úroveň oddělovala Čechy, podle této zprávy, také od polské šlechty.

Zpočátku Ukrajinci viděli v dobrých hospodářských výsledcích Čechů nějaká kouzla a čáry. Postupně se ale, ze začátku sice váhavě a pomalu, inspirovali Čechy a zlepšovali svá vlastní hospodářství a způsob života. Češi a Ukrajinci si vzájemně vypomáhali osivem a sadbou, křížením dobytka z dobrých chovů a postupně se vytvořily dobré susedské vztahy. Ukrajinci se naučili řádně obdělávat půdu, pěstovat ušlechtilé ovocné stromy a zlepšil se i jejich chov hospodářských zvířat. Češi zprvu bydleli v provizorních zemljankách nebo společně v budovách koupených dvorů, které byly většinou ve zchátralém stavu. Usazovali se zvláště v místech s kvalitní půdou v úrodné části jižní Volyně. Statkáři si, po zrušení nevolnictví v roce 1861 a přidělení části půdy dosavadním nevolníkům, ponechali lepší půdní celky, které pak prodávali, mj. i Čechům. Češi v roce 1870 kupovali převážně lesní půdu, a to většinou za hotové, místy na krátkodobé splátky.^{10/} V letech 1868-1870 zakoupili Češi 8093 desjatin půdy. Kupní smlouvy mnohdy zněly na jména zplnomocněnců, což později komplikovalo majetkoprávní vztahy.^{11/}

Emeritní ředitel hospodářské školy v Táboře František Doubrava, který se aktivně zabýval agitací pro stěhování na Rus, upozorňoval na hlavní chyby, kterých se přesídlenci dopouštěli. Mnozí s sebou přinesli značný kapitál, ale téměř celý jej vynaložili na nákup pozemků a nezbyly jim již prostředky na nákup dobytka, náradí a osiva. Uváděl příklad Moravana, který za 3600 zlatých zakoupil 120 desjatin půdy, ale padl do rukou lichvářů, od kterých si musel půjčit peníze na movité příslušenství.

Jiní imigranti koupili části velkostatků nebo celé statky zadlužené nebo zatížené různými závazky nebo služebnostmi, s nevyrovnanými poměry mezi dosavadním majitelem a místními rolníky. Mnozí přistěhovalci byli oklamáni i vlastními krajany, kteří se věnovali dohazování pozemků. Za těmito dohazovači, kteří se pohybovali nejvíce v Brodech, Radzivilově a Zdobunově, stáli obyčejně velcí spekulanti. Dohazovači vyhledávali cestující Čechy, nabízeli jim své služby a naháněli je do sítí svých plnomocníků. Doubrava zdůrazňoval, že nabýt práva nezrušitelného vlastnictví půdy je možné jen písemnou smlouvou vyhotovenou soudním úřadem.^{12/}

Sám vyvíjel také praktickou činnost směřující ke stěhování Čechů do Ruska, a to jednak svými přednáškami na českém venkově, jednak vytvořením Výboru pro stěhování přesídlenců do Ruska v Praze (1874) a o rok později Hospodářsko-průmyslové kanceláře Zemlja v Žitomiru, která pomáhala při vyřizování vstupních formalit a koupi půdy. Částečně se zemědělskou emigrací zabývala i Společnost pro obchodní vztahy Čech s Ruskem.^{13/} Ve své knize z roku 1876 detailně popsal pravidla vlastnictví půdy v Rusku a kupní formality. Zabýval se v ní i porovnáváním ruských měr a vah. Podal také ceny zemědělských produktů v Rusku a charakterizoval geografické podmínky, klima a způsob obdělávání půdy. Přistěhovalci kupovali na Volyni půdu zpočátku

za cenu, která byla 10x menší než v Čechách. Při prodeji malého hospodářství v českých zemích tak bylo možno koupit na Volyni 4-5 desjatin půdy.^{14/}

Imigranti, kteří přišli na Volyň, pocházeli z velké části ze středních rolnických vrstev, jež měly značné hospodářské zkušenosti, a přinesli si s sebou na svou dobu také moderní zemědělské nářadí a postupy, což umožnilo rychlý hospodářský vzestup, což Čechy na jedné straně emancipovalo vůči domácímu obyvatelstvu a na druhé straně vyvolávalo u autochtonů negativní emoce. Češi také dosahovali lepších hospodářských výsledků než volyňští Němci.^{15/} Generální gubernátor Jihozápadního kraje A. M. Dondukov-Korsakov, který na podzim 1869 navštívil české osady na Volyni, ve své zprávě ministru vnitra z 24. února 1870 psal o lásce volyňských Čechů k práci, jejich čestnosti a morálce, čímž mohou být Rusku prospěšní.^{16/}

První rok sklízeli a mlátili společně. Mlátilo se cepy a ozubenými válci taženými koňmi. Obilí rozdělávali podle množství zakoupené půdy. Zároveň vozili dříví na stavby svých budoucích domů. Příležitostným zdrojem výdělků se stala práce na stavbě železnice. Na Volyni bylo tehdy levno: desjatina čili 2 jitra půdy stála kolem 20 R, kráva 10 R, kůň 15 R. Pud mouky stál 1 R, 1 kg hovězího 10 kopejek, 1 kg slaniny 15 kopejek.

Pořízení inventáře nebylo snadné. Mrtvý inventář, jednoduché zemědělské stroje a nářadí, především železné pluhy a brány a také potažní vozy, vyráběli čeští řemeslníci sami. Koně, krávy a prasata bylo nutno do začátku koupit. Peníze si museli vypůjčit u židovských lichvářů, kteří toho dovedli zneužít, požadovali 20-50 % úroku ročně, někdy i více. Když v Českém Boratíně již Češi nebyli schopni splácet svůj vysokými úroky stále narůstající dluh, začali lichváři konfiskovat jejich majetek. Boratínští Češi se obrátili na kyjevského generálního gubernátora, který stanovil vyšší úroků na pouhých 6 %.^{17/} V prvních letech bylo orné půdy málo, a i ta, nikdy dosud nehnojená a řádně neprooraná, dávala jen nízké výnosy. Sklizně sotva stačily pokrýt vlastní naturální spotřebu rodiny a potřebu osevu. Opatření mrtvého i živého inventáře, zvláště tažných koní, umožnilo řádné prooraní a vyhnojení půdy, jejíž úrodnost pak rychle stoupla. Hektary lesa museli mýtit jen motykou a sekerou, práce pokračovala pomalu, trvala celé roky, dávala však panenskou půdu, kde se většinou prvním rokem selo proso, jako nejnáročnější plodina. Během času se z políček stávala pole, která osévali všemi druhy zemědělských plodin.

Úsilí Čechů oceňoval i dobový ruský tisk. Při popisování české osady Noviny, vzdálené 17 km od Dubna, psaly Volynskije eparchalnyje vědomosti: "Kolik neuvěřitelné práce stálo Čechy zbavení 200 desjatin polí a zahrad stromů a pařezů. Pracovat museli Češi sami, i staří, i děti, bez cizí pomoci. Dělníky nenajímali: ti Češi, kteří zaplavili Volyň, patřili k nejchudším. Také nebylo koho najmout: mužik dívající se na tuto titánskou práci, pouze krčil rameny; v životě neslyšel, že by bylo možné les klučit. Byl to lenivý Malorus, sotva osvobozený od roboty. Neměl potřebu klučit: pole kolem jeho vesnice, státní a statkářská, ležela ladem několik let. Za 30 kopejek si mohl najmout desjatinu překrásné černozemě; ale běda: orat se mu nechtělo. Proto Češi nechtěli najímat rolníky jako čeled'. Ale ještě častěji sami mužici odmítali práci u Čechů, i dobře placenou."^{18/}

Rostlinná výroba se zaměřovala především na pěstování obilí, zejména pšenice. Její hektarové výnosy přesahovaly u volyňských Čechů 25 q/ha. Žito bylo sice bohatší na slámu, ale mělo nižší výnos zrna - 10 q/ha. Z krmných obilovin to byl v první řadě oves - nezbytné jaderné krmivo pro koně. Významnou plodinou byl i ječmen, který byl požadován pro sladovnické účely i jako jaderné krmivo pro hovězí dobytek a prasata, i když ve výkrmu stále převládaly otruby. Mezi luskovinami převažovaly velkozrnné hrachy, víkev setá a hořčice ve směsi ovsa a ječmene. Velmi rozšířené byly lnička, řepka, méně pak mák. Řepka se zpracovávala na olej buď v samostatných olejárnách nebo častěji jako přidružená výroba ve mlýnech. Pěstovali vojtěšku, převážně na krmení, méně již na semeno. Krajový červený dvojsečný jetel využívali ke dvojímu účelu. První seč se sklídila na zelené krmení či na seno, druhá se ponechala na semeno. Jako krmné okopaniny pěstovali volyňští Češi brambory a krmnou řepu, jež v zimě sloužily jako objemné krmivo pro dobytek a prasata. Pěstování cukrové řepy se vzhledem k velké vzdálenosti příliš nerozšířilo, i když před začátkem chmelové konjunktury přinášelo někde vítaný finanční zisk.

Žně začínaly kosením žita, a to zpočátku ručně - srpy a kosami. Posekané obilí ručně vázali do snopů, ze kterých pak stavěli mandele. Jeden mandel měl patnáct snopů, z toho čtrnáct se naskládalo křížem a poslední se dával jako "čepice" na zastřešení proti dešti. Po žních začali orat strniště a pak sklízeli brambory a později dobývali řepu.

Cukrovku vozili např. z Kvasilova do 30 km vzdáleného cukrovaru v Mizoči. Každý hospodář vozil svým párem koní až do hluboké zimy. Zvečera nakládali a ještě za tmy ráno vyjížděli. V cukrovaru často čekali za zimní nepohody až do večera a teprve v noci se vraceli domů. Když skončila práce s cukrovkou, začalo mlácení.

Ruští pozorovatelé viděli v Čechách nositele západoevropského pokroku. Češi nejen hnojili pole chlévskou mrvou, ale vyráběli také kompost a kupovali superfosfáty. Lišil se i způsob obdělávání půdy: "Češi přinesli s sebou ze zahraničí lehké české pluhy, mlátičky, fukary, řezačky atd. Párem urostlých koní, s lehkým pluhem, Čech zorá denně dvě desjatiny; rolník (Ukrajinec - J. V.) párem svých vyzáblych herek s těžkým pluhem obdělá za den sotva půl desjatiny. Čech 3-4x přeorá svou půdu, mužik pouze jedenkrát. Proto i úroda Čecha je většinou čtyřikrát větší. Na své mlátičce Čech za dva týdny vymlátí své obilí a prodaje. Rolník (Ukrajinec - J. V.) celou svou zimu mlátí obilí cepy. V tržní dny Čech jede do města na pěkném železném krytém voze zapraženém párem urostlých, silných koní, prodá mnoho drůbeže, krásného čistého obilí, čerstvého voňavého másla; koupí koně za 300 rublů, krávu za 150 rublů. Rolník (Ukrajinec - J. V.) - jede párem vyzáblych koníčků na dřevěném voze, prodá pracně špatně vyčištěné obilí, nekvalitní máslo, kupuje koně za 7-8 rublů."^{19/}

Každá obec musela mít skladiště, kam se uskladňovalo obilí pro případ neúrody. Která obec skladiště neměla, musela platit daň z osoby a v případě neúrody stát pečoval o její občany. Daň nebyla vysoká (2 kopejky), ale zpočátku i tak malá částka byla pro osídlence zatížením, neboť hotové peníze tehdy pohotově nebyly. Aby si nějaké peníze vydělali, chodili např. v Novinách kromě své práce ještě na panské, a to za 15 kopejek denně. Aby vůbec dostali práci, museli pánovi nosit máslo. Z obecního skladiště si mohli osadníci půjčovat obilí, za každý zapůjčený pud (16,37 kg) platili poplatek dva funty (0,4 kg) obilí. Předě žněmi uskladněné obilí odprodali, a tím získali vítané finanční prostředky.

Výnos obilí a brambor v českých osadách na Volyni se rovnal výnosu v úrodnějších oblastech českých zemí, výnos cukrovky však byl menší. V porovnání s průměrným výnosem v Rusku však výnosy v českých osadách na Volyni byly obrovské. Výnosy volyňských Čechů byly dvakrát větší než průměrný výnos na Volyni a až třikrát větší než v Rusku. V letech 1909-1910 byly následující výnosy (v q/ha):^{20/}

plodina	Čechy	Volyně	Rusko
ječmen	17,3	9,7	9,5
žito	15,5	9,1	7,8
pšenice	15,2	7,35	8,1
oves	13,8	9,38	8,8

Výnos brambor činil v roce 1910 v Čechách 74,5 q/ha, u volyňských Čechů 90 q/ha; výnos cukrovky byl v Čechách 300 q/ha, u volyňských Čechů 220 q/ha.^{21/}

Petrohradský Russkij vestník hodnotil kladně skutečnost, že Češi měli všechna svá pole hned vedle usedlosti, což jim umožňovalo nad nimi stálý dohled. Oceňoval hnojení půdy a setí směsí různých trav místo ponechání úhoru. Zvláštnost českého hospodaření viděl v individuálním charakteru jednotlivých činností a převažující práci žen v rostlinné výrobě. Informoval, že někteří Češi najímali zemědělské dělníky, kteří kromě peněz dostávali i pivo. Češi také více využívali

železa: "Čech jezdí v krytém voze se železnou nápravou, oře půdu kovovým pluhem, vláčí železnými bránami; v domácnosti má také mnoho kovových věcí, které rolníci (Ukrajinci - J. V.) vyrábí ze dřeva."^{22/} Mnoho příjmů získávali Češi těžbou dřeva, čímž prý způsobovali odlesňování kraje.

Z lesa si noví osídlenci přinesli plané jabloně, hrušně a třešně a vysazovali je v zahrádkách. Z Čech s sebou přinášeli rouby, každý si plané stromy oštěpoval a v krátké době vznikly ovocné sady. Z ovocných stromů se zde nedařilo meruňkám a broskvoním. Vinná réva se dařila jen ve vybraných polohách, a to v dobře chráněných, případně oplocených zahradách. Pěstovali také maliny, rybíz a angrešt. Ovocnářství podporovala i vláda zakládáním velkých ovocnářských závodů, v jejichž čele mnohdy stáli volyňští Češi. Ovocné zahrady Čechů měly často rozlohu 1,5-2 ha.

Nejdříve ovocné sady sloužily pro vlastní potřebu, později rozsáhlejší sady s vyhraněným tržním sortimentem umožňovaly získání peněžních příjmů. Někde byla celá nesklizená úroda ovoce prodána "na stojato" k ocesání židovským obchodníkům. Někteří volyňští Češi s větší výměrou sadů měli vlastní ovocné školky.

Rozkvetlé sady, zahrádky před okny, košaté lípy a lesy kolem skýtaly bohatou pastvu pro včely. To přimělo volyňské Čechy k chovu včel k získání medu jako sladidla pro vlastní potřebu.

K ochraně proti větrům byly vysazovány větrolamy z topolů, bříz a smrků. Podle ovocných zahrad, větrolamů a budov bylo možno zdaleka poznat české obce nebo usedlosti. Část lesa si Češi ponechali jako součást hospodářství, a to na palivové dříví a stavební materiál.^{23/} Dřevo na topení také prodávali na trh a za získané peníze si pořizovali nejnnutnější potřeby pro domácnost a hospodářství.^{24/}

Zakladateli volyňského chmelařství byli Češi. První chmelnice byly založeny Čechy Vajcem a Doubravou již na konci 60. let 19. století. Začátky chmelařství nebyly nejlepší. Sadbu si sice přivezli z Čech, ale půdní změna se projevila v pěstitelský neprospěch. Dalo hodně práce, než Češi dopěstovali vlastním výběrem vyhovující typy chmele žateckého typu.^{25/} Poté se chmelařství začalo rozšiřovat mezi Čechy sousedních osad a později zakládali chmelnice i místní polští a ruští statkáři. V roce 1882 se na Volyni produkovalo již 37 tis. pudů chmele, v roce 1891 - 45 tis. pudů a v roce 1916 již 120 tis. pudů, což byly 3/5 celoruské produkce. Tak rychlý rozvoj volyňského chmelařství byl dán příznivými klimatickými, půdními a ekonomickými podmínkami, dovolujícími produkovat jeho nejlepší druhy. V roce 1910 volyňské chmelnice zaujímaly 2730 desjatín (celé Rusko 4065 desjatín), z toho nejvíce v Dubenském újezdu - 873 desjatín ve 150 osadách, Žitomirském újezdu - 546 desjatín v 50 osadách a Luckém újezdu - 436 desjatín. Chmelnice 602 Čechů se pohybovaly v průměrné rozloze 0,5-1 desjatina, výjimečně 2-4 desjatiny. Dle kvality chmele byly za nejlepší považovány české chmelnice, za nimi následovaly chmelnice statkářů a teprve poté chmelnice Ukrajinců. Češi s sebou přinesli i všechny technické postupy, i když ne všichni přijeli z chmelařských oblastí Čech. Mnozí z nich se seznámili s pěstováním chmele až od svých krajanů na Volyni. Na počátku 20. století však Češi praktikovali tu technologii pěstování chmele, která v Čechách byla používána v době jejich odchodu a která poté šla rychle kupředu. To znamená, že volyňské chmelařství postupně zaostávalo za zahraničním, a to i u volyňských Čechů.^{26/} Chmel vyprodukovaný českými kolonisty byl dodáván nejen do ruských měst, ale i do zahraničí.^{27/} Chmelnice vyžadovala značných nákladů. Na zřízení 1 desjatiny bylo potřeba 1000-1200 R, na její obdělání každoročně 150 R.^{28/}

Největší chmelařskou obcí v Rusku se stal Kvasilov na Volyni. V této obci vlastnili Češi před první světovou válkou 12 tis. kop chmelnic, jejichž výnos činil 4 tis. c.c. suchého chmele (1 c.c. = 50 kg). Střední cena chmele se pohybovala okolo 15-17 zlatých rublů za 1 c.c, ale např. v roce 1911 stoupla jeho cena až na 40-50 R za pud, tedy na 120-150 R/c.c. Chmel se stal pro české osadníky skutečně zeleným zlatem. Z tyčkových chmelnic přešli ke drátěnkám, skobovkám, na nichž se vodící drátek používal několik let za sebou. Proti korozi byl chráněn fermeží. Na podzim se s drátku strhávala zvadlá réva a smotával se do cívek, aby byl na jaře opět zavěšován

speciálními tyčemi do konstrukce chmelnice. Obratný zavěšovač chmelového drátku zavěsil za den 50-60 kop. Začali doslova soutěžit ve výstavbě nových chmelnic. V roce 1911 vybudoval Antonín Perný v Kvasilově sírárnu na konzervování chmele.^{29/} Díky Čechům se výroba chmele v Rusku zvýšila v letech 1887-1914 čtyřikrát. V roce 1911 Češi utržili za chmel 4200 tis. R.^{30/} K česání chmele najímali Ukrajince ze sousedních vesnic, kteří rádi chodili k Čechům za výdělkem.^{31/} Na úspěchy Čechů v pěstování chmele poukazovali i poslanci 2. a 3. státní dумы, a to jako na nedosažitelný vzor.

Chmel sušili na rákosových lískách vzduchem. Vždy po dvou hodinách lískou prudce pohybovali, aby sušení lépe probíhalo. Když se plochy chmelnic začaly rychle zvětšovat, byly stavěny "sušky" tepelné. Později se objevily sušárny systém Linhart se 2-3 sušícími plochami, které vyráběla a montovala fa Svárovský v Kvasilově. Průměrný výnos chmele byl až 13 q/ha.

Češi dokázali vládě, že se Rusko může obejít i bez zahraničního chmele. Spekulanti nakupovali za pakatel volyňský chmel a prodávali jej jako nejlepší druh zahraničního chmele. Díky českému chmelaři Příbylovi byl tento podvod odhalen a teprve tehdy začaly rozhodující ruské kruhy nabývat důvěry k volyňskému chmelu. Tehdy vláda zvýšila (1886) clo na zahraniční chmel z 1,5 R na 10 zlatých rublů. Toto vysoké clo, které platilo až do roku 1894, vytvořilo ekonomické předpoklady pro rozmach pěstování chmele na Volyni. Ten nebyl zastaven pozdějším snížením cla na 3,5 R, protože volyňský chmel již v té době zaujal důležité místo na ruském trhu a pronikal i na trhy zahraniční. Volyňští Češi získali úspěch i na zemědělské výstavě v Kyjevě v roce 1897, kde získali stříbrnou a bronzovou medaili a čestná uznání.

K největším českým chmelařským obcím patřily kromě Kvasilova v Rovenském újezdu se 136 ha chmelnic, Mirohošť v Dubenském újezdu (109 ha) a Okolek a Vysoká na Žitomirsku (po 82 ha). Ve Volkově měli Češi na 10 tis. kop chmele dávajících každoroční důchod 75 tis. rublů (kopa chmele dávala 16-25 kg chmele). Ruský tisk psal: "Můžeme si představit... zemědělské příjmy Čechů, kteří nezůstávají jen u chmelařství, ale pěstují ve velkém množství i ječmen a pšenici. A je možno si představit jakou nezapomenutelnou pomoc vykonalo chmelařství Čechům v posledních letech neúrody a nízkých cen obilí."^{33/}

Ukrajinci, kteří většinou vlastní chmelnice neměli, získali u Čechů možnost dobrého výdělku. Místo práce u statkáře za 15-20 kopejek si mohli na českých chmelnicích vydělat od 50 do 80 kopejek denně.

Chmel pěstovalo na Volyni celkem devět tisíc chmelařů v 606 osadách a na 163 velkostatech. Dne 24. září 1907 byly schváleny stanovy Volyňského chmelařského spolku. Jeho účelem bylo vést k vzornému pěstování chmele a napomáhat jeho dobrému odbytu.^{34/} Do Zdobunova byl na 3. leden 1908 svolán III. sjezd pěstitelů chmele, který se měl stát 1. valnou hromadou spolku. Ten měl sestávat ze čtyř oddělení, a to zdobunovského pro Rovenský újezd, dubenského pro Dubenský újezd, luckého pro Lucký a Vladimírovolyňský újezd a žitomirského pro Žitomirský újezd. Předsedou organizačního výboru byl Jindřich Zíval.^{35/} Pro malou účast se však sjezd nestal ustavující schůzí spolku.^{36/} Nakonec se první valná schůze spolku sešla 16. dubna 1908 ve Zdobunově. Přítomno bylo 70 delegátů ze šesti újezdů, kteří předsedou správní rady zvolili Jindřicha Zívala, sekretářem byl Antonín Perný.^{37/}

Již 2. února 1908 bylo založeno zdobunovské oddělení spolku za účasti pěstitelů z Rovenského, Ostrožského a části Dubenského újezdu. Předsedou oddělení byl zvolen Alexandr Karmin z Kvasilova. Členem výboru se stal také bývalý říšský poslanec Jan Drbohlav z Hlinska. Stanovy připouštěly i kulturní činnost, jako pořádání divadelních představení, zakládání knihoven, ba i škol. Krátce nato - 28. února 1908 - bylo ustanoveno také lucké oddělení spolku.^{38/} Žitomirské oddělení vydávalo Listok chmelevoda. V roce 1911 byla založena Dubenská chmelařská záložna, při jejímž založení a v jejíž správě měli rozhodující účast Češi.^{39/} Pěstování chmele přineslo volyňským Čechům hotové peníze, které investovali do nákupu zemědělských strojů, výstavby budov a nákupu dalších pozemků k zakládání dceřiných osad. Čeští kolonisté vynikali i v chovu hospodářských zvířat. Jejich koně, zejména středně těžcí lipicáni a lehčí angličtí plnokrevníci, byli

často nakupování pro vojenskou kavalerii. Hovězího dobytka pěstovali více plemen. Často se vyskytoval skot simenský, jenž měl svůj původ v Německu. Místní červenostrakatý skot ustupoval dánskému černostrakatému. Prasata chovali jen pro domácí potřebu vepřového masa. Podobné to bylo i s mlékem, které většinou zpracovávali doma na smetanu, máslo a tvaroh. Později byly zřizovány i vesnické mlékárny, které mléko ihned zpracovávaly.

Na vysokou úroveň živočišné výroby Čechů ve srovnání s Ukrajinci poukazoval i ruský tisk. Uváděl, že na rozdíl od Ukrajinců měli Češi skot téměř celý rok ve chlévech, které byly vždy teplé, suché a čisté, lepší než mnohá ukrajinská obydlí. Krávy dojili Češi třikrát denně, a to ve čtyři hodiny ráno, v poledne a večer, po dojení krávy čistili a kydali hnůj.

Naproti tomu skot Ukrajinců se pásł v létě na ladem ležící půdě, v zimě byl krmen neřezanou slámou, stál ve vlhkých a studených chlévech a nikdy ho nečistili. Hnůj ponechávali ve chlévě po celý rok. Podle ruských údajů dva čeští koně nahradili šest ruských malých koníků a dvě české krávy osm ruských. Ukrajinský skot se bez dohledu toulal a chodil i do české pšenice a ovsa: "Když Češi uvidí maloruský skot na svém poli, ihned střílí z flinty."^{40/} Ruský tisk uváděl, že např. kvasilovští Češi prodávali mléko na železniční stanici ve Zdobunově, kam denně přiváželi v konvích mléko, smetanu, tvaroh a máslo.^{41/}

Jediným zemědělským nářadím byly v prvních letech kovářsky vyrobený železný pluh, železné brány a ráfový vůz. Jejich výrobu a opravy prováděli kováři. První žací stroje a obilní mlátičky se objevily v 80. letech. Před první světovou válkou rolníci s větší výměrou půdy vlastnili žací stroje a mlátící stroje na koňský pohon, seti prováděli většinou ručně. V českých hospodářstvích byly na počátku 20. století obvykle, kromě 3-10 krav a koní, mlátičky, žací stroje, pohrabovačky, příp. i secí stroje. V roce 1912 dvě třetiny českých rolníků vlastnily žací stroje a většinou měli mlátící soupravy na koňský pohon. Při návštěvě kyjevského generálního gubernátora gen. Drentelna v roce 1882 v Kvasilově zapřáhl do mlátičky, aby viděl, jak se mlátí obilí strojem.^{42/} Potažní řádkové secí stroje mělo jen několik větších rolníků. K seti většinou používali ručních secích strojů dovážených z Čech.

V Urvenách v Ostrožském újezdu na 398 obyvatel (83 rodiny), kteří hospodařili na 1278 desjatinách půdy (72 hospodářství od 3 do 65 desjatin), bylo šest úplných mechanických mlátiček, 34 secí stroje, třicet řezaček, sedm senoseček, devatenáct řadových seček, třicet kultivátorů, osmnáct zdvojených železných pluhů, 42 obyčejných pluhů, dvanáct železných bran, 37 separátorů, 34 žací stroje a osm samovazů.^{43/} V Hlinsku na 136 hospodářství bylo 56 žacích strojů, patnáct secích strojů a devadesát mlátiček.^{44/}

Blížkost města umožňovala některým českým obcím na Volyni odbyt ovoce, zeleniny, mléka, másla, smetany a vajec. Za tyto produkty zde Češi mohli uskutečňovat nákupy potřebných věcí pro domácnost a hospodářství. Obilí vozili z Hlinská zpočátku až do 85 km vzdálených Brodů v Haliči. Bohatí sedláci, kteří si na Volyni koupili velkostatky, obvykle neuspěli pro dosud nevyvinuté tržní hospodářství. Zemědělské produkty byly až do rusko-turecko války 1878 relativně levné.

Velikost českých statků byla různá. Byla mezi nimi řada malých hospodářství majících jen o málo více než jednu desjatinu půdy (spjatých obvykle s řemeslem), bylo však mezi nimi i několik velkostatkářů. Bližší údaje jsou k dispozici pouze o větších zemědělských závodech, a to na základě volebních seznamů, kde jsou uvedeni ti, kteří disponovali volebním právem, které bylo podmíněno vlastnictvím určitého množství půdy. Tak v Ostrožském újezdu mělo volební právo 207 Čechů, z toho 121 vlastnilo 10-20 desjatin, 42 mělo 20-30 desjatin, 21 disponovalo 30-40 desjatinami, jedenáct obhospodařovalo 40-50 desjatin, šest obdělávalo 50-60 desjatin, jeden byl v kategorii vlastníků od 60-70 desjatin, jeden od 70-80 desjatin, jeden od 100-125 desjatin, jeden 125-150 desjatin, jeden 150-175 desjatin a jeden byl ve skupině vlastníků od 250 do 300 desjatin.

V Rovenském újezdu bylo volební právo podmíněno vlastnictvím 20 desjatin půdy a vztahovalo se na 63 Čechy, z toho 45 bylo ve skupině vlastníků od 20 do 30 desjatin, osm od 30 do 40 desjatin, čtyři od 40 do 50, dva od 60 do 70, jeden od 70 do 80 a tři od 90 do 100 desjatin.^{45/}

K největším českým velkostatkářům na Volyni patřil plukovník ruské armády Somol v Pjatigorskách, který za zásluhy v rusko-japonské válce 1904-1905 obdržel od cara darem 500 desjatin půdy. Jeho hospodářství bylo plně soběstačné, dokonce pro potřebu velkostatku pěstoval a zpracovával konopí na výrobu pytlů a provazů.^{46/} Majitel pivovaru Václav Klich koupil v roce 1917 panství Alexandrovka, ke kterému patřilo, kromě 20 ha parku a zahrady, 300 ha úrodné orné půdy, 55 ha lesa, 2 km² vodní nádrže a válcový mlýn.^{47/} Největším českým velkostatkářem byl zřejmě dr. V. Vondrák, který sňatkem s dcerou předsedy volyňského gubernského zemstva vyženil věno, za které koupil velkostatek ve volyňském Polesí v rozloze 12 tis. ha.

Malozemědělci se většinou zabývali řemeslem a obchodem: byli to kováři, stolaři, zámečníci, hostinští, obchodníci, mlynáři apod. Podle ruského tisku, "Češi chudší množstvím půdy jsou bohatší našich zámožných rolníků. ... Náš rolník nemá ducha podnikavosti, ducha snahy o dosažení lepšího, vybraný cit a rozvinutý vkus."^{48/}

Podle prvního ruského sčítání lidu v roce 1897 byli z 27 670 volyňských Čechů 24 303 příslušní k rolnickému stavu (87,8 %).^{49/} Z tohoto počtu se věnovalo zemědělství, chovu dobytka, lesnictví, rybářství a myslivosti 20 629 osob (73,5 %), z toho 6905 činných a 13 724 příslušných.^{50/} V roce 1884 Češi užívali na Volyni 35 647 desjatin půdy, z toho 97 % bylo v jejich vlastnictví.^{51/} To představovalo 0,3 % zemědělské půdy na Volyni. V roce 1897 měli Češi 38 170 desjatin půdy (tj. 5,5 desjatin na činného zemědělce), na počátku století podle odhadu M. Němečka 40 tis. desjatin^{52/} a podle časopisu Ruský Čech 43 tis. desjatin.^{53/}

Výměra půdy v českých rukách se stále zvyšovala, neboť Češi zakupovali v okolí půdu pro své děti. Snahou každého Čecha bylo zakoupit si kus půdy a být samostatný, proto se Češi jen zřídka nechávali najmout na služby jako námezdní dělníci. Většina čeledi v českých vesnicích byla ukrajinská. Příznivé hmotné poměry, kterým se Češi na Volyni těšili, vedly k tomu, že tito nikterak netoužili po návratu do staré vlasti, naopak byli vděční tomu, že na Volyň přišli. Na nově zakupované půdě zakládali Češi každoročně malé české osady s několika rodinami.^{54/}

Možnosti získávání nové půdy na Volyni se postupně zmenšovaly, a to vedlo k další migraci českých rolníků na východ. Na počátku 20. století např. několik rodin z Velkých Dorohostajů zakoupilo velkostatek u Vjatky. V letech 1905-1908 vzniklo několik českých osad i v okolí Kalugy: Volynka, Rožděstvěnno a Ferzikovo. Další čeští zemědělci se octli na počátku 20. století až na Sibiři v Tomské a Jenisejské gubernii a v Akmolinské oblasti v dnešním Kazachstánu. To bylo součástí velké migrační vlny podporované vládou, která usilovala o zvýšení počtu obyvatel málo osídlených východních oblastí. V letech 1896-1909 odešlo z Volyně na Sibiř 47 885 přesídlenců, z toho 72,6 % v letech 1907-1909.^{55/}

Rozvoji zemědělského hospodaření Čechů napomáhala jejich gramotnost, která umožňovala využívat doporučení, obsažených v českém i ruském tisku. Češi odebírali takové časopisy, jako byly Milotický hospodář, Hospodářský svět, Selskij věstník apod.^{56/}

Na počátku 20. století zemstva široce propagovala český způsob hospodaření. Psalo se o české kultuře práce, jejich lepší agrotechnice, umění racionálně vést hospodaření. Se vzorným hospodařením Čechů se jezdili seznamovat i rolníci z jiných gubernií. Lipecké zemstvo asignovalo v roce 1907 k tomuto účelu velkou částku.

Pro intenzivnější přejímání českých zkušeností ukrajinským obyvatelstvem vytvořily předpoklady agrární reformy ministerského předsedy P. A. Stolypina, které mj. reagovaly na agrární nepokoje během revoluce 1905-1907. Stolypin usiloval o reformu pozemkového vlastnictví, a to zákonem z 9. listopadu 1907, který usnadňoval odchod z obcí a rozšiřoval individuální vlastnictví půdy. Obecina totiž nedávala možnost racionálního hospodaření, ubíjela každou iniciativu lepších jednotlivců, každý pokus vyšvihnout se jinak než lichvářstvím, nutila všechny ke starému

trojpolnímu hospodaření a šestiměsíčnímu zimnímu lenošení, učinila tak ze všech proletáře a chudáky, a to i z těch, kteří chtěli pracovat a dostat se z bídy a nouze. Přírůstek obyvatelstva vedl k nedostatku půdy, který domácí rolníci nedovedli kompenzovat jejím intenzivnějším obděláváním. Podle vůdce českých mladočechů dr. K. Kramáře, "ubita byla v ruském mužiku každá iniciativa, chuť ku práci, a všechno, co mu zůstalo, bylo komunistické toužení po panské půdě", zatímco po reformě "na vlastních, scelených pozemcích vyrostou noví lidé s láskou k vlastní půdě, s úctou nejen ke svému, ale i cizímu vlastnictví".^{57/} Stolypin si přál vidět v Rusku silné, samostatné sedláky, soukromé vlastníky půdy. Občina byla takovou formou pozemkového vlastnictví, která ubírala chuti přičinlivějším hospodářům věnujícím se intenzivnějšímu obdělávání půdy, protože jim hrozilo po několika letech nové rozdělení půdy. Důsledkem toho bylo, že ruští rolníci obdělávali půdu špatně, a to s drobnými ruskými koníky a často se starodávným rádlím. Proto ruské kraje s úrodnou půdou častěji trpěly hladem, než méně úrodné, ale lépe obdělané oblasti, např. v ruském Polsku. V úrodném roce 1909 v evropském Rusku sklidili 8,1 q/desj. žita, v ruském Polsku 10,6 q/desj., ale v Německu 19,7 q/desj.^{58/}

Stolypinovy plány však překazila jeho násilná smrt a brzo následující první světová válka, a tak nahromaděná a dosud skrytá nespokojenost ruského rolnictva se stala jedním z rezervoárů revolučního výbuchu v roce 1917. Před válkou bylo na Volyni v soukromém vlastnictví 51,5 % půdy - 3 168 829,9 desjatin půdy patřilo 352 759 vlastníkům (průměr asi 9 desjatin na jednoho vlastníka). Další 38,8 % půdy patřilo rolnickým občinám - 2 388 987,9 desjatin obhospodařovalo 3358 občin (průměr asi 711 desjatin na občinu). Půda soukromých majitelů ovšem byla rozdělena krajně nerovnoměrně: 85,26 % půdy vlastnilo 6,2 % všech majitelů, kteří vlastnili velkostatky nad 100 desjatin (2737 osob). Naproti tomu 88,87 % drobných a středních rolníků do 40 desjatin vlastnilo pouhou desetinu volyňské půdy (10,79%). Příslušníci šlechty vlastnili 67,9% půdy v soukromém vlastnictví. Podle národnosti 50,4 % soukromé půdy patřilo ruským vlastníkům (ti tvořili 64,4 % všech soukromých majitelů), 42,6 % soukromé půdy Polákům (20 % soukromých majitelů), 7 % ostatním národnostem, včetně Čechů. Z toho vyplývá, že mezi polskými majiteli, kde pětina vlastníků vlastnila téměř polovinu soukromé půdy, byl stále značně větší počet velkých majitelů, než u ostatních národností.^{59/} K největším vlastníkům na Volyni po konfiskacích po polském povstání 1863, které skončily v roce 1878, patřila hraběnka Maria Potocka s 87 tis. desjatinami, kníže Roman Sanguszko se 40 tis. a knížata Radziwillové s 36 tis.^{60/} Ze součtu soukromé a občinové půdy vyplývá, že z celkového počtu 6 148 492 desjatin volyňské půdy patřilo 70 % půdy Rusům (Velkorusům a Malorusům).^{61/}

V roce 1889 z celkového množství půdy ve Volyňské gubernii patřilo zahraničním kolonistům 2,97 %, čímž se Volyň octla na 7. místě mezi všemi guberniemi (nejvíce půdy patřilo kolonistům v Bessarabské gubernii - 14,7 %). Pokud šlo o množství půdy, které patřilo cizím státním příslušníkům, byla Volyňská gubernie se 4,38 % dokonce na 1. místě v Rusku. Nejvíce půdy vlastnili kolonisté, tj. především Němci a Češi, v Žitomirském, Novohradvolyňském a Luckém újezdu.^{62/}

Růst životní úrovně Čechů byl dán také zvyšujícími se cenami zemědělských produktů před 1. světovou válkou. V roce 1911 byly průměrné ceny zemědělských produktů o 45 % vyšší než v letech 1901-1905. Výnos českého hospodářství byl 2-3x vyšší než ukrajinského, neboť Češi své značné přebytky výhodně umisťovali na trhu. Češi mohli odkládat ze svých příjmů 15-30 % na další investice nebo na nákup nové půdy. To ovšem způsobovalo nechut' a závist ukrajinských rolníků.^{63/}

Ukrajinci převzali od Čechů používání lehkého zemědělského náradí, způsob obdělávání půdy, používání hnoje, setí picni trávy, krmné řepy, zahrady, pěstování chmele, postupně přecházeli od trojpolního hospodářství k střídavému: "V oblastech, kde žijí Češi, mají rolníci nyní i železné kryté vozy, i české pluhy, i mlátičky, i fukary, i sečky, mnozí mají i české stavby a chmel v zahradě a jetel na poli."^{64/}

Češi zavedli na Volyni intenzivnější metody obdělávání půdy (střídavé hospodaření bez úhoru, hnojení) a pěstování ušlechtilých druhů obilnin a brambor, stejně jako chmele. Pozornost

věnovali také ovocnářství a chovu koní. Zakoupené pozemky tak během čtyřiceti let získaly deseti, někde až dvacetinásobnou hodnotu. České vesnice na Volyni se vyznačovaly výstavností a úpravností a prozrazovaly značnou prosperitu majitelů hospodářství.

b) průmysl a živnosti

Pěstování průmyslových plodin, zvláště cukrovky a chmelu, a s tím související koncentrace volného finančního kapitálu vytvořily předpoklady pro vznik průmyslových odvětví zpracovatelského charakteru či orientujících se na výrobu potřeb pro zemědělství. Ze zpracovatelského průmyslu to byly především pivovary, mlýny a konzervárny, ke druhé skupině patřily zvláště továrny na výrobu zemědělských strojů.

Již v roce 1870 volyňští Češi, aby mohli vařit pivo, mlít mouku, tkát plátno a vyrábět sukno, požádali o příslušný úřední souhlas. Na jeho základě vznikly první pivovary a parní mlýny jako počátek českého potravinářského průmyslu na Volyni.^{65/}

Zvláštní proslulosti dosáhly, díky úspěchům volyňského chmelařství, české pivovary. Před první světovou válkou byly na Volyni v českých rukou 22 pivovary. K prvním patřily závody v Hlinsku, Semidubech a Mirohošti, založené v roce 1871. První pivovar v Hlinsku byl nejprve společný. Starosta Hlinská V. Svoboda, J. Olič a jeho zeť A. Smolík soustředili ve svých rukách akcie, které skupili za nízkou cenu. Jeho roční výstav byl 100 tis. věder piva.

Během 70. let bylo postaveno 10 pivovarů: "Někteří Češi chtěli stavět kostely, ale to bylo spíše projevem dobré vůle. Ale pivovarů za tu dobu vyrostlo deset a hostinců - po dvou v každé vesnici."^{66/} Už v roce 1891 psal petrohradský Ruskij vestník, že "v každé více nebo méně význačnější české osadě je pivovar, mnohé z českých závodů mají obrovské obraty, k nim patří Slovanský pivovar v Žitomiru, Hlinský pivovar, Kvasilovský a jiné. Pivo těchto závodů se konzumuje nejen na Volyni, ale dodává se i do Varšavy, Kyjeva a jiných měst. V současnosti počet pivovarů ve Volyňské gubernii převyšuje počet 100, před 10-15 lety jich nebylo více než 20-30."^{67/} Pomoc při zakládání pivovarů, stejně jako sladoven, škrobáren, skláren, porcelánek, parních pil a mlýnů poskytovala českým imigrantům Hospodářsko-průmyslová kancelář Zemlja Mezšavce, Doubrava a spol., která v 70. letech vznikla v Žitomiru.^{68/} Na počátku 20. století již mohl psát Čechoslovan, že "máme (v Rusku - pozn. J. V.) vlastní velké továrny na hospodářské, pivovarské a jiné stroje, těšící se značné oblibě. Máme řadu velkých a malých pivovarů, mlýnů, cihlen ... velkozávody a velkoobchody."^{69/}

Někteří majitelé pivovarů spojovali průmyslové a zemědělské podnikání. Příkladem takového všestranného podnikatele - selfmademana - byl majitel pivovaru v Olšance u Čudnova Václav Klich. Pocházel z Bavorova na Písecku, kde se narodil v roce 1859. Jeho rodiče se usadili v roce 1872 v Semidubech na Volyni, kde se vyučil sladovníkem, své znalosti si pak doplnil vandrem v Čechách, na Moravě a v Haliči. Působil jako sládek na různých místech Ruska. V roce 1895 se oženil s dcerou majitele pivovaru v Olšance V. Poláka Růženou a pronajal si pivovar v Polonném. Brzy koupil pivovar v Olšance. V roce 1911 přenechal polovinu pivovaru v Polonném svému příbuznému A. Karminemu. Součástí pivovaru v Olšance byla také bednárna se šestnácti zaměstnanci. Na počátku století Klich pronajal tři dvory se 3 tis. desjatin půdy a po třech letech nájem zrušil a koupil za 99 tis. rublů velkostatek Roháčov u Novohradu Volyňského.^{70/} Kromě lánů polí, luk a lesa vlastnil i hřebčinec s 500 koňmi. V roce 1917 zakoupil u Novohradu zámek Alexandrovka s 20 desjatinami ovocného sadu, jezerem a parkem. Zde chtěl zřídit hospodářskou školu pro syny českých rolníků na Volyni. Po bolševickém převratu bylo zařízení zámku úplně vydrancováno, skleníky a zahrady zpustošeny, koberce roztrhány, knihovna rozmetána, zničeno elektrické vedení, bronzové kliky vypáčeny a dokonce i z klavíru vytrhány klávesy a struny.^{71/} Klich byl činný i ve Sdružení volyňských sládků. Byl také spoluzakladatelem českého peněžního ústavu v Kyjevě, který po vypuknutí světové války se stal finanční základnou České družiny.

Klich nebyl jen schopným podnikatelem, ale podporoval také všechny české osvětové a národně uvědomovací snahy. V olšanském pivovaru zřídil velkou českou knihovnu a z Čech odebíral všechny literární novinky, Národní politiku, Humoristické listy, Zlatou Prahu, Malého čtenáře a další časopisy. Prováděl sbírky na Matici školskou v Praze, byl členem Dobročinného a vzdělávacího spolku J. A. Komenský v Kyjevě a přispěl k založení tamní české školy. Zasloužil se o založení časopisů Ruský Čech, Čechoslovan a Češko-ruskoje jedinjenje, které významně finančně podporoval. Získal svého bývalého učně z olšanského pivovaru Věnceslava Švihovského pro myšlenku vydávat časopis Čechoslovan, pro kterou redaktor Švihovský opustil redakci Masarykova Času v Praze. Podporoval sokolskou myšlenku, každoročně v létě byla v pivovarské zahradě v Olšance instalována hrazda a bradla, zavěšeny kruhy a bratři Klichové se denně věnovali cvičení s dětmi.^{72/} V roce 1917 V. Klich získal pro obnovené české školy na Volyni české učitele z řad zajatců.

K dalším známějším pivovarům patřil Albrechtův v Krosně u Žitomiru, který zaměstnával 80 dělníků^{73/} a vyráběl 200 tis. věder piva ročně. V roce 1881 přijel do Kvasilova sládek Josef Zeman, bratr spisovatele Antala Staška, a se svým strýcem položil základy zdejšího pivovaru. Jelikož v té době měl již každý kvasilovský Čech našetřenou alespoň malou sumu, bylo možné se složit a získat tak prostředky na výstavbu podniku. Pivovar produkoval před válkou 5,5 mil. litrů piva ročně. Dodával vlastním železničním vozem pivo na všechny železniční stanice Jihozápadní dráhy, tj. od Kyjeva po Brest. V Lucku působil dobře prosperující pivovar Zemana a Malinského (1891), v Kvasilově Janderův, v Mirohošti Linhartův, v Semidubech Srbeckého, ve Volkově Havránka, v Žitomiru Macháčka a další.

Vznikl také Spolek českých pivovarů. Češi položili na Volyni základy nejen pivovarnictví, ale i dalších odvětví potravinářského průmyslu, jako zpracovávání ovoce, konzervování zeleniny, výroby oleje (12 podniků) a cikorky, mlékárenství, lihovarnictví a mlynářství (35 mlýnů). Celkem pracovalo v roce 1897 v potravinářském průmyslu 356 volyňských Čechů, kteří živili 645 rodinných příslušníků.^{74/}

Další velká skupina volyňských Čechů pracovala při zpracovávání kovů, a to 310 činných osob (592 rodinných příslušníků). Kovoprůmysl vznikl postupně z kováren a zámečnických dílen. První česká strojárna a slévárna na Volyni byla zřízena již v roce 1874 v Hulči Josefem Stárkem. Vyráběla především zemědělské stroje: speciální čistící žentoury, žentourové mlátičky, brány, řezačky, pluhy, kultivátory, pařáky, lisy a kruhadla. V roce 1883 přibyl na Volyň strojní zámečnický Jindřich Svárovský, který začal provozovat v Kvasilově kovářskou dílnu, kterou v roce 1892 přeměnil na slévárnu litiny a mědi a z tohoto základu vznikla později strojárna, slévárna a kotlárna Svárovského, v níž před první světovou válkou pracovalo padesát dělníků.^{75/} Svárovského firma produkovala stroje na parní pohon vyrábějící 25 tis. cihel denně, zařízení parních a vodních mlýnů, čerpadla, zemědělské stroje (mlátičky, žentoury, řezačky), litinové pomníky, lisy na chmel a další sortiment.^{76/} V Kvasilově rovněž působila továrna na zemědělské stroje Čenka Stránského, která vyráběla zejména mlátičky.

Několik dílen na hospodářské stroje bylo také ve Zdobunově, kde např. strojárna B. F. Vostroho vyráběla motory, čerpadla, kádě, nádržky a pánve. Tamní strojárna K. Chotěborského byla výrobcem sušičů chmelu, sladu a ovoce.^{77/} V Lucku byla továrna zemědělských strojů V. Prokúpkova. Stavební a umělecké zámečnictví Adolfa Křivského v Minsku vyrábělo zemědělské stroje, hromosvody, pařáky, chmelové sušičny, chmelařské nářadí, železné ploty, náhrobní zahrádky a kříže. Také ve Sklíně vznikla z kovářské a zámečnické dílny malá továrna na zemědělské stroje a slévárna se šestnácti zaměstnanci, která zanikla před první světovou válkou.^{78/}

První elektrifikovanou českou osadou na Volyni byl Volkov, a to již v roce 1907. Elektrický proud byl vyráběn ve zdejší mechanické dílně, kde pohon dynamu obstarával dřevoplynový motor.^{79/}

Provaznické výrobky dodávala do celého Jihozápadního kraje Jandurova provazárna v Kvasilově. V roce 1882 se do Kvasilova přistěhoval Antonín Jandura, který vystavěl vodní,

později parní mlýn. Když tento v roce 1900 vyhořel, vybudoval na jeho místě provazárnu, jež se po roce 1913 rozrostla do továrny ve výrobu motouzů, provazů, pásů a lan a existovala až do roku 1919, kdy zanikla pro nedostatek kvalitních surovin - konopí a lnu, stejně jako odborných pracovníků. Jeho syn Josef Jandura ukončil v roce 1908 v Moskvě vyšší obchodní akademii.^{80/}

V jihovýchodní části Volyňské gubernie - v Polonném - působila továrna na výrobu porcelánové moučky Bohemia majitelů A. Karmineho a V. Kliča.

V roce 1884 založili bratři Jelínkové ve Zdobunově nevelkou cementárnu, která vyráběla denně 20-25 sudů cementu. Pracovní doba zdejších dělníků trvala 9-11 hodin denně, přičemž muži obdrželi za těžkou fyzickou práci 20-30 kopejek denně, ženy a děti 10 kopejek (1 kg masa stál 10 kopejek). K získání dalšího kapitálu byla firma v roce 1889 reorganizována na akciovou společnost "Jelínek a spol." a závod byl modernizován. To umožnilo zvýšit počet zaměstnanců na 200 a výrobu na 90 tun cementu denně. V roce 1900 došlo k rekonstrukci závodu, rozšíření počtu pracovníků na 300 a změně názvu na Akciová společnost Volyň.^{81/}

Původní primitivní cihelny, kde si každý vyráběl a páčil cihly sám v jednoduchých zemních pecích, byly později nahrazeny modernějšími závody. V Krosně u Žitomiru kromě kruhové cihelny působilo dvacet českých zedníků, kteří prováděli stavební práce i ve velkých ruských centrech.^{82/} V roce 1897 pracovalo ve stavebnictví 138 volyňských Čechů, kteří živili 278 rodinných příslušníků.^{83/}

Z průmyslových odvětví nejvíce volyňských Čechů se zaměstnávalo zhotovováním oděvů (366 činných osob a 394 příslušných).^{84/} Tkalcovský průmysl se soustředil hlavně v evangelických vesnicích. Tak v Michalovce u Rovna pracovalo před první světovou válkou 100 stavů, tkalci si vydělávali 5-7 rublů týdně. Ve Zdobunově působila velkovýroba obuvi T. Břečky.^{85/}

Hudební nástroje - foukací, dřevěné a mosazné - vyráběla firma V. Luňáčka v Lucku.^{86/} Český dřevozpracující průmysl zastupovaly čtyři pily. V tomto oboru pracovalo 177 Čechů s 303 rodinnými příslušníky.

Řemeslníci se podle tehdejší ruské statistiky dělili na křesťanské a židovské. Pozice obou těchto skupin byla na Volyni poměrně vyrovnaná (v roce 1902 bylo ze 66 tis. řemeslníků 39 tis. křesťanských).^{87/} Čeští řemeslníci, kteří se ve značném množství nacházeli nejen v českých, ale i ukrajinských vesnicích a ve městech, početně posílili skupinu křesťanských řemeslníků. Např. jen v Krosně u Žitomiru byl pekař, tři kováři, tři obuvníci, krejčí, dvacet zedníků, sedm tesařů, dva truhláři, dva uzenáři, kamnář a výrobce cementových rour.^{88/} Mnohé živnosti byly prozatímní, než si našetřili na půdu nebo při menších usedlostech. Čeští řemeslníci byli daleko známi svou zručností a profesionální dovedností. Jejich výrobky výborné kvality úspěšně konkurovaly továrním výrobkům. Před českými řemeslníky nebylo žádných překážek, dokázali zhotovit vše od kovářských, zámečnických, truhlářských, bednářských prací až po práce tesařské, kolářské, ševcovské, krejčovské a pekařské.^{89/}

Podobná situace byla i v obchodě, kde čeští obchodníci soupeřili především s židovskou konkurencí. Také na Volyni, stejně jako v českých zemích, se objevilo heslo Svůj k svému, podle kterého měli Češi nakupovat u českých obchodníků. Postupně vznikla řada českých a smíšených soukromých a družstevních podniků, zajišťujících odbyt zemědělských výrobků a prodej zemědělských strojů dovezených z českých zemí. V Dubne zajišťoval J. V. Martínek, který sám vyráběl brány a pluhy, odbyt produkce firmy F. Wichterle z Prostějova, v Bazaru v Ovručském újezdu byl zajišťován prodej výrobků fy Melichar z Brandýsa nad Labem. V roce 1897 se obchodu věnovali 152 Češi, pohostinství 63 krajané. Jen v Rovně bylo dvanáct českých řezníků, deset hostinských, sedm obchodníků a šest pekařů.

Otázka exportu českých produktů do Ruska a dalších zemí s českými minoritami byla předmětem jednání zvláštní porady o národohospodářských otázkách v Národní radě české (NRČ) v Praze 28. července 1912, na kterou byli pozváni zástupci zahraničních Čechů. Účelem porady bylo, podle vicesekretáře Obchodní a živnostenské komory v Praze dr. Václava Schustera, zjistit

možnosti využití krajanů ve směru zvýšení českého exportu. Otázkou vývozu do Ruska se zabýval českoruský továrník T. Nejedlý, který informoval, že ruská vláda zvýší od 1. ledna 1913 clo na dovoz z USA, které byly hlavním dodavatelem zemědělských strojů do Ruska.^{90/} To mělo zlepšit podmínky pro dovoz zemědělských strojů z českých zemí, k čemuž mohla přispět značná konsumpční síla českých osad na Volyni. V roce 1912 vyvážely na Volyň zemědělské stroje české a moravské firmy Wichterle, Melichar, Kovařík a Bácher.^{91/}

Volyňští Češi zakládali také vlastní finanční ústavy, jako bylo Českoborátinské úvěrní družstvo Boratíně (1906). Členy ředitelství družstva byli J. Vlk, B. Opočenský a J. Janata.^{92/} V roce 1910 mělo obrát 70 tis. R, z toho 56 tis. představovaly vklady ukrajinských rolníků. Poskytovalo pomoc při požáru, úhynu dobytka apod.

Brzdícím momentem pro rozvoj průmyslu a obchodu na Volyni byla nedostatečná kvalita komunikací. Před první světovou válkou byly řádné silnice ve velmi špatném stavu, nemluvě o cestách 2. a 3. třídy. Celkově se projevovala nechuť obyvatelstva, a to včetně volyňských Čechů, podílet se na pravidelné údržbě místních komunikací. Nejlepší silnicí bylo Brest-Kyjevské šossé, které procházelo Volyní.

V prvních dobách po příchodu na Volyň našlo mnoho českých imigrantů možnost získat pohotové finanční prostředky prací na výstavbě železnic, které v 70. letech začal ruský stát budovat na své západní hranici, a to především ze strategických důvodů. V roce 1871 se začala budovat Jihozápadní dráha z Kyjeva přes Kazatin, Berdičev, Šepetovku, Zdolbunov, Rovno a Kovel do Brestu. Roku 1876 začala stavba Zdolbunovsko-Radzivilovské dráhy, která spojovala Jihozápadní dráhu s haličskými Brody. Na stavbě této dráhy pracovali volyňští Češi jako řemeslníci a pomocníci. Na stavbě železničního mostu u Zdolbunova vydělávali 50 kopejek za den a 1 R za noc, s potahem 3 R za den. Zřízení železničních stanic a zastávek mělo velký význam také pro rozšíření diapasonu volyňského obchodu, neboť bylo možno např. dopravovat čerstvé zemědělské produkty do měst, a to jak v rámci gubernie, tak mimo ni.

Kromě těchto dvou tratí byly do počátku 20. století vybudovány na Volyni další železnice: Kyjevsko-kovelská, Poviselská (Kovel-Varšava) a Poleská (Rovno-Vilno). Dále to byly odbočka Zdolbunovsko-Radzivilovské dráhy z Dubna do Křemence, odbočka Jihozápadní dráhy z Kiverců do Lucka a úzkokolejná dráha Žitomir-Berdičev. Počátkem století pak byla stavěna nová železnice z Kovelu přes Vladimír Volyňský na hranice rakouské Haliče a z Kovelu na Pinsk v Minské gubernii.^{93/} Přesto některé české osady zůstaly vzdáleny od železničního spojení. Tak např. ze Zálesí u Ovruče jeli do Kyjeva koňmi celý týden, většinou polními a lesními cestami. Z Mezilisek v Ovručském újezdě měli k nejbližší železniční stanici 60 verst (versta = 1066,781 m). Pro některé volyňské Čechy se železnice, zejména práce v depu ve Zdolbunově, stala trvalým zaměstnáním. V roce 1897 na ní pracovalo 69 Čechů, kteří živili 187 rodinných příslušníků.^{94/}

Celkem pracovalo v průmyslu, obchodě a dopravě v tomto roce 1913 volyňských Čechů, kteří vyživovali 3342 rodinných příslušníků. To představovalo 20 % z celkového počtu Čechů činných a 19 % příslušných (členů rodin) krajanů.

3) NÁBOŽENSKÉ POMĚRY

Podle ruských zákonů z 10. července 1864 a 10. prosince 1865, vydaných po neúspěšném polském povstání v roce 1863, nesměli polští katolíci kupovat půdu v Jihozápadním kraji, tj. v Kyjevské, Volyňské a Podolské gubernii. S ohledem na platné zákony vznikla mezi českými přistěhovalci na Volyň nálada, že vlastně nejsou katolíky, ačkoliv jimi většinou alespoň formálně byli, ale husity, kteří ve vlasti byli údajně nuceni skrývat svou víru před rakouskou vládou, která jim prý nutila katolicismus. Podle českých mluvčích imigranti přicházeli do Ruska "najít uprostřed bratrského ruského národa svobodu pro svou víru, která je blízkou pravoslaví a zde, na Volyni, brzo přivede všechny Čechy do lůna pravoslavné církve".^{1/} Ve skutečnosti přesídlenci o husitství věděli velmi málo a v Rusku žádné takové náboženství ani povoleno nebylo. Nicméně předáci volyňských Čechů viděli v samostatné husitské církvi ochranu své národnosti před asimilací v cizím prostředí. Katolicismus by podle nich znamenal popoštění, zatímco přechod k pravoslaví porušení. Podle jednoho z předáků sedmadvacetiletého V. Oliče postavení Čechů na Volyni bylo výhodné, neboť Poláci i Rusové byli slabší svým hospodářským rozvojem a nemohli Čechy ohrozit.^{2/}

Čeští předáci odmítli dát polskému katolickému biskupovi Borowskému vyžádaný soupis českého obyvatelstva a jeden z českých předáků J. Příbyl sdělil místní statkáře hraběnce A. D. Bludovové, že sice velký počet Čechů se rozhodl nepřecházet k pravoslaví, ale své děti prý budou posílat do pravoslavných chrámů. Hraběnka sdělovala do Sankt Petěrburgu vrchnímu prokurátorovi Nejsvětějšího synodu D. A. Tolstému, že Češi "duší a srdcem lnou k Rusku a nejsou fanatici". Citovala slova Příbyla, který jí řekl, že Češi "mohou úplně splynout s vámi nebo se dostat do rukou katolických kněží a pak naše děti, ať budou hovořit jakýmkoliv jazykem, budou tíhnout k západu a popošťovat se". Podle hraběnky "čeští přesídlenci jsou lidé pracovití, milující slovanské Rusko a chtějí se stát Rusy".^{3/}

Ruské noviny Kijevljanin již v roce 1870 psaly, že "od záměny polského statkáře na Volyni stejnorodými Čechy, tak vše si přejíci splynout s ruským obyvatelstvem, při jejich pracovitosti, racionální znalosti zemědělství a znalosti řemesla je možno očekávat mnoho příznivých výsledků v budoucnosti i pro našeho rolníka, který si nezvykne na svobodnou práci a je vykořisťován Židy".^{4/} Podle novin, "z ekonomického pohledu nelze se neradovat z příchodu Čechů do Volyňské gubernie, z politického nelze mít lhostejný vztah k tomuto osídlení. Je nutno přijmout opatření, aby přesídlení představovalo užitek.... Jestliže jim odmítneme dát podporu, ponechávaje je cizozemcům, jestli je necháme, chtějí-nechtějí, učit se polský jazyk, aby měli možnost modlit se ve zdejších katolických chrámech, pak tím je jen vrhneme do polského prostředí".^{5/}

Myšlenka využití českých katolíků k rozkolu mezi římskými katolíky v Rusku vznikla v souvislosti se žádostí Čechů z Čechohradu v Tauridské gubernii, kteří na podzim 1869 požádali o souhlas s vytvořením katolické farnosti a o poskytnutí prostředků k jejímu udržování. Prostřednictvím ministerstva říšských statků se žádost dostala 6. listopadu 1869 na ministerstvo vnitra k řediteli oddělení duchovních záležitostí hraběti Siversovi. Ten ve svém stanovisku adresovaném ministrovi vnitra vyslovil názor, že "současné usídlování u nás Čechů - římských katolíků, Nepoláků, ale přitom Slovanů, může, zdá se, představovat důvod k zavedení do našeho římského katolicismu nepolského, ale přitom slovanského duchovenstva. Z tohoto pohledu považoval bych za užitečné využít předložené žádosti českých kolonistů a navrhnout jim vybrat si římskokatolického kněze."^{6/} Ministr vnitra schválil naznačenou myšlenku 30. ledna 1870.

Na českou žádost byl na Volyň, k vyšetření poměrů ve společnosti zabývající se prodejem půdy, vyslán generálním gubernátorem v Kyjevě knížetem Dondukovem-Korsakovem úředník s plnou mocí plk. Gresser. Ten ve své zprávě generálnímu gubernátorovi z 5. února 1870 psal: "z prosté aféry vyzískat peníze v Rusku vznikla politická záležitost vyžadující zvláštní péče ze strany vlády".^{7/} Od této chvíle se Češi na Volyni octli ve středu pozornosti vyšších vládnoucích kruhů Jihozápadního kraje a od té doby začalo jejich organizování tak, aby mohli sehrát na Volyni "nábožensko-politickou roli ve směru oslabení polonismu a katolicismu v této oblasti".^{8/}

Podle Gressera ruské rolnictvo bylo příliš málo rozvinuto, aby mohlo ovlivňovat české přesídence. Zato pravoslavné duchovenstvo mohlo mít nepochybně ohromný vliv na porušení Čechů, ale „bohužel buď provádí věc příliš otevřeně, neopatrně a dává pouze důvod katolickým kněžím působit ilegálně se zřetelem na své zájmy, v čemž ovšem uspějí, nebo nezapomínaje na své materiální zájmy je připraveno podniknout Čechy proti sobě".^{9/} Gresser předložil plán přechodu Čechů k pravoslaví prostřednictvím husitství. Tvrdil, že "přesídlivší Češi... jsou všichni následovníci Husa a viditelně jsou velmi daleci pravého katolicismu".^{10/}

Generální gubernátor kníže Dondukov-Korsakov na základě Gresserových sdělení adresoval 24. února 1870 dopis ministru vnitra L. S. Makovovi, v němž rozvinul ideje svého podřízeného do určité politické myšlenky, která měla závažné důsledky, a to jak pro volyňské Čechy, tak pro celou Volyň. Psal, že Češi se odlišují od místního obyvatelstva "pozoruhodnou pracovitostí, úctou k vládě, nejpřísnější čestností a příkladnou mravností".^{11/} Obracel zájem vlády na politický význam husitství, od kterého očekával velké možnosti pro řešení tzv. polsko-katolické otázky v Rusku: "Kdo ví, jaké bude mít následky a nebude-li česká věc prvním krokem k vytvoření na Římu nezávislé a protilidových snah oprostěné katolické církve v Rusku?" Generální gubernátor vyjadřoval naději, že poté otázka úplného splnutí Čechů s ruským lidem a pravoslavím se stane pouze otázkou času. V dopisu ministra vnitra Maková generálnímu gubernátorovi z 11. března 1870 je vyjádřena pouze obava, kde se budou brát noví kněží husitské církve, která nemá biskupa.^{12/}

Projekt samostatné husitské církve však narazil na odpor volyňského pravoslavného arcibiskupa Agafangela, který se vyslovil proti pozvání kněží z Čech. Vyslal své zástupce do českých osad a ti mu hlásili, že Češi nejsou žádní husité, ale katolíci. Žitomirský katedrální protojerej Ovsjankin neviděl mezi Čechy husity, ale pouze určitý počet lidí volně myslících o věcech víry. Dospěl k závěru, že "Češi nejsou nepřátelé pravoslaví a ruské národnosti, přejí si být v jednotě s námi, ale jakoby se sami ještě báli tohoto přání a vyjadřují jej nerozhodně a ne dosti jasně".^{13/} Žádal jmenovat pro volyňské Čechy opatrovníka z řad vyšších úředníků ruského původu a pravoslavné víry, který by pod vedením vrchního prokurátora Nejsvětějšího synodu měl bezprostřední styk s generálním gubernátorem Jihozápadního kraje, aby záměry pravoslavné církve nemohly rušit místní zájmy nebo intriky.

Tyto návrhy předložil volyňský arcibiskup Agafangel vrchnímu prokurátorovi Nejsvětějšího synodu hraběti D. A. Tolstému a generálnímu gubernátorovi. Zároveň byla zahájena kampaň, která měla ideově odůvodnit nezbytnost "sjednocení" volyňských Čechů s pravoslavím. Kyjevský deník Kijevljanin otiskl na jaře 1870 dopis volyňských Čechů, kteří uváděli, že "v Rusku jsme získali novou vlast. Není nic divného na tom, že znovu svobodně dýcháme ve velkém slovanském státě, směřujeme do něho v tisících a cítíme se v něm šťastni. Zde jsme našli učení našich bratří Cyrila a Metoděje, za jejichž uznání jsme u nás museli bojovat, zde jsme našli tu náboženskou svobodu, o kterou jsme usilovali a kterou ovšem neproměníme za ústavní svobody Rakouska."^{14/}

Propaganda pravoslaví byla ulehčena opozicí mnohých katolíků vůči závěrům vatikánského koncilu, který uznal papežskou neomylnost ve věcech víry a morálky. Češi žijící v hlavním městě Sankt Petěrburgu poslali listu Golos sdělení, ve kterém uváděli: "odřikáme se Říma, jeho učení a jeho církve, v jejímž čele stojí Bůh, vytvořený lidmi... přistupujeme z plného srdce k národní pravoslavné církvi".^{15/} Také volyňští Češi přijali rezoluci, kterou podepsalo 300 účastníků a v níž považovali za nutné "vyjasnit našim ruským bratřím, kteří nás radostně přijali mezi sebe, naše postavení v křesťanském světě, abychom předešli nedorozuměním, která by byla spojena s naším jménem. Obvykle nás považují za katolíky - takto nás nazvala ta moc, která drží ve svých sítích naši vlast. My jsme žáky apoštolů Cyrila a Metoděje, hlásajících jak v Rusku (sic!), tak i u nás slovo Boží. Sémě, jimi zasazené, vzešlo. Naši nepřátelé chtěli vykořenit toto sémě, ale ono vyrostlo pod jasnými paprsky Jana Husa. Kostnický oheň dal jistotu duším miliónů Čechů a od těch dob, bez ohledu na úsilí nepřátel, duch nezemřel, protože je nesmrtelný. Národ málem vymřel, z pěti miliónů zůstalo po bělohorské bitvě pouze 500 tisíc (sic!);... tuto naši víru ... najdeme u velikého a mohutného

slovanského národa."^{16/}

Plukovník Gresser hlásil 9. (21.) července 1870 generálnímu gubernátorovi, že volyňští Češi v souvislosti s prohlášením dogmat o papežské neomylnosti chtějí podat arcibiskupovi Agafangelovi adresu proti papeži a pro pravoslavnou církev, kde budou žádat o její ochranu. Ministerstvo vnitra souhlasilo s názorem generálního gubernátora, že podobná akce není časově vhodná, protože by nepřinesla ten výsledek, který byl očekáván od rozkolu katolicismu v Rusku.

"Husitství, podle názoru některých vědců", psal 24. února 1870 generální gubernátor Dondukov-Korsakov ministru vnitra, "se příliš neodlišuje od pravoslaví, v každém případě bohoslužby husitů jsou blízké pravoslavným. Jestli zdejší Češi uspějí ustavit starou husitskou církev, pak se přiblíží pouze k pravoslaví."^{14/} Dondukov-Korsakov dále psal, že "povolením českých kněží, kteří opustili zásady římskokatolické církve, dojde k rozkolu, který může mít vliv na naše římskokatolické duchovenstvo a rozšířit se mezi ruskými katolíky... z politického hlediska objevení se takového rozkolu vláda pouze uvítá".

Představitelé českých kolonistů chápali nevýhodu toho, že obyvatelstvem Volyně a místní administrativou jsou považováni za katolíky, tj. element nespolehlivý, schopný podryvat "základy" ruské státnosti v Jihozápadním kraji. Vytvoření zvláštní národní české církve - husitství, které slavjanofilské kruhy považovaly za přechodný stupeň k pravoslaví, bylo proto pro volyňské Čechy cestou, jak uchránit českou národnost a zároveň se stát státotvorným živlem.

Pravoslavné duchovenstvo, když se seznámilo se záměrem vlády vytvořit zvláštní národní církev na Volyni, projevilo obavy a volyňský arcibiskup Agafangel začal vyvíjet v této věci svými hlášeními nátlak na Nejsvětější synod. Generální gubernátor byl nucen objasňovat arcibiskupovi v důvěrném dopisu z 21. února 1870 politický význam vládních opatření.^{18/} Poukazoval na skutečnost, že úsilí volyňských Čechů oddělit se od římskokatolictví připravuje pro budoucnost úplné splynutí s pravoslavím a přesvědčoval arcibiskupa, aby neprotestoval proti husitství. Generální gubernátor obracel pozornost mj. na to, že někteří pravoslavní kněží využili důvěry Čechů a jejich neznalosti ruských zákonů a při obchodních jednáních o nákupu půdy "působili velmi nepěkně".

V roce 1870 byla pro posouzení otázek spojených s přesídlením Čechů na Volyň ustavena zvláštní komise, která se vyjádřila v tom smyslu, že "přesídlení Čechů, zvláště za podmínek jejich odpadnutí od římskokatolické církve, v oblastech s převládajícím fanatickým polským duchovenstvem a šlechtou, může mít blahodárny účinek".^{19/} Ministerstvo vnitra sestavilo zprávu pro cara, ve které uvádělo, že "přesídlení Čechů na území Ruska představuje blahodárny jev jak v politickém, tak i hospodářském ohledu, nesmí mu být bráněno, ale zároveň s tím musí být ponecháno přirozenému průběhu bez jakýchkoliv výzev ze strany vlády. Současné postavení Čechů plně odpovídá pohledu vlády a může v budoucnosti zabezpečit splynutí Čechů s původním ruským obyvatelstvem kraje."^{20/}

Ministerská komise, kterou tvořili ministr vnitra L. S. Makov, vedoucí oddělení duchovních záležitostí ministerstva vnitra hrabě Sivers, za ministerstvo zahraničních věcí Kumanin a za Nejsvětější synod protojerej Vasiljev, rozhodla 4. listopadu 1870, že dojde k oddělení Čechů od římskokatolické církve a pověřila ministerstvo vnitra zřízením farností nové tzv. husitské církve. Ve zprávě ministerstva vnitra ze 17. prosince 1870 se uvádělo, že "nemožnost modlit se dle svého obřadu, bylo by znásilněním jejich svědomí, což by bylo v protikladu s duchem pravoslavné církve, a mohlo by vést k následkům úplně opačným, tj. k jejich sblížení se s latinským duchovenstvem, od kterého se oddalují".^{21/} Ministr dokazoval, že uspokojení náboženských potřeb českých přesídlenců může sloužit v budoucnosti ke sblížení Čechů s pravoslavím. Požadoval nevměšovat se do samotné záležitosti odpadávaní Čechů od katolické církve a pouze se omezit na posílení nového náboženství jako hotového faktu.^{26/}

Na základě povolení generálního gubernátora odcestovali počátkem roku 1871 do Čech čeští zplnomocněnci Příbyl a Olič, kteří obdrželi 600 rublů na cestovní výdaje, aby zde získali kněze

pro schválenou husitskou církev. V únoru 1871 se vrátili na Volyň se dvěma českými kněžími, Janem Saskou a Václavem Hrdličkou, kterým rakouská vláda odmítla vydat pasy, takže po rozhodnutí generálního gubernátora byli do Ruska vpuštěni bez pasů pod zárukou dvou Čechů s ruským občanstvím. Oba kněží předložili dokumenty o ukončení katolického bohosloveckého studia, o kněžském svěcení a délce služby v různých místech Čech.

Dvaatřicetiletý Václav Hrdlička se narodil roku 1829 v Sobotce, bohosloví absolvoval v Hradci Králové, působil jako kněz v Kutné Hoře, Jaroměři a poté v Chocni, odkud odešel do Ruska. Osmadvacetiletý Jan Saska se narodil v roce 1843 v Poděbradech, bohoslovecký seminář v Hradci Králové ukončil v roce 1867, působil v Rychnově nad Kněžnou, Hradci Králové a nakonec v Chocni, odkud společně s Hrdličkou odešel do Ruska.^{22/}

Oba duchovní v rozhovoru s generálním gubernátorem jej ujistili, že hlavní základy jejich víry spočívají v neuznávání papeže, v podávání podobojí, neuznávání celibátu a bohoslužbách v národním jazyce. Kněží byli uvítáni v Dubne, kde složili přísahu a uskutečnili bohoslužbu, během které se slavnostně odřekli papeže. Druhého dne v Mirohošti Saska oženil Hrdličku, a to bez ohledu na právě probíhající velký půst. Pravoslavná veřejnost přijala negativně porušení dvou principů své církve (ženitba kněze a na velký půst), které se uskutečnilo pod záštitou úřadů. Pravoslavné duchovenstvo se od celé akce distancovalo, katolický biskup se obrátil na úřady s protestem proti násilnému zabránění mirohošťské kaple k takovému účelu. Entrée nové husitské církve tedy nebylo nejméně nejšťastnější.

"Husitští" kněží objížděli české osady a uskutečňovali slavnostní bohoslužby, přičemž podávali Čechům pod obojím způsobem. Z každého shromáždění odesílali telegramy náčelníkovi Jihozápadního kraje, ve kterých vyjadřovali nekonečné díky vládě za udělení svobody víry. Ministerstvo vnitra obdrželo žádost volyňských Čechů, kteří sdělovali, že "vědomi si odkazu učení, které Čechům odkázal slavný Jan Hus, jež bylo potvrzeno jeho mučednickou smrtí, před tváří Boží slavnostně slibují svatě a neodchylně a navěky společně se svým potomstvem ctít vybranou církev s duchovními představiteli a prosí o potvrzení jimi vybraných kněží".^{23/} Ministerstvo vnitra vyjádřilo souhlas s vytvořením dvou českých farností v Dubne a Hlinsku. Třetí farnost byla zřízena v roce 1875 v Hulči poté, kdy v roce 1873 přišel do Ruska třetí kněz František Kašpar, který přijal ruské občanství, oženil se a usídlil v Urvenách u Hulče, kde zpočátku působil jako rolník.

Hrdlička a Saska se ujali horečné propagandy nové "národní" české církve, a to za pomoci českých zplnomocněnců a ruských úřadů. Volyňský pravoslavný arcibiskup pozorně sledoval rozšiřování tzv. husitské církve prostřednictvím svých podřízených a o všem informoval Nejsvětější synod. Ve svých sděleních popisoval husitské bohoslužby uskutečňované Hrdličkou v podmínkách odporujících nejen dogmatům pravoslavné církve, ale křesťanskému učení vůbec. Ve svých kázáních Hrdlička např. tvrdil, že "není ani nebe, ani peklo, není věčných muk, ani odměn". To, podle slov arcibiskupa Agafangela, vedlo u volyňských Čechů k náboženské vlažnosti.

Saska se omezil pouze na vnější změny, jako neuznávání papežského primátu, podávání pod obojí a český bohoslužebný jazyk, všechno ostatní ponechal jako v katolické církvi. Ale Hrdlička se ukázal jako pravý reformátor. Ještě za pobytu v Čechách odjel do Saska a tam přijal kalvinismus. Pak se ale vrátil do Čech, kde opět působil jako katolický duchovní. Po příchodu do Ruska proslul smělostí a originálností náboženských představ a obřadů, které sloužil podle přání věřících.

Mezi českými obyvateli začalo docházet k protestům proti nové církvi. Podle učitele z Mirohošti, "velmi mnozí Češi nechtějí posílat své děti do školy, aby je pastor neučil novému Písmu svatému, dokonce mnozí Češi říkají: k čemu nám jsou čeští kněží, ještě jsme se nezařídili, hospodářství nezavedli, k čemu máme tolik peněz vydávat za věci, které nejsou nutné! ... nyní chtějí naše podpisy a zakazují nám chodit do katolického kostela, nyní se bojíme dokonce chodit do pravoslavného chrámu." Někteří Češi si stěžovali pravoslavným duchovním. Všechny tyto stížnosti arcibiskup Agafangel postupoval Synodu. V jedné z nich sděloval, že Češi z Volkova

nechtěli umožnit Hrdličkovi konat u nich liturgii, došlo ke rvačce, během které Hrdlička chytil pod krkem představitele opačné strany a tak silně jím udeřil o dveře, že dotýčný omdlel.

Arcibiskup Agafangel se 31. května 1871 obrátil na generálního gubernátora se žádostí, aby odňal hodnost staršiny Příbylovi, který spolu s Hrdličkou energicky potlačoval stoupence pravoslaví. Újezdní policie často informovala gubernátora o neshodách mezi Čechy. Podle pík. Gressera, kterého generální gubernátor opět vyslal na Volyň, Češi v Mirohošti, kde sídlil Hrdlička, se rozhodli přejít k pravoslaví.

V dopise ministru vnitra L. S. Makovovi generální gubernátor psal, že vyslal Gressera do Počajeva, aby objasnil Agafangelovi stav českých záležitostí a uklidnil jej ohledně všech nepříznivých pověstí, vzbuzovaných „hrabivostí našich kněží a protičeskými intrikami některých osobností“. Generální gubernátor tvrdil, že po setkání s Gresserem arcibiskup získal Jasný náhled na věc a přesvědčil se, že čeští kněží nejen nejsou překážkou k obrácení Čechů k pravoslaví, ale spíše přispějí jejich sblížení s naší církví, zčásti ze své sympatie k tomuto sblížení a z druhé strany pro jejich izolované postavení a nedostatek prostředků pro vytvoření nového husitského náboženství, nemajícího nikde ani hierarchie, ani určité formy.... Nelze při tom nepoznat, že námi vybraná cesta je nejspolehlivější a nejpraktičtější námi projevená náboženská snášenlivost, samotné pozvání českých kněží a nevměšování do jejich náboženských záležitostí vedou k mnohem rychlejšímu a více uspokojujícímu výsledku, než jakákoliv násilná opatření nebo neobratná propaganda našich kněží.^{26/}

Ministr vnitra L. S. Makov v dopise generálnímu gubernátorovi knížeti Dondukov-Korsakovovi z 31. května 1871 ostře kritizoval přání arcibiskupa Agafangela ve vztahu k Příbylovi, který měl být potrestán "administrativně-policejní cestou v zájmu pravoslaví". V ministerstvu vnitra byla v souvislosti s událostmi na Volyni sestavena vedoucím oddělení duchovních záležitostí hrabětem Siversem úřední zpráva, která měla orientovat místní úřady ve vztahu k náboženskému zřízení českého obyvatelstva na Volyni. Ve zprávě se sdělovalo, že pozvání kněží z Čech vyvolalo zvláštní sympatie ministerstva vnitra, neboť mohlo vést k myšlence o uvedení do stavu římskokatolického duchovenstva v Rusku nepolského elementu a následně k depolonizaci římskokatolické církve. Ale záležitost vzala jiný obrat, když Češi vyjádřili přání utvořit zvláštní národní církev: "Jde o ustavení zvláštní sekty, odtržené od římskokatolické církve. I když toto východisko náboženské otázky přesídlených Čechů neodpovídá našim původním pohledům na Čechy ve smyslu depolonizace našeho římskokatolického duchovenstva, samotný fakt odtržení dosti značného počtu farníků může mít velmi důležitý význam ve smyslu celkového oslabení ultramontanismu našich katolíků a vlivu římskokatolického duchovenstva na obyvatelstvo."^{27/} Podle Siverse bohoslužby v národním jazyce mohou přivést k novému učení i část místního katolického obyvatelstva a vyvolat v něm přání slyšet kázání a bohoslužby v rodném jazyce. Úřední zpráva končila závěrem, že "vláda nemá důvod k nepřipuštění husitství jako samostatné církve,... tím spíše, že toto učení obsahuje v sobě sblížení s pravoslavím". Boj s katolicismem vyvolaný snahou o rusifikaci pohraničních krajů, zabezpečení "pravých" ruských základů v Jihozápadním kraji, strategicky velmi důležitém, vedly vládu k zavírání očí před stížnostmi pravoslavného duchovenstva. To si např. stěžovalo, že v Mirohošti 12. srpna 1871 urážlivě nazývali ty, kdo přijali pravoslaví, osly, voly, hlupáky atd. Přibyl údajně řekl staré pravoslavné Češce: "mnoho-li rublů Ti muselo spadnout do klína, nežli ses stala pravoslavnou?"^{28/}

České volostní úřady zapisovaly všechny Čechy jako husity, ač mnozí o Husovi nic nevěděli. Češi žijící mimo tři husitské farnosti zůstali ve skutečnosti katolíky, se žádostmi o náboženské úkony se obraceli podle místních podmínek buď na polské katolické kněze nebo ruské pravoslavné "báťušky". V roce 1876 se Češi z Kupičova obrátili na oddělení duchovních záležitostí ministerstva vnitra se žádostí o povolení vystavět na hřbitově katolický kostel. Ministerstvo vnitra v této souvislosti požádalo volyňského gubernátora o sdělení, jaké národnosti má být kněz, kterého hodlají pozvat kupičovští Češi, jestliže obdrží souhlas k výstavbě kostela. Gubernátor sděloval, že kupičovští Češi se nevyjadřují s určitostí o národnosti budoucího kněze, prostředky na stavbu kostela nemají, počítají s dobrovolnými příspěvky. Žádost kupičovských

Čechů byla zamítnuta a oddělení duchovních záležitostí upozornilo generálního gubernátora na to, že jestli následkem usídlování Čechů bude zvětšení počtu římskokatolických farností s polskými kněžími, pak pro kraj to sotva bude žádoucí, protože budou novým prostředkem k jeho popoštění. Podobně v roce 1878 Češi z Horynhradu žádali o povolení připojit se k hulečské katolické farnosti, protože nepatřili k husitské církvi a přáli si zůstat při své římskokatolické víře.

Farníci husitské farnosti vytvořené v roce 1875 v Hulči se již po dvou letech obrátili na petrohradskou evangelicko-luterskou konsistoř s prosbou o připojení, neboť nemohli ze svých prostředků vydržovat svého kněze Františka Kašpara. V této souvislosti náměstek ministra vnitra psal generálnímu gubernátorovi Čortkovovi: "Po zjištění, že tato věc vyžaduje zvláštní pozornost, prosím Vás vyslat do tří českých farností důvěryhodného a zkušeného úředníka s tím, aby sebral přesně a důkladně informace o současném stavu věci a o příčinách směřování jedné z farností k luteránství, přičemž by mohl vštípit vlivnějším přesídlencům, že pro ně není potřebné připojovat se v duchovním vztahu k nějaké instituci, a že se všemi potřebami se musí obracet prostřednictvím místní správy na ministerstvo vnitra, které uspokojí všechna jejich oprávněná přání a citlivě bude reagovat na jejich duchovní potřeby."^{29/}

Generální gubernátor Čortkov vyslal na Volyň V. Voronina, který obdržel politické instrukce a shromáždil příslušný podkladový materiál. Podle jeho zprávy "husitské farnosti, založené za účasti vlády, se rychle rozpadají a katolicismus mezitím mezi osídlenci sílí".^{30/} Jako příčiny tohoto stavu viděl: 1) nedostatek organizace, neboť každý z kněží jednal samostatně a nezávisle na druhém a řídil se pouze vlastním chápáním idejí Jana Husa a osobními názory na záležitosti Čechů; 2) rozlehlost husitských farností; 3) nedostatečné prostředky českých kněží a málo sympatií ze strany místního ruského obyvatelstva; 4) příliv nových kolonistů z Čech, kteří se necítili povinni podřizovat se duchovní nadvládě českých kněží.

Podle Voronina ve třech husitských farnostech byly 52 osady a žilo zde 3258 českých rodin. Z nich se 1943 rodiny považovaly za katolické, 1231 rodina se hlásila k českému učení hlásanému třemi "husitskými" kněžími, 149 rodin byli luteráni a jen 18 rodin bylo pravoslavných. Nové osady zakládané vně těchto farností byly složeny výlučně z katolíků, kteří se připojovali ke katolickým farnostem, zvětšovali tak katolický element v kraji, a tím kredit a prostředky katolické církve. Takových osad bylo ve Volyňské gubernii (Novohradvolyňský, Ovručský a Žitomirský újezd) jedenáct s více než 1100 osobami, které vlastnily 3800 desjatín půdy.

Podle zprávy dva ze tří kněží se odklonili od husitství, Saska směřoval ke starokatolictví, Kašpar k luteranismu, údajně pouze Hrdlička byl oporou husitství: "Jediný Hrdlička zůstal věrný husitskému učení, i když ho nazývá českou vírou (podtrženo v originále - J. V.). Dle slov Hrdličky, převzal dogmatiku pro své učení z pravoslavné církve, po překladu pravoslavného katechismu do češtiny učí dle něj v českých školách a obřady dle možností sblízuje s obřady naší církve; připravuje tímto způsobem mladé pokolení k přijetí pravoslaví."^{31/} Voronin došel k závěru, že se nepodařilo dosáhnout prostřednictvím husitské církve rozkolu v katolické církvi, nová církev nejen že nepřitáhla nikoho z ruských katolíků, ale naopak ruští katolíci přitahovali k sobě Čechy.

Po obdržení zpráv o stavu českých husitských farností generální gubernátor sděloval ministerstvu vnitra: "Ponechávat dále takový stav záležitosti v českých osadách svěřeného mně kraje považuji za nemožné. Nejen není v souladu s těmi cíli a nadějemi, jaké jsme měli na mysli v roce 1870, když jsme souhlasili a podporovali přesídlení Čechů do Volyňské gubernie, ale je i v protikladu se státními zájmy kraje.... usídlení ve značné míře ve zdejší kraji Čechů - katolíků nějakou pracovní síly, ale jako vlastníků půdy s privilegii, poskytnutými v tomto kraji ruským autochtonům, s cílem poruštění země, takové usídlování nemůže zůstat bez škodlivých politických následků. ... česká katolická kolonizace v kraji přirozeně musí sloužit k zesílení zdejšího polského zemědělského vlastnictví, tak jako, jestli ne nynější kolonisté, cizí katolického fanatismu, pak následující pokolení, vychované polským duchovenstvem, v budoucnosti nepochybně se přimkne k polskému a ne ruskému elementu v kraji."^{32/}

Generální gubernátor se rozhodl povolat do Kyjeva všechny tři české kněze, aby si osobně ujasnil náboženskou otázku českých přesídlenců na Volyni. Kněží mu sdělili, že nelze počítat s přechodem k pravoslaví nejen u Čechů - katolíků a evangelíků, ale ani husitů, a to z mnoha příčin, z nichž nejdůležitější místo měl vliv polských kněží a úplný úpadek vlivu pravoslavných kněží na usídlence; čeští kněží ale doufali, že udrží usídlence od dalšího odpadávání ke katolictví a časem shromáždí všechny pod jedním náboženským praporem, pokud vláda podpoří organizaci husitského učení, které s cílem sblížení husitství s pravoslavnou církví jsou připraveni založit na pravoslavných dogmatech.

Po poradách s pravoslavnými teology v Kyjevě tři čeští husitští kněží podali 28. listopadu 1878 žádost generálnímu gubernátorovi, ve které vyložili základy husitské církve, které ji měly sblížit s pravoslavím: "Aby Češi jak katolické, tak evangelické víry se těsněji přimkli k ruskému lidu ... rozhodli jsme se sjednotit obě víry v jednu národní husitsko-českou církev, která oslabuje kontrasty mezi učením římskokatolickým a evangelickým, silou národní myšlenky by sjednotila Čechy pod jasným žezlem velkého všeruského imperátora .na následujících základech:

1. Nejvyšší moc nad církví patří carovi.
2. Přijmout dogmata původní křesťanské církve do rozdělení a apoštolský symbol víry a jako učebnici náboženství používat pravoslavný katechismus.
3. Liturgii uskutečňovat v českém jazyce podle obřadů původní církve s uchováním zpěvu.
4. Při stavbě kostelů respektovat podobu původních křesťanských chrámů, ve vnitřním uspořádání se přidržovat řádu přijatého v pravoslavné církvi."^{33/}

Petenti žádali, aby husitská církev obdržela stejná práva jako ostatní v Rusku trpěná náboženství, ochranu ze strany vlády, vytvoření církevní rady z českých kněží, nové rozdělení českých farností, zřízení tří nových farností pro nové české osady vně obvodu dosavadních farností, pozvání nových kněží z Čech, vynětí nynějších českých kněží z rolnického stavu, zvýšení platů duchovenstva, právo dozoru nad českými školami, poskytnutí státní podpory při stavbě husitských kostelů a zejména povolení nabývání vlastnictví půdy pouze pod podmínkou připojení se k pravoslaví nebo husitství. Jeden z kněží měl být pověřen misijní činností v nových osadách, které nebyly součástí českých farností.

Generální gubernátor navrhoval 27. srpna 1879 ministerstvu vnitra v souvislosti se žádostí českých kněží, aby "vláda aktivněji napomáhala při realizaci nejvyššího rozkazu z 18. května 1873 o poskytnutí Čechům - katolíkům privilegií při získávání zemědělského vlastnictví v kraji, a to pod jedinou podmínkou přijetí ruského občanství; právo na to ponechat pouze těm Čechům, kteří se nezvratně zřeknou katolicismu přijetím pravoslaví nebo husitského učení".^{34/}

S cílem zbavit se v budoucnosti nutnosti zvat kněze z Čech, generální gubernátor navrhoval postupně připravovat nástupce nynějších kněží z řad české mládeže na státní účet v ruských duchovních seminářích ("Češi bez práce přejdou k pravoslaví"). Vyslovil se proti dohledu husitských kněží nad českými školami. Byl rovněž proti existenci samostatných českých volostí, které podle jeho názoru podporovaly etnickou odlišnost a uzavíraly Čechy do národnostně izolovaných skupin. K "žádoucímu splynutí Čechů s ruským obyvatelstvem" považoval generální gubernátor za jedno z podstatných opatření jejich začlenění do rolnických volostí. V těch volostech, jejichž součástí se měly stát české osady, měla být pozastavena ustanovení o tělesných trestech (článek 102 zákona z 19. února 1861 o volostních soudech).

Generální gubernátor obdržel pokyny ministra vnitra L. S. Maková z 18. května 1879, podle kterých "z pohledu vlády nelze předpokládat bezprostřední přechod Čechů k pravoslaví a při současném stavu římskokatolické otázky v Jihozápadním kraji pro vládu není tak důležité připojení k pravoslaví desítky tisíc jinověrců, jako vnesení tam základů příbuzných katolictví, ale ostře se odlišujících od něho jmenovitě v těch rysech, jejichž zničení nebo alespoň oslabení představuje přímý zájem vlády".^{35/} Podle pokynů ministra vnitra čeští kněží se měli starat o to, aby uchránili

husitskou církev od myšlenky zavést do ní základy pravoslavné víry. Ministr vnitra zastával názor, že "pro vládu v daném případě je zvláště důležité vytvořit jádro, ze kterého se musí rozvinout a rozšiřovat husitské učení, pro které je nutné, aby jeho stoupenci byli přesvědčeni, že vláda jim dává plnou svobodu svědomí a nezištně jim poskytuje podporu.... Není třeba dávat nepříznivý význam sdělení českých kněží, že nyní nelze očekávat přijetí pravoslaví jejich farníky, je potřeba omezit se pouze na jejich sdělení o možnosti odvrácení usídlenců od splnutí s místními katolíky." Podle ministra bylo nezbytné vštípit Čechům, že "vláda je daleka myšlenky jakkoliv omezovat jejich svobodu přesvědčení a sdělit jim, že ... v každém případě mohou počítat s plnou podporou vlády ve všem, co se týká zabezpečení jejich svobody vyznávat svou víru a s materiálními prostředky k postavení bohoslužebných budov a na platy kněží". Teprve v posouzení těchto otázek samotnými Čechy viděl ministr Makov předpoklad projednání práv husitské církve.

Po desetiměsíční přípravě se sešlo 14. srpna 1880 v Kvasilově v Rovenském újezdu církevní shromáždění představitelů českého obyvatelstva na Volyni. Tohoto "koncilu" husitské církve pořádaného "z iniciativy české inteligence" se zúčastnili tři čeští husitští kněží, čtyři čeští učitelé (z 26) - J. Bouček (Volkov), F. Srb (Mirohošť), F. Šebor (Kvasilov) a J. Šlegr (Semiduby) a 53 delegáti z 27 českých osad (ze 61 existujících).

Kvasilovského "koncilu" se tedy nezúčastnila více než polovina českých osad, které se z větší části hlásily ke katolicismu, v menší k protestantismu. V čele pořádající české inteligence stál Příbylův spolupracovník Olič, který pronesl hlavní řeč, ve které vyjádřil přání Čechů ustavit jednu národní českou církev. Po Oličovi hovořil farář Hrdlička, který byl jednomyslně zvolen za předsedu shromáždění. Vyložil hlavní zásady české církve na Volyni, která by měla přijmout závěry obsažené v bratrské konfesi z roku 1535. Kněz Saska radil shromáždění nezacházet v náboženské reformě tak daleko. Poukázal na starokatolictví jako nejhodnější formu víry pro volyňské Čechy. Pro sestavení ústavy nové církve byli vybráni, kromě tří kněží, J. Olič, J. Martínek, F. Rajch a J. Zedník. Saska se svou podporou starokatolictví zůstal osamocen a odmítl podepsat protokol shromáždění.

Kvasilovské shromáždění neuspokojilo ani carskou administrativu. Velká část českých osad nevyslala své představitele a mezi českými kněžími narůstaly neshody, hrozící zničit všechno úsilí úřadů a vlivných českých osobností o vytvoření národní české církve. Ministr vnitra L. S. Makov sdělil 5. listopadu 1880 generálnímu gubernátorovi, že vzhledem k nepřítomnosti delegátů z většiny českých osad nemůže být shromáždění považováno za řádné. Bylo rozhodnuto konat shromáždění znovu, a to v Kvasilově 16. září 1881. Mezitím hlavní zastávce husitské církve ministr vnitra L. S. Makov v březnu 1881 opustil svůj úřad, což značně oslabilo pozice stoupenců husitského směru.

Generální gubernátor uložil českým kněžím osobně objet české osady, vyzvat Čechy, aby si vybrali své zástupce, kteří měli být zavázáni dostavit se určeného dne do Kvasilova. Na shromáždění delegoval úředníka se zvláštním posláním Voronina, který obdržel odpovídající instrukce.

Čeští evangelíci žádali nového ministra vnitra hraběte Ignat'jeva, aby na blížícím se sjezdu nebyli slučováni se starokatolíky, do jejichž čela se postavil farář Saska. V této souvislosti Ignat'jev psal generálnímu gubernátorovi: "Přikládám velký význam sjezdu, který se má uskutečnit 16. září a domnívám se, že od přijatých rozhodnutí sjezdu týkajících se náboženského života Čechů závisí, budou-li čeští osídlenci užitečnými ve státním smyslu pro jižní kraje Ruska čili ne."^{36/} Ministr Ignat'jev doporučoval Voroninovi, aby přistupoval ke všem na sjezdu nastoleným otázkám se zvláštním citem, snažil se pochopit náboženské potřeby Čechů, aby mohla být přijata opatření, "která by, při plné toleranci, zároveň odpovídala našim státním zájmům".

Po celoroční agitaci se 16. září 1881 v Kvasilově sešli delegáti z 26 osad (48 osob), 43 jednotlivci, tři kněží a představitel Čechů Kyjevské gubernie. Předsedou sjezdu byl opětovně jednomyslně vybrán kněz Hrdlička, na jehož návrh byl přečten a schválen protokol předchozího

shromáždění. Většina delegátů sdílela reformační ideje Hrdličky, který usiloval o ustavení české národní církve. Tuto myšlenku podporovali především čeští předáci.

Bylo dokonce schváleno, že čeští katolíci se mohou svobodně řídit svou vírou, a to uvnitř ustanovené husitské (českobratrské) církve. Nejprve tajným, později otevřeným odpůrcem Hrdličky byl farář Saska, který se snažil získat Čechy pro starokatolictví s tím, že z českých osad v Rusku vytvoří zvláštní starokatolické biskupství a stane se biskupem. Avšak ani jeden delegát se nevyslovil pro Sasku, starokatolictví bylo označeno za "učení Němců". Všechny jeho návrhy byly vyslechnuty chladně. Disgustovaný Saska odmítl opět podepsat protokol a hned po skončení schůze odjel z Kvasilova.

Podle zprávy generálního gubernátora zaslané ministerstvu vnitř, „na schůzi 16. září se kladně vyjasnily náboženské nálady českých osídlenců. Téměř všichni pevně stáli na té protikatolické náladě, s jakou se usídlovali na Volyni a přejí si náboženské reformy pod vedením Hrdličky." Avšak Šaškovi farníci, kteří se hlásili ke starokatolictví, sestavili protest proti kvasilovskému shromáždění, který podepsalo 586 hlav rodin z Hlinská, Kvasilova, Hrušvice, Plosky, Horynhradu, Zdolbunova a Ulbárova. Dalších 35 osad, které odmítly vyslat delegáty na shromáždění v Kvasilově, nyní definitivně přetrhlo své spojení s českými kněžími a jejich obyvatelé zůstali římskými katolíky. Starokatolíci uváděli, že nepřijímají kvasilovská usnesení a přejí si "zůstat věrni staré dobré víře našich zbožných praotců Čechů a také věrni národní církvi, kterou kázali svatí bratři Cyril a Metoděj na Moravě a v Čechách od roku 863 ... Katolická národní česká církev je ... nedílnou částí všeobecné církve... Přijímá všechno, co bylo formulováno na prvních sedmi všeobecných sněmech, na kterých byla zastoupena celá všeobecná církev.... Česká církev bude dle možností dodržovat starou liturgii západní církve. Podávání svátosti a liturgie budou probíhat v národním českém jazyce."^{37/}

Generální gubernátor tvrdil ministerstvu, že Sasku podporuje temná masa farníků, kterou tvoří starci a ženy vychované v katolicismu a slepě oddané náboženským tradicím. Odesílatelům protestu starokatolíků v Hlinsku nechal sdělit, že mohou zůstat starokatolíky, ale v takovém případě vláda zastaví služné jejich faráři, kterého budou muset přijmout na svůj účet.

Mezitím komise ustavená na prvním kvasilovském shromáždění začala usilovně sestavovat statut Českobratrské církve v Ruské říši, který v roce 1883 předložila ke schválení ministerstvu vnitř a o kterém úředník Nejsvětějšího synodu Je. M. Kryžanovskij napsal: "Čtenář neví, čemu se má divit víc, či směly až naivním náboženským a národním snahám nebo neuctivému poučování pravoslavné církve nebo konečně bezprecedentním požadavkům prostředků od vlády na upevnění a rozkvět českobratrství na Volyni."^{38/}

V době, kdy generální gubernátor podle pokynů ministerstva vnitř usilovně podporoval českou národní církev, pravoslavné duchovenstvo s obavami sledovalo reformní činnost Hrdličky, organizujícího za úřední podpory církve, ve které nebyly "ani peklo, ani ráj". Vyšší pravoslavné duchovenstvo nechtělo chápat vládní politiku, bez ohledu na vysvětlování generálního gubernátora a ujišťování zvláštního úředníka vyslaného do Počajevského kláštera, že česká národní církev je ve skutečnosti přiblížením k pravoslaví, ke kterému Češi celkově údajně směřují. Ukazovalo se, že snahy o sjednocení Čechů v jedné církvi a o jejich sblížení s pravoslavím jsou neplodné.

Pravoslavné duchovenstvo zaujala postava Sasky, který vystoupil proti reformnímu úsilí Hrdličky. Saska již v roce 1874 vyslovil přání přestoupit k pravoslaví, ale Nejsvětější synod k tomu tehdy nedal souhlas. Po kvasilovských sjezdech začal Saska objíždět farnosti a vedl agitaci proti české národní církvi a Hrdličkovi. Podle rozhodnutí generálního gubernátora přijeli 13. března 1882 do Hlinská smírčí soudci z Dubna a Rovna - Voronin a Rafalskij s doprovodem a na lidovém shromáždění prověřovali podpisy Čechů na rezoluci zaslané Saskou generálnímu gubernátorovi po kvasilovské schůzi. Po prověření podpisů se Voronin ptal hlinských Čechů, zda skutečně chtějí být starokatolíky. Když odpověděli kladně, Voronin jim z pověření generálního gubernátora sdělil, že vláda povolí českobratrskou víru a starokatolíci si budou muset vydržovat kněze sami. "Neumíte si představit", psal svému biskupovi místní pravoslavný duchovní Tamovskij 15. března 1882,

"jakou pohromou se pro Sasku a jeho farníky stalo toto kategorické sdělení a Saska neví, co má dále dělat, jeho rodina pláče a nařiká nad svým nešťastným osudem. ... starokatolíci by sami mohli podat synodu žádost, že si přejí být pravoslavnými Čechy v samostatné farnosti, aby nebyla dána možnost rozšíření českobratrské konfese, jako sekty otevřeně možno říci nihilistické. Saska by si přál osobně Vás uvidět a důkladně si pohovořit."^{39/}

Na obranu Sasky vystoupil pravoslavný mnich Terleckij, který napsal dopis ministru vnitra hraběti Ignat'jevovi. Terleckij psal, že po návratu z ciziny, kde byl představeným zastupitelství ruské pravoslavné církve, se rozhodl usadit se na venkově a vybral si místo v sousedství českých osad, aby se blíže seznámil s náboženskými názory Čechů a ovlivnil jejich sblížení s pravoslavím: "Přesvědčil jsem se o tom, že při šlechetném jednání a blahosklonné pomoci ze strany administrativy je možno počítat s dobrým úspěchem."^{40/} Terleckij vyjádřil údiv nad tím, že administrativa podporuje ty, kdo mají nepřátelský vztah k pravoslaví a Rusům, tj. českobratrské náboženství, a informoval ministra vnitra o stavu české otázky na Volyni: "V současné době se mezi Čechy utvořily dvě strany. Jedna z nich, možná početnější, se přidržuje starokatolictví, není proti sblížení s Rusy a přimknutí k pravoslaví; v čele strany je Saska, který podal důkazy svého kladného vztahu k pravoslaví a Rusům. Druhá strana, početně menší, ale mnohem vlivnější, protože ji tvoří bohatí kulaci a většina učitelů národních škol, z velké části protestanti a volnomyšlenkáři. Tuto stranu vede Hrdlička, který před přesídlením do Ruska přecházel již z katolicismu do protestantismu a zpět, kvůli získání místa v Rusku se vrátil ke katolicismu. Po příjezdu do Ruska zahájil dopisování se superintendentem, ale bývalý volyňský gubernátor Gresser mu pohrozil vysídlením z kraje a on utichl."^{41/} „Terleckij navrhoval věnovat pozornost tomu, co se děje na Volyni a nepřipustit zesílení Hrdličkovy strany, která "směřuje k protestantské indiferentnosti a vytvoření přehradu mezi Čechy a ruským obyvatelstvem".

Také Saska se obrátil na oddělení duchovních záležitostí ministerstva vnitra, aby si stěžoval na své dosavadní spolupracovníky z řad českých kněží. V dopise řediteli oddělení hraběti M. Speranskému uváděl, že "Kašpar si dovolil přímo v našem modlitebním domě v kvasilovské české škole postavit svůj reformační stůl bez jakýchkoliv svatých obrazů, kde i nyní koná tzv. českobratrská církev modlitby k velkému rozhořčení mých farníků, kteří ve velké většině jsou proti tzv. českým bratrům či lépe řečeno svobodomyšlným. Rovněž Hrdlička, ačkoli mu to nebylo dovoleno, se také začal vměšovat do druhé části mé farnosti - vesnice Hrušvice a uskutečnil tam bohoslužby v pivnici."^{42/}

V dopise jednomu z vedoucích představitelů Sanktpetěrburgského Slovanského dobročinného spolku A. A. Kirejevovi Saska psal, jak spolu s Hrdličkou na pozvání Příbyla a Oliče přijeli na Volyň, o Hrdličkově minulosti a o tzv. českých agentech, tj. těch, kteří se zabývali emigrací a usídlováním Čechů na Volyni: "Naši agenti a tzv. česká inteligence se přimkli k Hrdličkově a našli v něm ten falešný úhelný kámen, na kterém pod úhlem v Čechách dávno vymřelé nábožensko-politické sekty tzv. českých bratří se rozhodli založit na Volyni novou církev na znepokojivých náboženských a národních základech."^{43/} Saska podrobně vyložil průběh sjezdu v Kvasilově a o Hrdličkově církvi psal: "Čeští bratří pod záminkou svobody víry usilují dosáhnout jiné svobody, tito čeští pseudoliberálové jsou nepřáteli pozitivního křesťanství a jmenovitě pravoslaví a někteří z nich dokonce se chlubí svým nevěrectvím a nazývají náš starokatolicismus mostem k pravoslaví."^{59/} V dopise si Saska stěžoval na generálního gubernátora, který údajně podporoval "nepřátele státu", kteří už údajně vítězili a ohlašovali, že "jsem zaprodal Čechy pravoslaví, že mně za to bylo slibováno jmění, že jsem v roce 1879 dostal 250 rublů od Sanktpetěrburgského Slovanského dobročinného spolku jako zálohu, a ne jako cenu za svůj spis o náboženském stavu českého lidu."^{60/} Agitace Sasky proti českobratrské církvi a stížnosti na Hrdličku neměly velký úspěch dotud, dokud úřady nezměnily svůj pohled na roli a význam české národní církve pro politiku rusifikace Volyně.

Informace o českých záležitostech na Volyni směřující do Synodu vzbudily zájem nového vrchního prokurátora Synodu, kterým byl od roku 1880 K. P. Pobědonoscev, jenž od počátku přistoupil k rozhodnému boji se vším, co by jen v malé míře neodpovídalo triádě "absolutismus,

pravoslaví, nacionalismus". Podle příkazu Synodu z 24. listopadu 1881 bylo pravoslavným duchovním dovoleno oddávat české starokatolíky bez jejich předchozího přestupu k pravoslaví.

Z podnětu hlinského pravoslavného faráře Tamovského přijel do Hlinská volyňský arcibiskup Tichon, aby se zde setkal se Saskou. Ve zprávě Synodu uvedl, že "v dlouhé besedě se mnou otec Saska vyjádřil svůj hluboký žal nad tím, že česká náboženská otázka byla v samém počátku narušena nesprávným vztahem k ní ze strany místních světských úřadů, že místní čeští kněží - Hrdlička a Kašpar a stejně smýšlející věřící, zvláště Olič, Příbyl a další, jsou lidé nejliberálnějšího zaměření v jeho nejhorším významu, postavili většinu volyňských Čechů na cestu lži, vzdalující je od Ruska, vytvořili z nich zvláštní náboženské společenství s protestantským duchem".^{44/} Během besedy byla dotčena otázka přechodu Sasky k pravoslaví, který v roce 1874 Synod zamítl vzhledem k tomu, že oddal o velkém půstu Hrdličku. Archijerej navrhl Šaškovi přejít k pravoslaví jako řadový věřící. Na Šaškovu námitku, že by tak přišel o zdroj obživy, mu bylo přislíbáno nějaké postavení, které by odpovídalo jeho schopnostem a vzdělání. Na to Saska reagoval slovy: "Ó, jestli je to tak, jsem hned připraven přijmout pravoslaví a přimět k tomu ne-li všechny své farníky, pak alespoň oddané mně ovečky a vytvořit z nich pravoslavnou českou farnost."

V dopise K. P. Pobědonoscevovi arcibiskup psal, že Saska vyjádřil přání přejít k pravoslaví a žádal pověřit jej funkcí inspektora českých národních škol spojenou s funkcí vedoucího záležitostí týkajících se materiálního života Čechů. Arcibiskup dodal, že Saska slíbil vytvořit pravoslavnou českou farnost v Horynhradu v Rovenském újezdu a předpokládal, že tamní kostel by byl spolu s půdou předán Čechům, kteří přijmou pravoslaví.

Už ve zprávě o kvasilovském sjezdu 16. září 1881 položil generální gubernátor Drenteln přímou otázku ministerstvu vnitra, zda "je v zájmu ruského státu poskytovat podporu jakémukoliv náboženství, které vytvoří čeští rozkolníci.... Přesvědčil jsem se, že pokračovat v politice mých předchůdců podporou slavnostně oznámených českých snah, z jedné strany odstoupit od římského katolicismu a z druhé strany vytvořit v Rusku samostatnou církev na zapomenutých nyní i v samých Čechách husitských základech, nepředstavuje dostatečný základ.... V současnosti lze těžko počítat s nějakým zaujetím záležitostmi víry v takové míře, abychom mohli očekávat skutečné náboženské hnutí v mase Čechů."^{45/}

Ani vládou podporované husitství, ani starokatolictví nepřivedly k těm výsledkům, které vláda od Čechů osídlených na Volyni očekávala. Drenteln se domníval, že česko-bratrské náboženství "nesjednotí Čechy, cizí původnímu obyvatelstvu i obyčeji i názory, s ruským obyvatelstvem ani v náboženském ohledu, a tím samým nemůže přispět k semknutí pohraničního obyvatelstva v jednu pevnou sjednocenou masu, představující hráz proti cizozemcům. Podpora starokatolictví by mohla podle jeho názoru vést, pod vlivem propagandy polských kněží, spíše ke sblížení s katolictvím, než s pravoslavím: "V současné době si dovoluji konstatovat pouze ten, už dostatečně vyjasněný fakt, že Češi nesplňují naděje vlády a neposkytli ten prospěch, který byl od nich v politickém ohledu očekáván." Kládl otázku, jestli byly dostatečné důvody vyčleňovat Čechy z ostatní masy cizích přesídlenců, v tak značném množství osídlujících pohraniční ruské gubernie Jihozápadního kraje, a pokračovat v úlevách, které Češi obdrželi 10. července 1870 a 18. března 1873: „Zdá se mi, že za celou dobu svého života v kraji Češi nedali ani k tomu ani onomu přesvědčivých důkazů." Následně považoval za nutné ohraničit přístup do Jihozápadního kraje českým katolíkům, kteří dostali úlevy jen proto, že byli Češi, a tím zákon z 18. března 1873 sloužil k cílům, které byly v rozporu se zájmy vlády. Sděloval, že pozastavil výdej potvrzení na právo koupě půdy katolickým Čechům, a prosil o další pokyny.

Slavjanofilsky orientovaný ministr vnitra hrabě N. P. Ignat'jev v odpovědi generálnímu gubernátorovi Drentelnovi na jeho zprávu o kvasilovském sjezdu psal: "plně souhlasím s vašimi názory v této věci a považuji za užitečné zdržet se aktivní účasti na uspořádání náboženského života českých osídlenců".^{46/}

V květnu 1882 hrabě N. P. Ignat'jev podal demisi z funkce ministra vnitra a jeho místo zaujal hrabě D. A. Tolstoj, bývalý vrchní prokurátor Synodu a ministr lidové osvěty v letech 1865-

1880. Hybnou silou vládní politiky se stala ochrana "pravých ruských základů - pravoslaví, samovlády a národnosti", úsilí zničit vše, co by mohlo připomínat liberální reformy předchozí vlády.

Ministerstvo vnitra dalo generálnímu gubernátorovi k dispozici ministerského úředníka Dobrjanského, který ovládal češtinu a měl objet nejdůležitější české osady a pomocí osobních rozhovorů zjistit, jak podle názoru Čechů co nejrychleji uspořádat jejich náboženský život a zjistit jejich vztah k tomu či onomu mezi nimi existujícímu náboženství. Dobrjanskij si vybral jako středisko svých pozorování Dubno a Zdolbunov. Odtud uskutečňoval výjezdy do všech důležitějších českých kolonií Dubenského, Luckého, Rovenského, Ostrožského a Vladimírvolyňského újezdu. Zde se setkal se všemi významnějšími osobnostmi české Volyně i velkým množstvím řadových obyvatel. Za hlavní předmět svého zkoumání vydával sledování materiálního života kolonistů. Jeho znalost českého jazyka a života rolníků v Čechách mu ulehčila navázání kontaktů s kolonisty. Touto cestou se mu podařilo získat obsáhlý materiál pro charakteristiku náboženských názorů, snah a přání různých vrstev českého obyvatelstva. Dobrjanskij se skepticky stavěl ke tvrzení slavjanofilských kruhů o jakési blízkosti Čechů k pravoslaví: "V Rusku zveličují obyčejně blízkost Čechů k pravoslaví, odvolávají se na příslušnost starých Čech k řecko-slovanské církvi, na její stopy v husitství a na vyjadřovaných sympatiích k pravoslavnému Rusku a vůbec k ideji slovanské jednoty ze strany některých českých vůdců, publicistů a činitelů. Ve skutečnosti z tohoto staročeského pravoslaví nezůstaly žádné stopy ani v lidové tradici, ani ve způsobu života, ani ve vědomí. Dokonce i husitství je nyní umělou knižní restaurací, nemající půdu v názorech a snahách lidových mas.... Českobratrská církev dávno splynula s protestantskými sektami a nepřátelství k pravoslaví není v Čechách proto, protože tam pravoslaví není. ... Těžkosti bezprostředního přechodu Čechů k pravoslaví jsou vidět na tom, že nehledě na patnáctiletou existenci ruského chrámu v Praze, došlo pouze k jednomu případu přechodu Čecha k pravoslaví, objasňovanému ani ne tak náboženskými, jako politickými cíli. Jak známo Sladkovský byl jedním z politických koryfejí současných Čech a přesto jeho příklad nevedl k napodobení, nehledě na velmi silné rozšíření v Čechách náboženského indiferentismu ve vzdělaných, zvláště městských třídách obyvatelstva Čech."^{47/}

Náboženské názory a tužby českých kolonistů závisely, podle Dobrjanského, na tom, k jakému náboženství náleželi v Čechách, kde 96 % obyvatel příslušelo ke katolické církvi a 2 % tvořili protestante. Podle jeho názoru Hrdlička usiloval o vytvoření unie helvetského a augsburského vyznání, Saska hledal ve starokatolictví možný přechodný stupeň od katolicismu k pravoslaví a Kašpar pak zaujímal pozici mezi nimi: "O svém neuspokojení českobratrstvím, jak bylo zformulováno Hrdličkou, Kašpar mne informoval osobně, i když oficiálně podepsal závěry kvasilovského sjezdu, ustupuje, pro měkký charakter, známým vnějším tlakům." Podle Dobrjanského se Kašpar hlásil více k protestantismu, údajně proto, že obdržel od superintendenta 25 rublů.

Dobrjanskij zjistil, že mezi inteligencí je značný počet osob indiferentních k otázkám čistě náboženským, ale připojujících se k té ze dvou hlavních frakcí, která lépe zajišťuje národní existenci českých kolonistů jmenovitě k českobratrské frakci: „Jsou mezi nimi i tací, které láká k českobratrství jeho protěžování ze strany vlády. Proto jsme v inteligentních vrstvách českého obyvatelstva nacházeli malý počet přívrženců Sasky.... Jestli se odebereme z prostředí sládků, učitelů, mlynářů, kupců, hostinských atd. do prostředí prostého zemědělského obyvatelstva, pak si ihned všimneme opačný poměr sil mezi přívrženci bratrství a katolictví. Ze všech českých kolonií je možné uvést pouze 2-3 takové, ve kterých bratrské náboženství má rozhodné a vřelé přívržence mezi prostými osadníky.... Při tom je nutno mít na paměti, že při oficiálních dotazech se k bratrské víře slovně hlásí i mnozí z těch, kteří v duchu zůstávají katolíky a uspokojují všechny potřeby v latinských kostelech. Skrývají to z obavy, aby neztratili výhody, které mají, protože nepatří k otevřeným vyznavačům latinství."

Podle Dobrjanského jedinými více či méně důslednými stoupenci českobratrské církve, ve které viděli možnost ochrany svých národních zvláštností, byli čeští podnikatelé a obchodníci.

Domníval se, že jejich ochrana byla v zájmu ruské vlády a snažil se dokázat, že starokatolictví představovalo právě tu formu náboženského pohybu v prostředí českého obyvatelstva, která nejvíce odpovídala názorům vlády na roli a význam českého elementu na Volyni.

Při svých návštěvách českých vesnic se Dobrjanskij dostával do styku také s názory místního pravoslavného duchovenstva, které se klonilo k nutnosti podporovat mezi Čechy starokatolicismus, propagovaný Saskou, jako přechodný stupeň k pravoslaví. Podle Dobrjanského je "z církevní historie dostatečně známo, že k převratům v náboženských náladách lidových mas může docházet lehce bez otřesu a bez pokušení jen tehdy, když se uskutečňují v podobě neviditelného pohybu, skrze řadu přechodných forem. Přejít od latinství ke kalvinismu nebo od kalvinismu k pravoslaví není pro nikoho lehký. Naopak, bylo by to podobné přeskokování propastí, přes které mohou být překlenuty pouze fantastické mosty. Jiný případ je starokatolictví. To představuje ve skutečnosti téměř nepozorovatelný most pro obyvatelstvo od církve latinské k řecko-slovanské. Lidové masy žijí v náboženské oblasti ne dogmaty, ale obřady. ... Sám název starokatolický je nutno zaměnit slovem česko-katolický, což bude více přijatelné, neboť starokatolictví vzbuzuje u mnohých českých vlastenců nedůvěru, připomíná německý původ tohoto náboženství.... A jestli by Nejsvětější synod nakonec souhlasil s uznáním starokatolíků jako stejnověrců, pak přechod starokatolíků k pravoslaví by byl pouze otázkou času."

Dobrjanskij varoval generálního gubernátora, že na Volyni brzo k otázce polské, židovské a německé přibude otázka česká, což může vládě způsobit velké obtíže. Požadoval věnovat zvláštní pozornost náboženské a školské problematice volyňských Čechů: "Církevní dezorganizace, kdyby pokračovala ještě dál, může mít velmi demoralizující vliv i na okolní ruské obyvatelstvo, vzbuzující v něm dojem, že člověk a dokonce celá obec se mohou obejít bez uspokojování náboženských potřeb."

Zprávu Dobrjanského odeslal generální gubernátor Drenteln ministerstvu vnitra, a to s vlastním komentářem, ve kterém vyjádřil názor, že se Češi nesblíží s místním obyvatelstvem ani obyčejí, ani mravy: „přistěhovalý a pro Rusy cizí element ovládl značné množství půdy v oblastech, hraničících s předchozí vlastní emigrantů. Tento element pouhým přesídlením se nezměnil, ukázal se nedostatečně silný pro roli, která mu byla určena a nepřinesl v politickém vztahu žádného užitku, dalším osídlováním pohraničí nepochybně přinese skutečnou škodu, neboť se usídluje v místech, která pro případ střetu se sousedními státy se musí nacházet především ve vlastnictví ruského lidu."

Ministerstvo vnitra souhlasilo s názorem generálního gubernátora, že je nezbytné přerušit jakoukoliv pomoc Čechům ze strany vlády a katolické Čechy zahrnout do stejných omezení v náboženských a občanských vztazích, která se vztahovala na Poláky. Generální gubernátor považoval za svou povinnost požádat o zrušení Čechům darovaných práv a úlev v zemědělství Jihozápadního kraje. Nejvyšší nařízení v této věci následovalo 27. prosince 1884.

České zájmy na Volyni se snažil chránit rotmistr Jaroslav Červinka, který v roce 1876 emigroval do Ruska, vstoupil do ruských služeb, pronajal si statek na Volyni a oženil se s Polkou, což ovšem uškodilo jeho služební kariéře. V rozsáhlém spisu nazvaném České osady v Jihozápadním kraji, který zaslal v roce 1884 ministerstvu vnitra, podtrhl nechuť Němců sblížit se s ruským obyvatelstvem v protikladu s Čechy, kteří "v národních a společenských vztazích se chovají bezúhonně".^{48/}

O náboženské otázce Červinka psal: "Především si dovoluji poznamenat, že sotva kdokoliv z Čechů přesídlicích do Ruska, se domníval, že ho zde může postavit do nevýhodného postavení ta skutečnost, že má neštěstí být katolíkem v důsledku toho, že jeho předky násilím přinutili přijmout katolictví." Vyjádřil názor, že boj za svobodu víry, který vedl český národ, zanechal na jeho charakteru pečeť, která se "v současné době projevuje odvrácením se od náboženských otázek, protože jejich řešení českému národu vždy přinášelo pouze neštěstí. ... Nyní čeští imigranti se vidí zde nuceni řešit náboženské otázky.... Tato nutnost na ně těžce zapůsobila, takže mnozí z nich si přáli raději přijít o své úspěchy a naděje dosažené v Rusku a obrátit se opět do jiných zemí, jen nemít více co činit s otázkami víry." Červinka vyzvedával Hrdličku, "člověka osvědčených

názorů a výjimečného nadání", o Šaškovi tvrdil, že prohlašoval za nejvyšší hlavu církve papeže. Chaotický stav náboženské otázky v českých koloniích na Volyni vyplýval, podle Červinky, z toho, že vláda dosud nepotvrdila rozhodnutí kvasilovského sjezdu o organizaci českobratrské víry. Červinka se dotkl otázky přechodu k pravoslaví, poznamenal, že specifické zvláštnosti pravoslaví, např. přísné posty, kterým Češi dávno odvykli, a způsoby, které byly někdy uplatňovány ve prospěch pravoslaví - byly příčinou toho, že pravoslaví se mezi českým obyvatelstvem špatně šířilo.

Myšlenka zvláštní národní české církve, jejíž vytvoření našlo podporu v byrokratických sférách Sankt Petěrburgu, jako jednoho z prostředků boje s katolicismem, s příchodem k moci vrchního prokurátora Synodu K. P. Pobědonoseceva nemohla počítat s podporou ze strany vládnoucích kruhů, protože kolidovala s celkovým směrem církevní politiky, kterou neustupně prováděl Synod. Podporu jiného náboženského učení než pravoslaví vylučoval systém vzájemných vztahů mezi církví a státem, neúnavně prosazovaný Pobědonosecem. Čeští předáci na Volyni se dožadovali potvrzení stanov českobratrské církve a usnesení kvasilovských porad. Generální gubernátor však mlčel a sděloval ministerstvu vnitra, že českobratrská církev nemůže představovat zbraň v boji vlády s římským katolicismem, jako církev krajně chudá na dogmata, nemající pevnou organizaci, a proto nutně směřující k protestantismu. Důvěra v toto náboženství byla vzbuzena uměle, především proto, že vláda, která si dostatečně neujasnila podstatu tohoto učení, mu dávala svou podporu. Podle jedné ze zpráv generálního gubernátora Drentelna, čeští představitelé českobratrství podporují ne jako náboženský systém, ale jako politickou zbraň, jako prapor samostatné české národnosti. Ochotně by obětovali toto učení, jestli by mohli počítat s ochranou svých národních zvláštností jinými způsoby. Českobratrství, ve které se vkládalo tolik nadějí v boji s katolicismem, se ukázalo, podle generálního gubernátora, jako nebezpečné a škodlivé v politickém smyslu a celý úkol vlády by měl být zaměřen ne na vytvoření samostatné náboženské společnosti, ale na zabezpečení budoucího rychlého splynutí Čechů s pravoslavným obyvatelstvem. Svůj úkol Češi na Volyni, podle jeho názoru, nesplnili a z toho vyplývá otázka, má-li vůbec smysl dávat přesídlujícím se Čechům na Volyni jakékoliv úlevy. Ministerstvo vnitra zřídilo v té době komisi, která měla zpracovat opatření k zamezení přílivu cizinců do Jihozápadního kraje.

Po polském povstání roku 1863 úlevy pro cizince byly značně ohraničeny, ale kolonizace Jihozápadního kraje cizinci pokračovala. Od 80. let proto ruská vláda vydala řadu omezujících zákonů, které se týkaly neruského vlastnictví půdy. Zákon z 27. prosince 1884 zbavoval cizí kolonisty ve Volyňské gubernii řady úlev. Působnost tohoto zákona se vztahovala i na katolické Čechy. Generální gubernátor Drenteln psal, že "uplatnění zákona z 27. prosince 1884 na Čechy a zastavení vydávání těm z nich, kteří nepřijali pravoslaví, potvrzení o právu nabývání vlastnictví půdy, učinilo na volyňské Čechy silný dojem v poměru k náboženství. Debaty o pravoslaví jsou nyní všudypřítomné. Nemajíce sil vyjít sami z nynějšího postavení, při každé vhodné příležitosti vyjadřují přání, aby vláda jim přišla na pomoc, vzala na sebe iniciativu v této věci a nařídila jim být jedné víry.... Není pochyb o tom, že přechod Čechů k pravoslaví v nynějších podmínkách nejvíce ze všeho by odpovídal pohledu vlády, neboť pouze touto cestou může být dosaženo jejich úplného sjednocení s místním ruským obyvatelstvem."^{49/}

Podle slov generálního gubernátora péče o rozšíření pravoslaví mezi Čechy musí být odevzdána pravoslavné církvi a jejím služebníkům. Podle jednoho z konvertitů k pravoslaví prof. Jareše existovalo v té době v českých osadách na Volyni několik směrů:

1. lidé svobodomyšlní, podle kterých se náboženství již přežilo;
2. reformátoři českého katolictví, kteří se podjali úkolu, který byl nad jejich síly, přeložili bohoslužebné knihy katolického ritu do českého jazyka, zkrátali římský rituál, odtrhli se od papeže a nekanonicky zrušili celibát, čímž ovšem nevytvořili budovu samostatné církve; nenalezli biskupa, který by byl ochoten uznat projektované české katolictví čili husitství; vedle nešváru, neurčitosti a vzájemné nedůvěry se záhubou české husitské církve stalo to, že postrádala jakoukoliv hlavu: "církev může být autokefální, ale nikterak akefální".^{50/}

3. upřímní, poctiví katolíci, kteří zachovali své náboženské přesvědčení a tíhli ke katolickým fám, které na Volyni byly výhradně polské; polský katolický kněz ovšem byl nejen fanatikem víry, ale i fanatikem národnosti: "ne my Češi rozhodneme věkový boj mezi Rusy a Poláky; máme-li však rozhodovat, kdo v našich očích má právo na ruskou Volyň, může naše odpověď zněti jen ve prospěch Rusů";
4. vlažní katolíci, kteří byli podle prof. Jareše lidmi bez víry, bez mravních zásad; takový člověk "nedbá o duševní potřeby své osobní i svého potomstva, plodí znemravnělou chátro, padouchy a poběhlíky, nestará se o vzdělání svých dítek a hlavně dbá jen o ukájení svých smyslných potřeb" (sic!); protestante uznaných vyznání - těch bylo mezi volyňskými Čechy nemnoho: "jsou to lidé většinou dobří, kteří pevně se drží svého náboženského přesvědčení, jenže přeceňující své náboženství a považující je za výkvět křesťanství upadli sami v blud, zavrhuje veškeré církevní instituce křesťanství"; pravoslavní Češi zaujímali svým počtem poslední místo: "bohužel většina Čechů, přišedše na Rus, zapomněla na to, že přišla do kraje bratrského, pohostinného národa, s jehož mravy, zvyky, náboženstvím a jazykem seznámiti, spřátelití a spřízniti bylo pro ně svatou povinností".

Úředník Nejsvětějšího synodu Je. M. Kryžanovskij vyslaný na Volyň v roce 1886, aby se seznámil s náboženskými náladami Čechů, vyslovil ve své brožuře Čechi na Volyni vydané v Sankt Petěrburgu v roce 1887 názor, že "na základě ekonomického způsobu života je nezvratné sblížení Čechů s Poláky, a ne s Rusy"/" Zarážela ho náboženská indferentnost Čechů: "Ve sváteční den pořádají ochotnická divadla, vedou živé besedy, spory, tancují, zpívají národní písně atd. a pouze starší jdou na modlitbu. V Hlinsku, největší a jedné z nejbohatších osad, je sice místnost pro klub a divadlo, ale ne pro modlitební shromáždění a bohoslužby. Byla odmítnuta jejich žádost o dovolení konat své bohoslužby v místním pravoslavném kostele." V nejbohatší osadě Kvasilov působily, podle Kryžanovského, vedle sebe oba náboženské směry - starokatolický i českobratrský. Chrám představovala nevelká místnost při škole pro dvacet osob. Ve všech českých osadách se bohoslužby českých kněží konaly buď ve škole, pokud v osadě byla, nebo v soukromých domech. Pouze v Hulči, kde působil farář Kašpar, to byla bývalá katolická kaple. Podle Kryžanovského, "za těchto podmínek je Čechům cizí náboženský fanatismus a nejsou způsobilí k propagandě svých náboženských názorů". Upozornil, že desítka tisíc Čechů nemohla ovlivnit náboženské názory 460 tis. polských katolíků na Volyni. Rovněž uvedl, že v roce 1881 v dvěstě tisícové Praze bylo pouze šest českých bratrů, v Ochranově (Hermhutu) jich bylo dvacet: "Učení českých nebo moravských bratrů, je nejneurčitější a nejchudší ze všech křesťanských náboženství. Čeští evangelíci upírají českým bratrům nejen právo na husitské dědictví, ale na samou existenci. Tvrdí, že bývalí čeští bratři, stoupenci vyznání víry z roku 1535, při druhém vydání helvetské víry a také po vydání heidelberského katechismu v roce 1563 ustoupili své místo evangelíkům zachovávajícím tuto opravenou víru a sami s nimi splynuli." Ministr vnitra hrabě D. A. Tolstoj o Kryžanovského brožuře napsal vrchnímu prokurátoru Synodu Pobědonoscevi, že je velmi zajímavá a pro administrativu i poučná: "překvapuje krajní vratkost náboženských představ tzv. českých bratrů, pro které Makov (ministr vnitra, který spáchal v r. 1881 sebevraždu - J. V.) málem vymyslel zvláštní náboženství, a rozpad Čechů na různá křesťanská náboženství. V takovém stavu dlouho zůstat nemohou, ale kam přijdou? Je možné se obávat, že k latinství; katoličtí kněží využijí jejich náboženského chaosu a začnou je obracet na římskokatolictví. Pravoslavné duchovenstvo, jak víte, je apatické a nečinné, a mezitím ono by mělo být tím hlavním faktorem."^{52/}

Kryžanovskij se po seznámení se situací českých osad na Volyni rozhodně vyslovil proti podpoře české národní církve. Podle jeho názoru českobratrství podporuje národní odlišnost Čechů a brzdí sblížení s ruským lidem. Doporučil ministerstvu vnitra sloučit české volosti s rolnickými a české školy podřídit vládnímu dozoru. Předložil návrh řady opatření směřujících ke splynutí českého obyvatelstva s ruským a k odstranění agitace polských kněží a luteránských pastorů v českých koloniích na Volyni a otevření širokého pole pro působnost pravoslavného duchovenstva. Požadoval, aby evangelickým konzistoriím ve Varšavě a ve Vlně bylo zakázáno vměšovat se

do záležitostí Čechů, stejně tak jako polským katolickým kněžím. Pod zvláštní dozor měly být postaveny osobnosti z řad Čechů, které se příliš zkompromitovaly podporou českobratrství. Takovou zkompromitovanou osobností byl např. boratínský učitel Motl, který si dovolil s Kryžanovským disputovat o náboženských otázkách. Následkem dispute bylo, že Motl byl dán pod policejní dozor. Bylo také požadováno omezení cizí kolonizace v Jihozápadním kraji a zákaz imigrace evangelických Čechů z Pověselského kraje.

Kryžanovskij tlumočil údiv volyňských Čechů nad změnou vládní náboženské politiky. Češi zdůrazňovali: "Hledali jsme v Rusku pouze přátelství a ne nepřátelství s ruským národem, žádali jsme pouze právo na půdu. Upřímně jsme si přáli být zajedno s ruským carem a lidem, věděli jsme, že bychom vše ztratili, kdybychom se chtěli přátelit s jejich nepřítelem.

Naši starci i my sami už nemůžeme plně splynout s Rusy, ale naše děti nemohou být už Čechy, ale musí být Rusy národností i vírou. Dali nám ale oddělenou správu a zvláštní kněze, a tím začala naše bída. Neměli jsme možnost poznat pravdu, co od Čechů chce vláda. Říkali nám, že vláda si nepřeje, aby Češi byli pravoslavní, ač mnozí si zpočátku toho přáli a za to byli perzekuováni jako neposlušní vládní vůle. Řekli nám, že vláda potřebuje, abychom poslouchali své kněze a my jsme viděli, že naši kněží odpadli od své víry, mezi sebou se dohadovali, začali sloužit a učit - jeden tak, druhý jinak. Koho z nich poslouchat? Četli nám také, že vláda daruje Čechům svobodu víry. My jsme se drželi té víry, kterou kdo vyznával ve své vlasti, jedni šli do katolických kostelů, jiní k evangelíkům, další se nazývali husity, ale nevíme, co je to za víru. ... A nyní nám sdělili, že jsme pohoršili vládu a ztrácíme právo nákupu půdy. Čím jsme pohoršili vládu? Pracujeme, přestupků se nedopouštíme, daně platíme správně, posloucháme úřady, milujeme našeho Cara, víme, že katolictví kněží a Poláci jsou jeho nepřátelé. ... Naším boháčům - předákům je hej. Mají mnoho půdy, závody, továrny, řemesla, obchod, obraty, a zde je početná rodina, syna třeba ženit, půdu mu koupit, alespoň tři-čtyři desjatinky - nelze Dceru vdát, ale za koho, jestliže bude bez půdy? Hrozná bída hrozí nám chudákům."^{53/}

Kryžanovskij kritizoval především nejužší skupinu tzv. plnomocníků, kteří si prý rozdělili moc nad masou Čechů: "Všechno to jsou lidé kapitálu, průmyslu, agentur apod., rozmístění v nejvýznamnějších osadách a městech... Nechtějí se omezovat vnějškovostí náboženství a dokonce jeho dogmaty, dávají přednost racionalismu ve víře a osobnímu svědomí.... Opakují, že českobratrství neznásilňuje svědomí člověka a dovoluje mu zůstat katolíkem, evangelíkem, reformovaným apod.... Přímo se vyjadřují, že pravoslaví je nesmiřitelné s českou národností a dokonce, že ruská vláda, garantuje Čechům jejich národnost, zároveň vzala na sebe povinnost chránit je před pravoslavím."

Po uveřejnění zákona z 27. prosince 1884 podali Češi dubenské volosti žádost generálnímu gubernátorovi, ve které vyjadřovali rozpaky nad tím, že byli zbaveni práva kupovat půdu v Jihozápadním kraji, když "zůstali věrni tomu náboženskému učení, které přijali zpočátku, po zřeknutí se římské církve". Kryžanovskij viděl mezi volyňskými Čechy příslušníky pěti náboženství: pravoslavné, české bratry, evangelíky helvetského a augsburského vyznání, starokatolíky a římské katolíky.

Pravoslavní představovali nejmenší skupinu volyňských Čechů. Byly to zbytky těch, kteří přijali pravoslaví hned v první době po přesídlení před vytvořením českých volostí a příchodem českých kněží.

Čeští bratři se nacházeli zvláště v dubenské volosti a byli to stoupenci samostatné národní církve organizované farářem Hrdličkou. Považovali se za následovníky Jana Husa a přisvojovali si název "husitství", "česká víra", "bratrská jednota".

Evangelíci z Boratína se rozhodli přerušit styky s Hrdličkou a vyslali deputaci do Vilna s prosbou k tamnímu evangelicko-reformovanému kolegiu o přijetí. Čeští bratři z Kupičova se obrátili do Varšavy se stejnou prosbou k tamní evangelicko-reformované konzistoři. Kryžanovskij viděl v protestantismu z Varšavy i Vilna stejné nebezpečí polonizace volyňských Čechů, jako v případě katolicismu: "Čeští evangelíci, jak svým náboženským fanatismem, tak i starými

sympatiemi k Polákům, jsou málo nadějným elementem mezi volyňskými Čechy. Jestli čeští bratři hlavně pečují o ochranu české národnosti mezi volyňskými Čechy, nejvíce se obávající asimilující síly pravoslaví, pak evangelíci jsou ochotni k ústupkům ve jménu víry."^ Kritizoval psaní Evangelického církevníka, který prý vyléval nemálo žluči na ruskou vládu a pravoslaví, když psal, že pravoslaví se rozšiřuje "ruským způsobem - knutou", vyhnáním evangelických pastorů na Sibiř, zabavováním majetku atd. Podle Kryžanovského v Boratině bylo 150 evangelíků, v Kupičově 410, v dalších osadách byli pouze jednotlivci. V ostatních volostech byli připojeni k českým bratrům, ale byli připraveni prohlásit se za evangelíky, např. v Hrušvici, Mirohošti aj.

Starokatolíci se nacházeli pouze v osadách patřících do farnosti Sasky, a to v Rovenském (Hlinsk, Kvasilov, Hrušvice, Horynhrad), Ostrožském (Zdolbunov) a Dubenském újezdě (Ulbarov). Po zastavení vládních důchodů Šaškovi začali starokatolíci žádat o přijetí k pravoslaví, v jejich čele byli starokatolíci z Hlinská.

Katolíci představovali, podle zjištění Kryžanovského, převažující většinu mezi volyňskými Čechy. Uváděl, že jich nebylo méně než dvě třetiny všeho českého obyvatelstva. Všechny osady Žitomirského, Ovručského a Novohradvolyňského újezdu byly osídleny katolíky. V Luckém újezdu s výjimkou Boratína, také všechny osady byly osídleny katolíky. Ve Vladimírvolyňském újezdu, s výjimkou Kupičova, byli všichni katolíky. V Ostrožském újezdu v Bludově, Antonovce a Mezilesí byli výlučně katolíci, stejně jako v Rovenském újezdu v osadách Špakov, Dědkovice a Martinovka. V Dubenském újezdu byl souvislý pás katolických osad Rohozno, Buderáž, Falkovština, Jezírko, Bělohudka, Kachanka a Olšanka. Osady, které nikdy nepatřily k českým volostem, nepatřily ani k českobratrství, ani starokatolicismu, ani protestantismu. O katolících Kryžanovskij uváděl: "Vůbec se nepodobají katolickým Polákům pokud jde o jejich náboženskost. Do kostela na bohoslužby chodí v nevelkém množství a s kněžími přijdou do styku pouze v případech křtu, pohřbu a svatby. Neradi chodí ke zpovědi. Čeští katolíci jsou málo nábožensky vychováni. V osadě Olšanka Žitomirského újezdu, která má 102 usedlostí, všichni Češi se úplně lhostejně staví dokonce i k obřadům křtu, svatby a pohřbu, bez ohledu na to, že se kostel nachází od nich pouze tři versty v měste Čudnově, děti zůstávají nepokřtěny několik let, mrtvé pohřbívají sami, manželství nejsou církevně uzavřena. V letech 1885-1886 bylo pět pohřbů s knězem a 22 bez křesťanského obřadu."^{55/}

Cesta Kryžanovského na Volyň a výsledky obhlídky českých osad podpořily důvody generálního gubernátora Drentelna o nutnosti skončit jednou provždy s českou náboženskou otázkou a představovaly podklad komisi pro přijetí opatření k zamezení přílivu cizinců do Jihozápadního kraje organizované ministerstvem vnitra. Komise vypracovala Pravidla o mechanismu usídlování osob cizího původu v guberniích Jihozápadního kraje, která byla schválena 28. listopadu 1886. Pravidla mj. zakazovala Čechům měnit stavovskou příslušnost. V úřední zprávě k projektu Pravidel sestavené v ministerstvu vnitra se uvádělo, že rakouští Češi zdaleka nepotvrdili ta očekávání, která do nich vkládala vláda, když jim zákony z 10. července 1870 a 18. května 1873 poskytla zvláštní práva a privilegia.

Vládní omezení vedla volyňské Čechy k podávání žádostí o připojení k oficiální ruské církvi na základě jednoty: "Očekávalo se při přesídlení Čechů, že přejdou k pravoslaví. To se neuskutečnilo, či vinou, není známo", psaly Volynskije eparchialnyje vědomosti, orgán volyňského pravoslavného arcibiskupa. Podle tohoto listu, Češi "nesloužili k upevnění hranice proti polonizaci a židovství... ruský rolník se setkal jakoby s dvojníkem samařských kolonistů - Němců. ... Češi zůstali cizorodým tělesem uprostřed ruského obyvatelstva pro svou vyšší občanskou kulturu a pro svou římskokatolickou víru ... Češi předpokládají uskutečnění čehosi na způsob jednoty,... tj. sjednocení s ruskou církví dogmatické a hierarchické se zachováním jejich západocírkevní vnějškovosti."^{56/}

V roce 1887 byl na Volyň vyslán ještě jeden pozorovatel s cílem seznámit se s náboženským stavem Čechů a jejich vztahem k pravoslaví, a to duchovní pražského pravoslavného chrámu zřízeného v roce 1870 A. Lebeděv, který v průběhu osmi let v Praze mamě agitoval „zbloudilé ovce" do lůna pravoslavné církve. Lebeděv na slavnostním zasedání Sanktpetěrburgského

Slovanského dobročinného spolku 11. května 1888 objasnil důvody, které ho vedly cestou z Prahy do Petrohradu navštívit Čechy na Volyni. Domníval se, že připojení Čechů na Volyni k pravoslaví se může odrazit i na rakouských Čechách, kteří byli velmi zainteresováni postavením svých krajanů v Rusku a vztahem Rusů k nim.^{57/} Cestou k volyňským Čechům se nejprve zastavil u kyjevského generálního gubernátora generála Alexandra Drentelna a arcibiskupa volyňského a žitomirského a archimandrity Počajevské lavry Palladije. V prvním místě, které navštívil - v Kněhyninkách - si Češi stěžovali na to, že je směšují s Němci a že jim zakázali kupovat půdu: "To je pro nás těžká křivda. Mnozí se dostali do situace buď se odstěhovat do Ameriky, nebo se vrátit zpátky do Čech.... Ve vystoupeních Čechů bylo cítit uražené národní cítění a hořké rozčarování nad neuskutečněnými nadějemi na zvětšení pozemkového vlastnictví." Lebeděv tvrdil, že Češi od prvních dní svého přesídlení na Volyň snili o pravoslaví: "Ale když jsme se zde usídlili, vláda nám dala kněze husitské víry, kteří nás rozešťvali mezi sebou a rozdělili na strany; my jsme nyní podobní rozptýleným ovcím, které nemají pastýře. Jestli by od samého počátku se věc vedla tak, jak chtějí vést nyní, dávno bychom byli pravoslavní." Okamžitému přechodu k pravoslaví bránily podle Lebeděva přísné posty v pravoslavné církvi a velké množství svátků: "Češi mají strach ne tak z přísných církevních pravidel, jako z toho, že rolníci budou na ně donášet kněžím, úředníkům a hierarchii a budou je pokutovat za nedodržování pravoslavných církevních pravidel. ... Rolníci, pokud mohou soudit podle náhodných rozhovorů, závidí Čechům, že zabrali panskou půdu, kterou chtěli obdělávat sami. Usadiv se vedle rolníků a ochraňujíc své vlastnictví, Češi brání rolníkům v pastvě skotu, nedovolují jim oddávat se dřívější nevázanosti a nutí je být opatrnými ve vztahu k cizímu majetku."

Východiskem besed, které Lebeděv vedl v českých osadách, doprovázen "stoupencem věci pravoslaví" luckým staršinou Valentou, byl závěr, že u většiny Čechů je skutečná sympatie k pravoslaví, je nutno je pouze odpovídajícím způsobem připravit, protože nelze zapomínat, že "v současné době jsou demoralizováni". Od viníků demoralizace kněží Hrdličky a Kašpara se mělo vyžadovat, aby neodváděli Čechy od pravoslaví a pohrozit jim, že v opačném případě budou vypovězeni z Ruska.

Generál Drenteln předložil 3. července 1887 ministru vnitra rozsáhlý spis o české otázce na Volyni. Ve své zprávě vyložil historii opatření vlády v souvislosti s usídlováním Čechů na Volyni, tvrdil, že Češi nesplnili naděje vlády, popsal agitaci polských kněží a evangelicko-luteránských pastorů mezi Čechy, a navrhoval opatření, která považoval za nezbytná, aby byly zabezpečeny zájmy vlády. Opatření doporučená generálním gubernátorem odpovídala vývodům, které učinil Kryžanovskij.

Drentelnův spis byl ministrem vnitra hrabětem D. A. Tolstým postoupen vrchnímu prokurátorovi Synodu Pobědonoscevi, který připravil obšírnou odpověď, která se stala dalším programem činnosti ministerstva vnitra a Synodu ve vztahu k českým kolonistům na Volyni. Pobědonoscev psal, že "určitě sdílí obecnou myšlenku kyjevského generálního gubernátora o tom, že vláda usiluje o zrušení všech jednotlivých českých zařízení a hlavní svou péčí bude směřovat ke splynutí českých přesídlenců s ruským pravoslavným obyvatelstvem. Tento směr je vyvolán jak skutečnými zájmy vlády, tak i samou povahou těchto přesídlenců. Vláda na samém počátku českého přesídlení měla na mysli výslovně postupné splývání těchto přesídlenců s ruským lidem a nikdy nezanechala péče o ně. Zvláštní česká zařízení byla připuštěna nezávisle na některých jiných názorech hlavně proto, aby Čechům byl ulehčen přechod k tomuto splynutí. Čeští osídlenci zpočátku přímo vyjadřovali své přání sjednotit se s ruským lidem národnostně i nábožensky a jmenovitě v tomto smyslu byly pro ně zřízeny vlastní instituce. Ve skutečnosti však bylo dosaženo opačných výsledků: Češi se nachází nyní v mnohem větším odcizení od ruského lidu, než byli na počátku svého přesídlení na Volyň, a v současné době v protikladu s vlastními životními zájmy, v boji stran, které se objevily mezi nimi, ve zneklidňujících obavách o svou budoucnost a v hledání východiska ze svého těžkého postavení. Taková smutná zkušenost minulých let dostatečně vstřípí důkladnou opatrnost v současnosti, kdy úkol splynutí Čechů s ruským obyvatelstvem vzniká jakoby znovu."^{58/}

Generální gubernátor navrhl sdělit českým kněžím, že vláda, která se přesvědčila dlouhodobou zkušeností o jejich neschopnosti ustavit zvláštní náboženské společenství mezi českými osídlenci na Volyni, „přerušuje nyní ze své strany jakoukoliv péči o tuto věc a vzhledem k neexistenci této náboženské společnosti nepovažuje je za její duchovní představitele, a proto nebude nadále s nimi jednat jako s kněžimi, ale jako s ostatními osídlenci“.

Pobědonoscev souhlasil s nutností zrušit české farnosti, ale zjišťoval, že tento první krok, představující obrat ve věci, vyžaduje zvláštní opatrnosti a jiného principiální odůvodnění: "Nepochybně Češi při svém přesídlení na Volyň vyjadřovali svou odlišnost od Poláků a katolických kněží a úplné sympatie k ruskému lidu a pravoslaví, dokonce přání připojit se k pravoslavné církvi, které někteří z nich tehdy začali uskutečňovat.... Češi se nazvali husity ne ve smyslu příslušnosti ke zvláštnímu náboženství, jaké nikde neexistuje, ale ve smyslu oduševnění hlavní myšlenkou Husa - oddělením od Říma a náklonností k odkazu slovanských věrozvěstů Cyrila a Metoděje. Ale podle všech svědectví Češi, při svém nepochybném vztahu k ruskému lidu a pravoslaví, nebyli připraveni ani k okamžitému splynutí s lidem, ani ke vstupu do pravoslavné církve a žádali ustavit pro ně přechodné postavení, které by je k tomu postupně připravilo."

Podle Pobědonosceva české farnosti musely být zrušeny ne proto, že Češi nevytvořili organizovanou českou církev, ale proto, že organizace národní církve se ukázala v rozporu s cíli, pro které byla dovolena vládou: "Ne vytvoření samostatné české náboženské obce, ale směr náboženských, stejně jako společenských záležitostí všech Čechů bez výjimky v duchu jejich těsné jednoty s ruským národem a pravoslavnou církví, to je ten úkol, který vláda dala Čechům, na jejich vlastní přání v samém počátku jejich přesídlování, kvůli kterému byla ustavena česká samostatnost.... Celý zájem vlády spočíval v hlavním úkolu splynout s ruským lidem; ten mohl být Čechy splněn jak prostřednictvím, tak i bez prostřednictví samostatné náboženské obce, v druhém případě dokonce lépe, než v prvním. Pouze díky tomuto úkolu Češi dostali všechny úlevy a laskavosti, shovívavosti a ústupky, pouze jím Češi odůvodňovali vládě všechny své společenské a náboženské nároky a přání, pouze v jeho jménu vláda trpělivě čekala.... Po deseti letech vládní důvěry k úsilí Čechů, jmenovitě na kvasilovských schůzích, se odhalilo, že Češi úplně změnili jak celkový úkol svého přechodného postavení, tak i samého husitství, že nikoliv jednotu a splynutí s ruským lidem se staly jejich úkolem, naopak pečlivé ohrazení od tohoto splynutí, zvláště v náboženském vztahu, že husitství, pod názvem českobratrství, vzalo pod svou ochranu i katolíky i evangelíky, zavazuje je pouze podmínkou podřízovat se jeho administraci, pevně hájit českou národnost a nesplývat ani s Poláky, ani s ruským lidem."

To byly principiální základy, na kterých mělo být provedeno zúčtování s minulostí volyňských Čechů: "Zákon z 27. prosince 1884 je plně spravedlivý proto, že všechny české strany, které jsou součástí samostatné české náboženské obce, i ty, které se od ní odklání, více či méně nesplnily přijaté na sebe podmínky - ve svých samosprávách, ve svých školách, ve svém náboženském, soukromém, společenském životě".

Zvláštní pozornost byla věnována budoucím osudům českých kněží: "To jsou jediné osoby mezi Čechy, které nezávisle od celkové odpovědnosti českého obyvatelstva, budou nuceny nést i osobní zodpovědnost, a proto spravedlnost vyžaduje, aby řešení jejich další účasti odpovídalo osobnímu vztahu každého z nich k jejich povinnostem".

Odlišné bylo postavení Kašpara, který nebyl pozván do Ruska vládou, ale sám se přestěhoval na Volyň a teprve po dvou letech požádal o kněžské místo. Tomu bylo vytknuto, že inicioval žádost 147 Čechů petrohradské evangelické luterské konzistoři o přijetí jeho farnosti pod její jurisdikci. K tomu Pobědonoscev uvedl: "Vláda mu nejen odpustila tento přestupek, ale i dvojnásobila jeho plat, a potom mu dala 200 rublů ročně na cesty po farnosti pod podmínkou přísného plnění přijatých povinností. Kašpar a stejně smýšlející signatáři žádosti se podřídili rozhodnutí ministerstva vnitra pouze vnějškově a všechny své bohoslužby konali podle evangelického vzoru.... Kašpar neplnil své povinnosti, přestal vést matriky a neměl podklady

o počtu farníků. Plně souhlasím s generálním gubernátorem, že Kašpar musí být uvolněn ze své hodnosti a bezpodmínečně zařazen mezi ostatní české osídlence."

Mnohem těžších přestupků se údajně dopustil druhý český kněz Hrdlička, který neustále přesvědčoval vládu, že plně uspěl ustavit náboženský život ve své farnosti v souladu s očekáváním vlády, a proto mu byla věnována zvláštní pozornost a podpora ze strany vládní moci: "Ve skutečnosti pečlivě připravoval takové náboženské poměry Čechů, které bránily jejich splnutí s jinými národnostmi a odpovídajícími náboženstvími, zvláště ruským národem a pravoslavím." Dokladem nechuti sblížit se s Rusy bylo, že Hrdlička svou jedinou dceru a Příbyl svého jediného syna poslali na studia do Čech. Hrdlička byl označen za hlavního viníka prohlášení učení českých či moravských bratří za náboženství volyňských Čechů, a tím zároveň rozhodné změny názoru Čechů na jejich postavení na Volyni. Podle Pobědonosceva Hrdlička musí nést stejnou zodpovědnost jako Kašpar, ale "s ohledem na skutečnost, že byl pozván vládou a že podmínky husitství mu byly předloženy až po příchodu do Ruska, doporučoval bych, po jeho uvolnění z hodnosti nepřiznat mu v budoucnosti kněžského stavu, poskytovat mu nadále plat 600 rublů po dobu jednoho roku, ale nenabízet mu místo ve školství (což navrhoval generální gubernátor - J. V.) a zamítnout případnou takovou žádost". Zároveň dodával, že pobyt Hrdličky a Kašpara na Volyni "se nemůže obejít bez škody pro budoucí postavení Čechů, proto jim bude třeba navrhnout v průběhu jednoho roku najít si místo pobytu a způsob života mimo Volyňskou gubernii."

Šaškovu činnost považoval Pobědonoscev za správnou a odpovídající pohledu vlády: "Pronásledován ze strany svých spolubratří a českých bratří, evangelíků i katolíků, pevně vedl své farníky tou cestou, kterou považoval za nejlepší a jedinou možnou z pohledu vlády. Šaškovi farníci v počtu 500 osob projevíli přání přijmout pravoslavnou víru." Vrchní prokurátor Synodu navrhoval dát Šaškovi doživotní penzi 600 rublů ročně.

Podle Pobědonosceva, "když se stalo zjevným, že vláda zastavila svou podporu samostatnému náboženství Čechů, česká masa znovu je vzrušena pravoslavím.... Svým způsobem ovlivnil sympatie Čechů i zákon z 27. prosince 1884. Sympatie Čechů k pravoslaví, které projevovali v počátcích přesídlení na Volyň, nyní už nejsou tak čisté, jako byly v té době, nyní se k nim přimíchává značná část vášní, národních i společenských, vzbuzených českou separací, nespokojenost, způsobená dlouhým bojem náboženských stran, nakonec potřeba půdy - důležitý nerv v životě zemědělce. Pravoslavná církev nemůže přijmout Čechy v tomto stavu do svého lůna, aby nepřeměnila boží záležitosti v nástroj světských cílů a ochránila od pokušení svých pravých dítek, bez toho vystavených na Volyni množství škodlivých příkladů.... Jestli nelze přijmout Čechy do pravoslaví v současném stavu jejich sympatií, pak zároveň je nelze odmítat, protože:

- a) takové odmítnutí by otevřelo cestu vlivu polských kněží a místních sektářů a Češi by mohli být navždy ztraceni ruskému lidu a pouze by zvětšili počet vládě nepřátelských elementů na Volyni;
- b) značná část deformací jejich náboženského citu, ne-li všechny, je způsobena jejich dosavadní separací. Stav věcí nutně vede k tomu, aby neodháněje Čechy od dveří pravoslaví, na které klepou, jim bylo umožněno především očistit své sympatie od světských příměsí, aby vešli do těchto dveří pouze ve jménu víry pravé a pravdivé."

K tomu byli jmenováni pravoslavní kněží, speciálně vyslaní do farností osídlených Čechy. Pobědonoscev se neomezil na vyslání zkušených pravoslavných kněží, ale sdělil ministerstvu vnitra, že Synod bude pečovat o to, aby měl alespoň několik pravoslavných kněží z Čechů, kteří by získali bohoslovecké vzdělání v pravoslavných duchovních seminářích. Kromě toho Synod rozhodl o vydání odpovídající náboženské literatury v českém jazyce. Všechna tato opatření sice vyžadovala finančních nákladů, ale podle názoru Pobědonosceva, "jestli uvážíme ty náklady, které měla vláda v průběhu už sedmnácti let s podporou zvláštního českého náboženství, nepočítaje ty stovky tisíc, které ztratila poskytnutím úlev Čechům na clech a daních, pak náklady na podporu pravoslavného hnutí mezi Čechy nejsou velké, tím více zbytečné."

Aktivní účastí v pravoslavném hnutí se vyznačoval zvláště český staršina v Lucku Ivan Valenta. Podle listu volyňské eparchie, Češi všude "vyjadřují svou připravenost přijmout pravoslaví a potvrzují to svými podpisy, ale s tou podmínkou, aby měli vlastního pravoslavného kněze, který by znal český jazyk a mohl jim kázat česky".^{59/} Z osad okolo Lucka bylo sebráno více než 200 podpisů hlav rodin. V Hubíně sami Češi prohlásili, že jestliže jim postaví uprostřed osady chrám a zřídí samostatnou farnost, pak se všichni hned připojí k pravoslaví. V Ostrohu se 8. září 1887 uskutečnil obřad připojení k pravoslaví Šaškovy rodiny a sám Saska podal žádost o souhlas s připojením. Otázka české pravoslavné obce tvořené Čechy v Rusku a zavedení českých pravoslavných bohoslužeb v českých koloniích byla nadhozena i v Nejsvětějším synodu.

Dne 1. dubna 1888 vrchní prokurátor Nejsvětějšího synodu K. P. Pobědonoscev a ministr vnitra hrabě D. A. Tolstoj obdrželi carský souhlas:

- 1) ke zrušení tří českých farností ve Volyňské gubernii a k uvolnění tří českých kněží z funkcí;
- 2) k přeměně Šaškova platu 600 rublů ročně v doživotní penzi, neboť po dvaceti letech duchovní služby se údajně nacházel na sklonku života a sotva by prý mohl ovládnout novou funkci na jiném působišti;
- 3) k prodloužení platu faráři Hrdličkovi o jeden rok s doporučením, aby si stejně jako farář Kašpar v průběhu této doby našli místo pobytu a způsob života mimo Volyňskou gubernii.

Generální gubernátor sděloval Pobědonoscevu 23. května 1888, že rozhodnutí o zrušení českých farností bylo uvedeno ve skutek: "Kašpar a Hrdlička byli poučeni, aby se podřídili Nejvyššímu rozhodnutí a zdrželi se jakékoliv agitace mezi českým obyvatelstvem. Kašpar při sdělování Nejvyššího rozhodnutí plakal, ujišťuje o své stálé oddanosti vládě a plné připravenosti ochotně se podřítit přijatým rozhodnutím, přičemž oznámil, že i když podle svého přesvědčení nemůže přijmout pravoslaví, přechodu Čechů k pravoslaví nikdy nebránil.... Českým obyvatelstvem sdělení uvedeného rozhodnutí bylo přijato celkem zdrženlivě."^{60/} Generální gubernátor dále sděloval, že agitace proti připojení Čechů k pravoslaví nepochybně existuje, ale nemá značnějšího rozsahu, ani nebezpečných forem.

Pravoslavné hnutí mezi volyňskými Čechy bylo oficiálně zahájeno přestupem kněze Jana Sasky z Hlinská v Rovenském újezdu, který se uskutečnil slavnostně v katedrálním chrámu v Žitomiru 13. května 1888 a byl proveden arcibiskupem volyňským a žitomirským Palladiem. Saska svlékl sutanu katolického kněze, aby tím dal najevo, že bude sloužit pravoslavné církvi jako řadový věřící. Arcibiskup na jeho adresu řekl: "Je znám zde i tam (v Sankt Petěrburgu - J. V.) jako vzdělaný a schopný kněz, ale i jako propagátor pravoslaví... dobře chápal, že přichozí český lid najde štěstí v Rusku pouze v takovém případě, jestli splyne s ruským lidem, tj. přijme nejen občanství, ale i ruskou národní pravoslavnou víru. Saskův hlas nebyl slyšet všude, a kde byl slyšet, tam často byl přehlušen lstivými a vášnivými Masy protivníků. Když viděl ženaté pravoslavné duchovní, v roce 1871 se oženil. Když poté podal Nejsvětějšimu synodu žádost o přijetí pravoslaví, vznikla nezbytná otázka: může zůstat knězem? ... Saska, přesvědčiv se nakonec sám ... rozhodl se přijmout pravoslaví jako řadový věřící, dobrovolně se vzdal pastýřské hodnosti."^{61/} Ve své odpovědi Saska svým krajanům zdůraznil, že jeho sedmnáctiletá duchovní služba mezi volyňskými Čechy byla mostem k pravoslaví: "Dnes ne slovem, ale příkladem mluvím k vám, abyste co já učinili a mne, svého pastýře, co poslušné ovečky následovali. Nač mám hledati daleko a mamě, co nám tak blízko"

Významnou posilou pravoslavného hnutí byla i návštěva volyňského arcibiskupa v Kvasilově v Rovenském újezdě 28. května 1888, kde si prohlédl místo k postavení pravoslavného chrámu. Arcipastýře doprovázel arcikněz Metelskij, který byl pověřen dohledem nad českými záležitostmi. Jménem Čechů promluvil učitel Svatoslav Pavrovský.

V projevu se objevily některé teze, které i nadále provázely celou kampaň přechodu k pravoslaví. Jednak to bylo pomíjení skutečnosti, že cařihradští misionáři Cyril a Metoděj uznávali obedienci Římu, dále tvrzení o údajných "těsných svazcích" pravoslaví s husitstvím a Jednotou

bratrskou a konečně snaha zakrýt ideovými konstrukcemi politické a ekonomické důvody přestupového hnutí.

Do český osad se vydali také další pravoslavní hierarchové. V Malých Dorohostajích v Dubenském újezdu pobýval 5. června 1888 vikář volyňské eparchie, biskup ostrožský Alexandr, doprovázen protojerejem Metelským a knězem Tamovským. Metelskij krátce vysvětlil dogmatické učení pravoslavné církve a ukázal na údajné omyly římskokatolické církve. Český překlad zajišťoval Saska, který se snažil místním Čechům ujasnit význam svátostí, ke kterým přistoupí. Tvrdil, že před devíti stoletími (sic!) toto náboženství hlásali svatí věrozvěstové slovanských národů bratří Cyril a Metoděj. Sjednocení s pravoslavím proběhlo za účasti úředníka zvláštních úkolů I. K. Kitkeviče vyslaného za Sankt Petěrburgu. Slavnost, které se zúčastnil i pěvecký sbor Počajevské lavry, působila podle tisku takovou silou, že "jedna z českých stařenek, dosud úporně se bránící sjednocení s pravoslavím pod dojmem slavnostnosti pravoslavných bohoslužeb hned projevila souhlas přijmout pravoslaví".^{63/}

O měsíc později, 2.-3. července 1888, mohli biskupa Alexandra doprovázeného protojerejem K. Metelským a vikářem I. Alramovičem uvítat Češi ve Velkých Dorohostajích v Dubenském újezdu. Celkem 370 Čechů z Velkých Dorohostaj, Moskovštiny, Podhájců a dalších osad, včetně bývalého českého kněze V. Hrdličky a jeho ženy, se v tyto dny slavnostně připojilo k pravoslaví.

V Ulbárově v Dubenském újezdu již 14. února 1888 celkem 96 Čechů - katolíků přijalo pravoslaví. Avšak v říjnu 1888 celkem 65 ulbárovských Čechů podalo žádost o připojení k římskokatolické farnosti v Rovně, neboť se domnívali, že po úmrtí generálního gubernátora Jihozápadního kraje A. R. Drentelna a vyslaného úředníka Nejsvětějšího synodu Je. M. Kryžanovského skončí tlak na volyňské Čechy, aby přestupovali k pravoslaví. Do Ulbárova byl ihned vyslán protojerej Kalist Metelskij, který 19. října 1888 besedoval s tamními Čechy, společně s kazatelem Saskou, jenž jim připomínal: "Už jste zapomněli, jak v době našeho příchodu do Ruska, v roce 1870, jste se odřekli Říma (podtrženo v originálu - J. V.) a podali žádost o vyslání kněží českého původu? Copak jste při přijetí ruského občanství neslibovali věrnost a lásku velikému panovníkovi země ruské, který vás přijal jako své děti? Copak jste nedali svatý slib vystříhat se všech styků s nepřáteli Ruska? Nedostali jste všechna práva a privilegia jako původní ruští rodáci? Nežije se vám lépe ve svaté Rusi, než v Rakousko-Uhersku, kde jste byli zatíženi do nemožnosti? Ruská vláda nic jiného od Vás nechce, kromě toho, abyste se nespojovali s jejími falešnými občany. Vždyť jste přišli ne k Polákům, Němcům nebo Židům, ale ke svým, Rusům, kteří vládou ve své vlastní zemi, zatímco my jsme příchozí, hosté. Předpokládali, že v nás najdou přátele, bratry, zatímco my jim pouze způsobujeme zbytečné starosti. Menšina se musí vždy podříditi většině; to už je zákon přírody, to znamená, my Češi musíme být v plném souladu se vším úsilím a přáním ruských lidí, protože pouze oni jsou naši skuteční příznivci a přátelé ... Copak Češi přišli na Rus proto, aby posílili polské elementy, aby na místě jednoho polského statkáře bylo 1000 Čechů - Poláků (rozuměj katolíků - J. V.), kteří by se časem popohltili a stali se nepřáteli Ruska?"^{63/}

Pod vlivem této agitace již po dvou dnech obdržel vedoucí českých záležitostí protojerej Metelskij žádost ulbárovských Čechů, kteří v ní sdělovali, že poznali přednosti pravoslavné církve před římskokatolickou, zřekli se svého omylu a souhlasili s dobrovolným přechodem k pravoslaví. Po dalších dvou dnech ulbárovští Češi po další návštěvě prot. Metelského uznali nejen nutnost přechodu k pravoslaví, ale i úplného splynutí s místním rolnickým obyvatelstvem a společné ruské školy. Týden poté se pak uskutečnilo slavnostní sjednocení 169 Čechů z Ulbárova s pravoslavím. Promluvil k nim mj. i Saska: "V těchto dnech naši vlastenci z Čech poslali adresu vděčností a díky Nejsvětějšímu synodu s tisícem podpisů, ve které připomínají vás, volyňské Čechy, vracející se k původní víře se slovanskou bohoslužbou. Uvádí, že „přechod českých kolonistů k pravoslaví je velký krok k plnému duchovnímu sjednocení všeho Slovanstva, a my Češi, žijící ve své vlasti, vítáme tuto významnou událost a poznáváme, že pouze pravoslavná církev a nikoli římskokatolicismus může ochránit naši národnost a náš rodný jazyk. Doufáme, že slovanský bohoslužebný jazyk v nedaleké budoucnosti se bude rozléhat všude v těch chrámech, kde nyní

vládne římský obřad." V průběhu roku 1888 se připojilo k pravoslaví celkem 5505 volyňských Čechů.

První pravoslavný chrám pro Čechy byl vysvěcen 6. listopadu 1888 v Hulči v Ostrožském újezdu. Šlo o bývalý uniatský kostel, od roku 1795 římskokatolický, od podzimu 1871 se zde konaly české bohoslužby, od roku 1873 zde působil farář Kašpar. Při posvěcení chrámu promluvil bývalý český kněz Saska a jeho řeč byla publikována v eparchiálním věstníku. První pravoslavná liturgie v českém jazyce v Rusku zde byla sloužena o týden později, kdy do Hulče přijel správce pravoslavného zastupitelského chrámu v Praze prot. Apraksin doprovázen členem školního výboru Nejsvětějšího synodu G. Ignatovičem. Bývalý český kněz Kašpar přečetl symbol víry a prot. Apraksin kázal v češtině. O události psal i kyjevský list Kijevskoje slovo.

Druhý pravoslavný český chrám na Volyni byl vysvěcen 8. ledna 1889 v Kvasilově v Rovenském újezdu, a to ve škole, kde se dříve konaly české bohoslužby. Vysvěcení provedl vedoucí českých náboženských záležitostí prot. Metelskij. Přítomný rovenský újezdni správce statkář Solncev zdůraznil, že "přijetím pravoslavné víry jste vstoupili v duchovně náboženskou jednotu s ruským lidem, odvěký pravoslavným... Od nynějška se vaše česká osada stala ruskou pravoslavnou vesnicí a vy sami jste se stali pravoslavnými Čechy, Rusy nejen tělem, ale i duchem.... Shoda v názorech je potřebná pro všechny nás Slovany a zvláště pro vás - Čechy, shoda názorů s pravoslavnou Rusí i navzájem... Dokončete vaše sjednocování s ruským lidem praktickým ovládnutím ruského jazyka."^{64/} Přítomen byl i pomocník hlinské farnosti a učitel národní školy v Hlinsku "bývalý Čech" Fjodor (Theodor) Hejda.

V Hlinsku tamní pravoslavný kněz Matvej Tamovskij téměř po každé bohoslužbě kázal v českém jazyce. Jedním ze zdejších energických pracovníků při sjednocování s pravoslavím byl český pravoslavný kazatel a učitel žitomirského progymnázia Ivan Osipovič Saska (bývalý český kněz Jan Saska). Již v roce 1888 se jim podařilo získat pro pravoslaví 53 Čechy, včetně majitele pivovaru Th. Smolíka, vedoucího jeho závodu I. Drbohlava a volostního písaře A. Tučka. V roce 1889 přestoupilo k pravoslaví dalších 31 Čechů z Hlinská.

Podle pravoslavného tisku, "čeští muži dobře poznali nutnost přechodu k pravoslaví...Velkou opozici připojení představují ženy, pevněji se držící své víry; zvláště fanatické jsou staré Češky.... Změna víry dosud nezpůsobila nějakou zvláště významnou změnu v dosavadním způsobu života Čechů. Pravoslavní Češi chodí do pravoslavného kostela ne tak pod vlivem náboženského citu, jako zatím (podtrženo v originále - J. V.) pro formu, poslouchají bohoslužbu lhostejně, mnozí se dokonce nekřížují."^{65/}

Také v Kupičově se 16. dubna 1889 připojili k pravoslaví 94 Češi. Liturgii v českém jazyce sloužil prot. Brodovič, česky kázal F. Hejda. Pravoslavný tisk ovšem podotýkal, že Čechy, kteří se připojili k pravoslaví není možno ponechat bez patřičného dohledu, vedení a poučení. Náboženské obřady pro Čechy měly být konány s největší slavnostností. Zároveň ale zastával názor, že není žádného důvodu uskutečňovat pro Čechy liturgii v českém jazyce.

Podle předsedy Rady Svatomikulášského bratrstva a učitele Volyňského bohosloveckého semináře v Křemenci jeromonacha Vladimíra české hnutí za připojení k pravoslaví začalo v osadách okolo Ostrohu. Půdu podle jeho názoru připravila osvětová horlivost hraběte Dimitrije Nikolajeviče Bludova, který poskytoval vzdělání dětem z předních českých rodin na Volyni. Tak byly připraveny osoby z řad Čechů, které "na sebe vzaly nelehkou a nebezpečnou práci apoštolské služby mezi svými rodáky".^{66/} Upozorňoval také na význam letních kurzů učitelů českých národních škol, které "vzbudily uvědomělou sympatii učitelů k pravoslavné církvi". Učitelé pak rozšiřovali tyto sympatie mezi svými spoluobčany a tak ulehčili práci pravoslavných kněží. Od prostor blízkých Ostrohu (Hulč, Dorohostaje, Kvasilov, Hlinsk aj.) se pravoslavné hnutí mezi Čechy šířilo, "nehledě na různého druhu překážky ze strany osob vůči němu nepřátelsky naladěných vzhledem ke své politické minulosti", směrem k rakousko-uherské hranici.

Dne 10. července 1889 přibyl ostrožský biskup Alexandr doprovázen suitou z Počajevské lavry do Volkova v Dubenském újezdě. Zástupci místního obyvatelstva mu sdělili, že „si přejí přijmout tu víru, kterou vyznává veliký pravoslavný ruský car a skrze ni vejít v těsnější styk a jednotu s velkou ruskou vlastí“. Jeromonach Vladimír upozorňoval na to, že "v prostorách blízkých Volkovu, je pravoslavi nepřátelská agitace zvláště silná, a proto znovusjednocení volkovských Čechů bylo citelným úderem temným podzemním chytráctvím ... Stojíc jednou nohou u dveří pravoslavné církve, někteří z volkovských Čechů začali pochybovat o svém rozhodnutí a přicházet do rozpaků nad tou myšlenkou, že v nových náboženských podmínkách bude potřeba větších výdajů na stavbu pro ně vhodného zvláštního chrámu, a to se nebude moci neodrazit na nich těžkým břemenem při jejich ještě neúplně stabilizovaném materiálním postavení." Druhého dne, 11. července 1889, došlo ke spojení 130 volkovských Čechů s pravoslavnou církví.

Volyňský gubernátor 20. května 1889 sděloval Synodu, že byl nucen vypovědět z Volyně osoby, které agitovaly proti přechodu Čechů k pravoslaví. Jmenovitě uváděl J. Jurena (Huleč), J. Hanzlíka, J. Metelku a F. Němce (Zálesí). Později se však tyto osoby omluvily a projevíly přání připojit se k pravoslaví.

Někteří Češi obdrželi anonymní dopisy s důtkou za připojení k pravoslaví. Obíhala také česká píseň karikující Sasku a prot. Jareše, který v Kyjevě vydával Český pravoslavný kalendář (1888-1891), ve kterém publikoval agitační stati s výzvami, aby Češi přecházeli k pravoslaví.

Vláda neměla zájem, aby po zrušení českých farností Češi zvětšovali početní stav nepravoslavných křesťanských církví. V roce 1888 bylo vedeno šetření o příčinách, které vedly k podání žádosti 38 Čechů o jejich připojení ke katolictví. Volyňský pravoslavný arcibiskup žádal o převedení katolického kněze Andruszkiewiczze do takové farnosti, kde nejsou Češi. Pravoslavný misionář Manuil Němeček hlásil arcibiskupovi, že na Volyň přibyl římskokatolický kněz F. Žák z Prahy, redaktor časopisu věnovaného katolickým politickým zájmům Obrana.

Po vydání nařízení o zrušení českých farností Pobědonoscev rychle zapomněl na své úvahy o tom, že nelze Čechy hned přijímat do pravoslaví. Duchovní správa v místech nemohla čekat, až se Češi důstojně připraví ke vstupu do lůna pravoslaví a energicky přistoupila k těm širokým možnostem, které se otevíraly pro její činnost na Volyni. Do kanceláře vrchního prokurátora Synodu postupovala každodoměsíční shrnutí o úspěších pravoslaví mezi Čechy. Např. jen v průběhu roku 1889 se sjednotilo s pravoslavím 1826 Čechů.

Podle výroční zprávy vrchního prokurátora Nejsvětějšího synodu Pobědonosceva za léta 1888-1889, "byly zjištěny jevy svědčící o tom, že mezi Čechy probíhá pravoslavi nepřátelská propaganda, usilující zastavit začínající hnutí a dokonce je orientovat ve prospěch katolicismu a luteránství. Navíc mezi místními pravoslavnými kněžskými se objevila řevnivost, misionářská konkurence ... Každý chtěl připojit co největší počet... Někteří z nich nepohrdli postranními prostředky při přesvědčování Čechů k pravoslaví."^{67/} Volyňský arcibiskup musel v roce 1888 v Hlinsku nabádat pravoslavné duchovní, aby se chovali k Čechům přátelsky a "nenutili je proti jejich vůli sjednocovat se s pravoslavím".

Arcibiskup Modest (Strelbickij) 27. února 1895 nabádal vikáře 1. obvodu ovručského újezdu prot. D. Komissarovského, "aby kněží těch farností, kde jsou Češi, Němci a jiné cizí národnosti, přesídlivší na Volyň, navštěvovali je při různých vhodných příležitostech a seznamovali se s nimi a v rozhovorech a stycích s nimi byli co nejvíce zdvořilí a laskaví. Prostřednictvím toho pravoslavní kněží získají důvěru nejen k sobě, ale i ke svému stavu a pravoslavné víře, kterou si (Češi - J. V.) mohou laskavým zacházením zamilovat a přijmout. Kromě toho pravoslavný kněz stykem s jinověrci může zjišťovat tajnou propagandu, která skrze volyňské osídlenec je vedena ze zahraničí."^{68/}

Podporu pravoslavné církvi prokazoval i státní aparát. Státní správa se musela mj. zabývat stížnostmi pravoslavných Čechů osady Nivy v Luckém újezdu na jejich české katolické spoluobčany. Pravoslavní Češi si stěžovali generálnímu gubernátorovi na to: "že katolíci narušují práci sváteční

a nedělní dny" a žádali, aby při jmenování vesnických starostů byla dáována přednost pravoslavným Čechům před Čechy - katolíky.^{69/} Počajevskij listok, týdeník vydávaný Počajevskou Uspenskou lavrou v Křemeneckém újezdu, kritizoval křesťany, kteří nesvětili sváteční den, následujícími slovy: "Podívejte se, co dělají v neděli a ve svátek křesťané. V tyto dny mnozí křesťané do kostela nechodí, doma se k Bohu nemodlí, před liturgií ani se nepomodlí, ani dokonce nepokřizují, jedí, pijí, kouří, pracují nebo jedou na trh se dřevem, senem, slámou, chlebem a jinými domácími výrobky."^{70/}

Důležitou roli v podpoře pravoslavného hnutí mezi volyňskými Čechy sehrávaly české pravoslavné kalendáře vydávané českým pravoslavným knězem Jarešem v Kyjevě. Ten v nich umísťoval, kromě oficiálních zpráv, literární tvorbu a populárně vědecké stati, mj. z pera bývalých českých kněží Sasky a Hrdličky, přetiskoval články z ideově odpovídajících českých a ruských časopisů a novin, např. z časopisu Východ, který v Praze vydával F. Skrejšovský, jenž propagoval pravoslaví jako jeden z prostředků boje s germanizací. Jareš zároveň s hlásáním pravoslaví usiloval vnášet do širokých českých mas myšlenky lásky k nové ruské vlasti, nenávisť k Židům, Němcům a Polákům, údajným nepřátelům ruského lidu. V Jarešových kalendářích byly publikovány i články zasvěcené historii a současnosti Volyně, ve kterých se objevovala myšlenka o odvěké příslušnosti Volyně k ruskému státu, rusifikační politika na Volyni byla hodnocena jako velká slovanská mise. Volyňští Češi, podle Jarešových kalendářů, byli sem pozváni ruskou vládou, aby se zúčastnili velké mise vytvoření všeslovanského pravoslavného státu. Češi se údajně přesídlovali na Volyň proto, že je sem táhla "touha po nové slovanské vlasti".^{71/} Češi měli zanechat všech svých rozporů a nalézt mír a pokoj v nové pravoslavné vlasti. Vně pravoslaví Češi nemohou uchránit své národní zvláštnosti a snahy. Mají věřit ruské vládě a zvláště velkému příznivci českého národa K. P. Pobědonoscevovi. Také bývalý stipendista petrohradského Slovanského dobročinného spolku František Kovářík byl nadšen Pobědonosceovou politikou v náboženských otázkách a zdůrazňoval, že "o žádném tlaku ze strany moci nebo nucení při obrácení k pravoslaví nemůže být ani řeči".^{72/}

Činnost volyňských arcibiskupů Palladia a Modesta, generálních gubernátorů Jihozápadního kraje gen. Drentelna a hraběte Ignat'jeva a volyňských gubernátorů Je. O. Jankovského a S. P. Suchodolského řízená vrchním prokurátorem Synodu Pobědonoscevem rychle přinesla výsledky. K 1. lednu 1894 již polovina volyňských Čechů vyznávala pravoslavné náboženství. Synod také uvolnil nezbytné částky na postavení pravoslavných chrámů v různých českých osadách. O přijetí pravoslaví se dále zasloužili protojerej Metelskij ze Zdolbunova, v Žitomirském újezdu kněží Zinkevič a Solskij, ostrožský biskup Alexandr, klíčník žitomirské katedrály Tripolskij, kvasilovský farář Hejda, bývalý pražský, později petrohradský protojerej Lebeděv, pražský protojerej Apraksin a kyjevský člen školní rady Nejsvětějšího synodu Ignatovič.

Pro Čechy byly zřízeny pravoslavné fary s ruskými kněžími, pokud možno vzdělanými. Čechům bylo dovoleno před a po liturgii zpívat české písně. Několik českých mladíků bylo vysláno do pravoslavných seminářů. Podle Pobědonosceovy zprávy za léta 1888-1889, Češi "nemajíce kněží, nebyli fanatiky a bylo snadno je obrátiti".^{73/}

Dne 10. prosince 1895 se v Kvasilově v Rovenském újezdě konala slavnost 25 let trvání českých osad na Volyni. Toho dne zde byl vysvěcen nový kamenný chrám sv. Petra a Pavla. Ruský stát vydal na stavbu více než 22 tis. rublů. Obec pořídila svým nákladem dvě ikony, sv. Vladimíra a sv. Mikuláše. Na výzdobu chrámu přispěli, kromě obce, také Slovanský dobročinný spolek v Kyjevě, majitelka místního pivovaru Zemanová a další jednotlivci. Přítomno bylo duchovenstvo z Počajevské lavry, místní vikář arcikněz Kallist Metelskij, duchovní žitomirského katedrálního chrámu Manuil Němeček a duchovní sousedních farností. Chrám posvětil arcibiskup Modest. V řeči duchovního Fjodora (Theodora) Hejdy bylo mj. zdůrazněno, že "kdo jest proti pravoslaví, ten je proti Rusi" (podtrženo v originále - J. V.). Přítomen byl také gubernátor Suchodolskij, podle něhož "utichla bouře, jež zmítala touto obcí, ukonejšily se vášně hádkami a třenicemi rozpoutané a místo nich zaujala spokojenost, vzájemná důvěra, svornost, náboženská jednota".^{74/} V roce 1897 bylo pravoslavných již 66% volyňských Čechů, 29% byli katolíci a 5% protestante.

Náboženská jednota dosažená v polovině 90. let však byla po deseti letech narušena ruskou revolucí 1905, jedním z jejích výsledků bylo poskytnutí náboženské svobody ruskému lidu. Čeští pravoslavní kněží Fjodor Hejda a Vladimír Zach poslali 20. září 1906 volyňskému arcibiskupovi Antoniovi zprávu, ve které uváděli, že brzo po vydání nařízení o svobodě náboženské víry, došlo mezi Čechy k náboženskému pohybu. Duchovní si stěžovali na katolické kněze, kteří "se domnívali, že propaganda mezi Čechy, kteří nebyli ještě upevněni v pravoslavné víře, má největší naději na úspěch".^{75/} Upozorňovali, že Češi měli k dispozici pouze ruské pravoslavné duchovní: "Všichni se těšili, že po dlouhých sedmnácti letech uslyší z kazatelny živé a srozumitelné slovo Boží, pomodlí se od srdce srozumitelným jazykem." Podle obou kněží Čech říkal: "Ničemu v kostele nerozumím, místo kázání nezřídka slyším nadávky, místo zpěvu křik, místo slavnostnosti a tajemnosti bohoslužeb spěch a hluk."^Oba zdůrazňovali, že v každé české osadě ne méně než dvě třetiny obyvatel byli lidé hluboce věřící, ale neměli možnost podrobného studia pravoslavné víry, protože plně nerozuměli ruskému ani církevněslovanskému jazyku. Protestante se pouze formálně zapsali jako pravoslavní ze strachu z duchovní a světské moci. Mladé pokolení "rostlo na ulici a v čítárnách s antireligiózními ruskými knihami.... Příčinou úpadku náboženskosti mezi Čechy je těžké postavení Čechů v Rusku, v zemi... cizí jazykem i zvyky.... Nikdo nemohl pochopit příčiny úpadku religióznosti... duchovenstvo se domnívalo, že Češi jsou národ veskrze vychovaný západní nihilistickou kulturou, a proto lhostejný k náboženství."^{77/}

Přestoupení několika českých rodin na Volyni z pravoslaví ke katolictví po revoluci 1905-1907 vyvolalo vzrušení nejen v kruzích ruského pravoslavného duchovenstva. Ruský Čech psal, že "bylo-li komu katolictví tak milé a drahé, měl setrvat při něm i v dobách útisku a nezrazovat své pevné přesvědčení kvůli hmotnému zisku. ... Věčná škoda, že není dosud napsána pravdivá historie 'dobrovolného' přestoupení volyňských Čechů na pravoslaví.. nebylo by ... pak snad divné, proč volyňští Češi nejsou právě potrhli pro otázky náboženské a nelpí příliš úzkostlivě na pravoslaví. ... Lhostejnost a nevšimavost k obřadovým nicotným tretám nám vytýkati mohou všim právem, ale obviňovati nás z nedostatku mravního citu ... nesmí nikdo."^{78/}

Pravoslavní hierarchové vytýkali volyňským Čechům jejich poněkud svobodomyšlný přístup k náboženství. Biskup Ambrosij v září 1906 navštívil několik českých obcí v Dubenském újezdu, aby zjistil, že "obyvatelstvo české naskrz prosycené západní nihilistickou kulturou, s tíží přiléhá se k náboženskému životu a většinou nejen že nedrží žádné půsty, nechodí ani ke zpovědi, ani ke svatému přijímání".^{79/} Také bedlivý pozorovatel českých menšin v zahraničí statistik Jan Auerhan dospěl k závěru, že "vztah pravoslavných Čechů k oficiálnímu pravoslaví, domnívám se, je ještě méně přívětivý, než vztah pokrokového českého zemědělce ke katolickému klerikalismu. Do pravoslavného kostela chodí velmi zřídka, vzbuzující tím proti sobě duchovní, kteří vytýkají Čechům, že rozvrací pravoslavný lid svým špatným příkladem."^{80/}

V roce 1907 otiskly noviny Volynskaja žizň telegram rolníků vesnice Urveny v Ostrožském újezdu carovi, kde si stěžovali, že "jsme utiskováni Čechy, Židy, baptisty, Němci a ostatními jinoetnickými jinověrci... Nehledě na to, že se nechali pokřtít, zůstávají takovými, jakými byli i dříve."^{81/} Podle českého učitele Vlka, pravoslavné duchovenstvo "má k nám nepřátelský vztah a seje svár mezi námi a rolníky, nazýváje nás svůdci. Dokonce přeosvícený arcipastýř neváhal srovnat nás s nihilisty." Podle Ruského Čecha, "teprve v poslední době, když se popům podařilo přivábit několik Čechů, kteří, pro spasení své duše' se dali zapsati do Svazu ruského národa, umírnila se poněkud lavra ve své agitaci proti Čechům."^{82/}

Volyňský arcibiskup Antonij uvědomil volyňského gubernátora, že v několika pravoslavných farnostech, osídlených výlučně Čechy, existuje obyčej provázet těla zesnulých na hřbitov s hudbou. Podle arcibiskupa, duchovní farnosti ve Straklově Vacátce se snažil besedami a napomínáním vykořenit tento "nekřesťanský" zvyk Čechů, ale neúspěšně. Proto v roce 1913 přistoupil ke kategorickému odmítnutí pohřbit mrtvého, což přinutilo pozůstalé hudbu odeslat pryč. Ale po pohřbu vstoupili všichni účastníci pohřbu s knězem do sporu a vyhrožovali mu, že přejdou k baptizmu. Antonij žádal gubernátora, aby Čechům ve Straklově sdělil, že doprovázení pohřebního průvodu hudbou je zakázáno nejen církevním, ale i státním zákonem. Volyňský gubernátor v dopisu

generálnímu gubernátorovi však vyslovil obavu, že "násilné překažení obyčeje jistě způsobí nespokojenost a může vést k masivnímu odpadávání nepevných od pravoslaví".^{83/} Upozorňoval, že v existujících zákonech neexistuje kategorický zákaz doprovázet pohřební průvody hudbou: "Proto tvrzení Antonije, že pohřeb s hudbou je nekřesťanský, je poněkud riskantní, protože může vyvolat pochybnosti o tom, zda vojáky pohřbívají křesťanským způsobem." Náčelník Jihozápadního kraje byl nucen se v této věci obrátit na ministra vnitra dopisem, ve kterém uváděl, že provázení pohřbu orchestrem je sice zakázáno synodálními nařízeními z roku 1884, ale v existujících občanských zákonech takový zákaz není. Žádal ministra vnitra, aby záležitost konzultoval s Vrchním prokurátorem Nejsvětějšího synodu.^{84/} Synod, se kterým se ministerstvo vnitra spojilo, považoval "za nevhodné přijímat přísná opatření při pomoci státní moci k vykořenění takového obyčeje, neboť tím, dle mínění Duchovního úřadu, může být vyvoláno nežádoucí rozdráždění Čechů, doporučuje jako dostatečné omezit se v tomto případě výlučně na opatření duchovně pastýřského působení".^{85/} Příčinou této smířlivé odpovědi však nebylo nic jiného než to, že mezitím vypukl světový válečný konflikt, jehož předním dějištěm měla být právě Volyň, a proto nebylo vhodné popouzet jakoukoliv skupinu zdejšího obyvatelstva proti státní moci.

Ve své úvaze, publikované v roce 1912, kyjevský Čechoslovan psal, že "kdo pozoroval náš život, zvláště na Volyni, nemůže nevidět ku veškerému obradnictví nechuť i touhu po náboženství jiném.... Kdyby zde bývalo skutečné hnutí vnitřní, opravdová touha ...nebylo by možné takové hnutí ztlumit žádnými úkazy ani třeba okovy.... přestoupením většiny Čechů k pravoslaví tato církev nezískala nic a mělo by se už jednou k tomuto poznání přijít, že přesvědčení nelze vnucovat násilně. Násilí shora a udavačství, také „křesťanů“ udusilo nejen zaseté símě, leč zničilo chuť k duševní práci vůbec."^{86/} Podle jiného autora - B. Volyňského - ohromná většina Čechů "lituje ztracené volnosti jak občanské, tak náboženské".^{87/}

Sjednocením většiny volyňských Čechů s pravoslavím, byly odstraněny předchozí třenice a nastalo uklidnění myslí. Pravoslavné duchovenstvo, podporované státní mocí, požívalo plné vnější autority. Nezabývalo se však otázkou, co je třeba učinit, aby si noví fámíci novou víru skutečně oblíbili. Svě postavení považovali za natolik pevné, že neuznávali vůbec potřebu počítat s míněním či city českých osadníků nebo uvažovat o nějakém sebezdokonalování z ohledu na ně. Vzhledem k tomu, že většina farností byla smíšená, ukrajinsko-česká, ruský kněz se přizpůsoboval úrovni ukrajinské většiny, zatímco Čechům pouze vytýkal slabou návštěvu chrámu a nedodržování postů. Jak později psal Hlas Volyně, "ze své strany čeští osadníci byli by rádi viděli v nových pastýřích duší více uhlazenosti (ne-li vzdělanosti), více piety při bohoslužbách a hlavně chtěli by slyšet pěkná kázání. Češi volyňští byli v tom ohledu poněkud zhýčkáni od bývalých českých kněží, z nichž zvláště Hrdlička a Kašpar byli výbornými kazateli. Pravoslavná církev ruská vůbec málo dbala o pěstování řečnického umění v duchovních seminářích, jsouc v tomto ohledu daleko za církví katolickou a protestantskou; duchovenstvo pak venkovské brzo zapomínalo i to nemnohé z pravidel a způsobů řečnictví, jemuž se ve školní lavici učilo, a spokojilo se rolí poloúředníka, jehož kolatura musí poslouchat chtěj nechtěj.... Dřívější mylný názor na kolaturu byl, že je to pastva (věřící - J. V.), která musí poslouchat a vše schvalovat, nebo mlčet ke všemu, co farář žádá, koná a jak se chová."^{88/}

Někteří Češi zůstali věrni svému evangelickému náboženství. Část evangelíků přišla na Volyň přímo z českých zemí, část pocházela z polského Zelová, což byli potomci českých exulantů z poloviny 18. století do pruského Slezska. Zelovští Češi se na Volyni usadili v Michalovce, Rovně, Mirotině (Hlupaníně), Zdolbunově, Rožišti, Kostopolu a Stávkách, evangelíci z Čech žili hlavně v Boratině, Kupičově, Hrušvici, Novosilkách a Teremně. V Boratině působilo od roku 1883 zvolené staršovstvo v čele s Janem Opočenským jako kurátorem. Vládní úřady viděly v podřízenosti sboru superintendentovi ve Vilně nebezpečí popoštění Čechů. Nemile to nesl i farář českobratrské husitské církve Hrdlička. V roce 1885 obdrželi evangelíci zákaz stavět svou modlitebnu. V nemilosti úřadů a pravoslavné církve se octl i učitel Motl, který se hlásil k reformovanému vyznání.

Představitelé boratínských evangelíků učitel Josef Motl a klempíř Josef Opočenský byli 27. srpna 1886 žádáni Kryžanovským a knížetem Orlovém, aby přijali pravoslavnou víru, a to v přesvědčení, že když se tito předáci přidají, půjde za nimi celý sbor. Učitel Motl prohlásil, že své přesvědčení nezmění a musel poté opustit Volyň, J. Opočenský poukázal na sliby dané při konfirmaci. Bylo na ně naléháno, aby zapsali k pravoslaví alespoň své děti, což odmítli, neboť skládali za ně při křtu slib, tj. přísahu. V roce 1890 byl reformovaným evangelickým farářům zakázán přístup mezi volyňské Čechy. Podle kurátora sboru Jana Opočenského: "Cítili jsme se sevření a opuštění... Na to v krátké době k nám přijel pop. Učitel z Kyjeva spolu s protojerejem z Lucka všemožně usilovali, abychom přijali pravoslaví. Když se jim to podle plánu nedařilo, tak navrhovali, aby sousedící pop jezdil do naší školy učit děti náboženství. I v tom jsme se bránili. Řekli jsme jim, že si budeme učit děti sami ve svém náboženství. Tím jsme je popudili. My jsme tvrdili, že naše náboženství se s pravoslavným neshoduje. Zakládá se na Zákoně Božím a ne na tradici. Shodli se tedy, že pop bude učit naše děti jenom Zákonu Božímu. V tom jsme museli povolit. V krátkém čase na to bylo i naše domácí shromáždění zakázáno. Neuposlechneme-li, bylo nám vyhrožováno vysídlením. V tu dobu přijel z Prahy do Ruska Manuil Němeček, který se v Rusku stal pravoslavným misionářem. Jezdil ode vsi ke vsi a všude přemlouval, namlouval a hrozil....Přijel tedy také na Boratín a měl za úkol získat evangelíky pro pravoslavnou církev. Když se mu to nepodařilo, tedy se přičinil o to, aby na Boratín nesměli jezdit evangeličtí faráři. Byla to doba smutná. Mnozí by bývali jeli zpět, ale nebylo komu prodat. Češi, kdo nebyl pravoslavný, neměl právo kupovat a kdo byl, neměl zač."^{89/} Jan Opočenský, který podal žádost carevně, aby nebylo bráněno evangelickým bohoslužbám, v obavě, že za tento čin bude vyvezen na Sibiř, prodal svou usedlost a odjel v roce 1891 do Ameriky. Po čtyři léta se boratínští shromažďovali tajně, aby to nebylo nápadné domácím udavačům. Teprve v roce 1894 podali starší žádost, aby jim bylo povoleno shromažďovat se k bohoslužbám, aby se mohli modlit za tehdy nemocného cara. Dostali povolení a 7. února 1894 se konalo shromáždění v klempířské dílně Josefa Opočenského. Když přišel 25. května 1894 po carově smrti znovu zákaz shromažďování, nikdo na něj nedbal.

Až po vydání carova manifestu 17. října 1905, kdy byla zaručena náboženská svoboda, mohli boratínští evangelíci posvětit 30. dubna 1906 základy nového chrámu. Od té doby přijížděl dvakrát ročně farář z Vilna, během roku konali starší sboru bohoslužby sami.

Reformovaní evangelíci byli organizováni ve třech sborech: Boratín, Kupičov a Michalovka. Každý sbor spravovalo staršovstvo volené sborovým shromážděním. Velkou pozornost věnovali chrámovému zpěvu. V každém sboru měli nedělní školu a nedělní besídky pro děti. Po dosažení 14 let procházely děti během jednoho roku konfirmačním cvičením.^{90/} Evangelický tisk odebírali z Čech. Ve své víře byli posilováni návštěvami evangelických farářů z českých zemí. Tak evangelický farář František Prudký z Olomouce navštívil v letech 1907-1910 třikrát Volyň, kde zjistil, že Bible kralická a zpěvník udrží český jazyk zdejších evangelíků na dlouhé generace. Dal podnět k návštěvě faráře R. Šedého ze Svěbohova (o. Zábřeh), který podnikl v roce 1911 misijní cestu k českým souvěrcům v Rusku a navštívil mj. Luck, Boratín, Kupičov, Michalovku, Rovno, Hlupanín a Žitomir. Celkem pronesl 43 náboženské projevy a sedm přednášek s filmem. V květnu 1914 farář evangelické reformované církve z Klobouků (o. Hustopeče) dr. Bednář za tři týdny 26x posloužil slovem Božím a ujel jen vlakem 3600 km.^{91/}

O své návštěvě jedné z českých obcí na Volyni psal farář Prudký, že "jako všady jinde tak i zde není žádných styků mezi obyvateli muzického Hlinská a obyvateli českého. Češi jsou tu malými šlechtici a patří s vysoká na nevzdělané a zanedbané obyvatelstvo ruské.... Lid český tu, ač pevně pravoslavný, je většinou nevěrecký, jenž se jen po zábavách a divadlech honí. Kázání k pokání vedoucí... slyšení nechťi.... Protože báťuška neschvaluje jejich tanečních a divadelních zábav, proto jsou proti němu a hrozí mu žalobami a stížnostmi u vladyky (biskupa) v Žitomiru."^{92/} Pravoslavný kněz Alexej Vaněk, který je v této souvislosti jmenován, však působil v letech 1907-1919 v Hulči a poté byl pověřen duchovní správou v ČSR. Prudký upozorňoval na případ pana Jurena, který odepřel přijmout pravoslaví a druhé v tom posiloval. Na příkaz státních úřadů byl vysídlen někam do okolí Kyjeva a teprve po přijetí pravoslaví se mohl vrátit.^{93/}

O českých katolicích v Rusku psal v roce 1894 redaktor katolických novin Obrana F. Žák, že byli svou církví opuštěni, a proto buď vůbec do kostela nechodili, anebo o svátcích šli do pravoslavného chrámu. Obvinil katolické biskupy v Rusku i v českých zemích z nezájmu o volyňské Čechy: "Ukázali se pastýři nedbalými, pastýři, kteří spali, když přišel vlk a zardousil svěřené jim stádo.... Ještě dnes Petrohrad, Moskva, Kyjev čítají na sta Čechů, ale není ani jednoho kněze, který by lámal jim chleba v mateřském jazyku."^{94/}

Podle znalce zahraničních Čechů dr. Jana Auerhana, byli pravoslavní volyňští Češi v předvečer 1. světové války "většinou svobodomyšlí, někteří přes to pravoslaví upřímně oddaní, někteří však spíše jen dle jména pravoslavní".^{95/} Katolíky, kteří se vrátili ke své víře po vyhlášení náboženské svobody v roce 1905, našel v Martinovce, Teremnu, Jezírku, Kupičově a Smolárně. Centry reformovaných evangelíků byly Kupičov (Vladimírvolyňský újezd), Boratín (Lucký újezd) a Michalovka (Rovenský újezd). Zatímco v převážně katolickém Kupičově žilo 350 evangelíků, Boratín byl téměř celý evangelický. Obyvatelé Michalovky byli z poloviny reformovaní, z poloviny baptisté. Obě vyznání používala společnou modlitebnu. Baptisté žili také v Mirotíně (dříve Hlupanín) a Českém Závidově v Ostrožském újezdu. Pravoslavnými Čechy byli baptisté považováni za náboženské přepjatce.

4) ŠKOLSTVÍ

Školská otázka byla předmětem zájmu českých imigrantů od samého jejich příchodu na Volyň. Již v březnu 1870 správce kurátor kyjevského školského okruhu ministerstvu lidové osvěty, že se na něj obrátili čeští zplnomocněnci František Příbyl a Josef Olič se žádostí, ve které uváděli, že "z důvodu výchovy dětí přesídlenců ve vládním duchu, ke kterému se hlásí, a pro jejich co nejrychlejší seznámení s ruským jazykem" žádají o souhlas s otevřením škol v Hlinsku, Buderáži a Mirohošti. Zplnomocněnci žádali, aby vláda jmenovala pro tyto školy učitele ruského jazyka, kteří by byli zároveň řídicími škol. Pro výuku českého jazyka a náboženství chtěli do příjezdu kněží vybrat sami učitele z Čech. Volyňská statkářka dvorní dáma hraběnka A. D. Bludovová psala tehdejšímu vrchnímu prokurátorovi Nejsvětějšího synodu a ministru lidové osvěty hraběti D. A. Tolstému, že Češi byli ve své vlasti zvyklí mít školu, ale že v nových podmínkách ji nejsou schopni zřídit bez státní pomoci. V této souvislosti ji zajímalo, kdo a jak bude české děti učit. Psala, že "v Buderáži Češi mají školu, vyžádali si nebo pronajali budovu bývalé školy a děti učí Čech, který zná rusky, a učí děti náboženství husitské víry".^{1/} Škola v Buderáži vznikla již roku 1869 bez státní podpory.

Ministr lidové osvěty 14. března 1870 uložil správci kyjevského školského okruhu pomáhat k ulehčení výuky dětí přesídlenců ruskému jazyku a "přijmout nezbytná opatření k nejtěsnějšímu sblížení přesídlenců s ruským lidem, k čemuž jedním ze spolehlivých prostředků může být škola, ve které české děti mohou, kromě vyučování ruskému jazyku, získávat poučení o pravdách pravoslavné víry". Carovým rozhodnutím ze 16. března 1870 byly založeny tři takové školy, a to v Hlinsku, Buderáži a Mirohošti, se dvěma učiteli, českým a ruským, se služným od státu na každou školu ve výši 500 rublů ročně.^{2/}

Nedostatek prostředků však způsobil, že některé školy, např. v Hlinsku, byly zřízeny až po několika letech. Místo výuky českému jazyku jako předmětu byly organizovány zvláštní české třídy jako přípravné, ve kterých byly vyučovány všechny předměty česky. Teprve poté děti přecházely do vyšší tzv. ruské třídy, kde se již vyučovalo rusky. Češi se však mnohdy spokojovali s výukou dětí v přípravné české třídě a do ruské třídy je již neposílali. V roce 1873 byla otevřena dvoutrídni škola také v Kupičově ve Vladimírovolyňském újezdu.

Kromě čtyř škol nacházejících se v resortu ministerstva lidové osvěty (Buderáž, Hlinsk, Mirohošť a Kupičov) existovalo na území českých volosti další 17 škol ve výlučné správě Čechů, bez jakéhokoliv vládního dozoru. Také české osady, které spadaly pod rolnické volosti zakládaly pro své děti samostatné školy, samy si vybíraly učitele a řídily školní režim. Mimo české volosti byly dvě české školy v Žitomirském újezdu, tři v Ostrožském a dvě v Dubenském. Celkem existovalo na Volyni v polovině 80. let 19. století 28 českých škol. Zatímco ministerské školy byly dvojtřídní (jedna třída česká, druhá ruská), pak ostatní školy byly výlučně české.

Ve svém statistickém přehledu Volyňské gubernie uvádí A. Zabelin o volyňských Čechích a Němcích, že "jakmile pouze několik desítek rodin kolonistů se usídlí v blízkosti, hned se skládají, staví dům, najímají učitele a otvírají školu. Gramotní nepřerušují po skončení školy své vzdělávání, ale pokračují v dalším sebevzdělávání, čtou knihy, odebírají časopisy a noviny, zajímají se o události vnějšího světa, neohraničují svůj rozhled těsnými hranicemi vesnice nebo volosti, jak to je vidět u pravoslavných rolníků a Poláků."^{3/}

Do Kvasilova pozvali již v roce 1871 z Čech učitele Kyselu, který dostal k dispozici pět morgů (morg - 0,67 ha) obecních pozemků, které mu zdarma obdělávali, mimo to dostával 500 rublů ročně. Škola byla nejen důležitým národním a kulturním střediskem této bohaté vesnice, nýbrž později v době náboženských rozbrojů jediným pojátkem všech občanů.

Teprve v roce 1879 na sebe školy obrátily pozornost místních autorit a od té doby byly předmětem zvláštní péče kyjevského školního okruhu, neboť představovaly objekt rusifikační politiky ruské vlády. V tomto roce se volyňský gubernátor hrabě Podgoričani-Petrovič obrátil

na kurátora kyjevského školského okruhu a sděloval mu, že "škola v jihozápadních guberniích, kde dosud probíhá boj různých národností, nevyhnutelně představuje důležitou politickou zbraň v rukách osob, které ji připravují k použití, a jako taková nemůže být vypuštěna z rukou vlády".^{4/} Volyňský gubernátor zjistil jen v Rovenském újezdě existenci 178 německých škol bez státního dozoru, působících již více než deset let. Výuka v těchto školách probíhala v německém jazyce podle učebnic, které nebyly schváleny cenzurou.

Generální gubernátor Jihozápadního kraje Drenteln zjistil takové školy bez státního dozoru i v českých koloniích na Volyni. Školy byly zřízeny a řízeny českými obcemi nebo jinými subjekty, např. škola v Kupičově byla podřízena evangelickému superintendentu ve Vilně.

Podle zprávy rotmistra v. v. Jaroslava Červinky z Křemence datované 26. února 1884 bylo na Volyni v té době 21 českých škol, z toho čtyři měly po dvou odděleních, tj. české a ruské. Program výuky byl stejný jako v českých obecních školách za hranicí, tj. v Rakousku. Ruský jazyk se děti učily od deseti let. Učitelé dostávali plat od svých osad. Šlo o dobrovolníky, kteří málo odpovídali svému poslání, nepodléhali žádné kontrole a nenesli žádnou zodpovědnost. Některé z nich Červinka označil za "ultrakatolíky", podléhající plně silnému vlivu polských katolických kněží.^{5/}

Až do roku 1886 k žádným restriktivním opatřením vůči českým školám nedošlo. Teprve poté se kyjevský školský okruh, který dostal odpovídající instrukce z centra, začal usilovně zajímat o české školy a prvním jeho opatřením bylo uzavření tzv. českých tříd. Správce školského okruhu S. P. Golubcov psal ministerstvu lidové osvěty, že "otevírajíc zvláštní české třídy při mirohošťské a hlinské škole, vláda měla na mysli z jedné strany ulehčit českým dětem výuku ruského jazyka a z druhé strany dát jim možnost naučit se číst a psát v mateřském jazyce. Bohužel, v současné době se ukázalo, že tento prvotní cíl, se kterým byly zřízeny zmíněné české školy, není dosahován, a že tyto třídy představují pouze zbraň v rukách místní české inteligence, usilující o oddělení Čechů od původního ruského obyvatelstva. V důsledku toho, po dohodě s kyjevským generálním gubernátorem, jsem považoval za nezbytné české třídy uzavřít."^{6/}

Dne 27. února 1887 správce kyjevského školského okruhu odeslal ministerstvu lidové osvěty obsáhlý zápis o německých a českých školách a žádal, aby tyto školy byly předány do správy ministerstva. Zde se střetával se zájmy pravoslavného duchovenstva, které v této době rozvinulo energickou činnost ke konverzi Čechů k pravoslaví, k čemuž hodlalo využít i českých škol, které chtělo získat pod svou kontrolu. Správce kategoricky trval na podřízení všech škol ministerstvu a varoval, že předání českých škol do rukou duchovenstva bude velkou "historickou" chybou. Ve svém spisu Golubcov nakreslil obraz krajní nekulturnosti pravoslavného duchovenstva, které by mohlo zničit všechno úsilí vlády. Doporučoval "osvobodit mysl" Čechů "kulturním" způsobem, a to přetvořením existujících českých škol do "plně ruských" s výukou a učebnicemi v ruském jazyce: "Jestliže v našich školách se mohou učit podle ruských učebnic Malorusové, Poláci a dokonce Židé, pak je úplně možné podle týchž učebnic učit i české děti, neboť jsou Slovany, a ne cizinci. ...Čecha je nutno nasměrovat, vždy přihlížeje k jeho náladě, jemu je potřeba i poručit, nepřekážeje úplně jeho svobodě. Čech sám chce nyní ruskou školu, i když možná neupřímně, ale ta musí být zřízena bez jakýchkoliv ústupků jeho národnosti."^{7/} Kdyby někomu přišlo na mysl, že by se Češi mohli dívat na ruskou školu jako na nějaké zasahování do svých svobod, pak takováto myšlenka by podle jeho názoru byla nesprávnou: (Čech) „Prošedší školou různých zkušeností a poznáváje, že našel přístřeší na ruské půdě, kde se zařídil a žije ve větším dostatku, než tomu bylo ve vlasti, je si vědom toho, že každá umíněnost, odpor vedení a nařízením administrativy se škodlivě odrazí na jeho domácím blahu." Na podřízení českých škol ministerstvu lidové osvěty trval i kyjevský generální gubernátor. Vyslaní úředníci, jako byli Voronin, Dobrjanskij a jiní "zvědové, kteří měli ohledat srdce a ledví českých poměrů", ukazovali na nutnost řešení otázky českých škol v duchu rusifikační politiky vlády. K těmto zvědům, podle Oliče, patřil i určitý počet Čechů.^{8/}

V rámci přípravy projektu podřízení české školy ministerstvu lidové osvěty, přesněji řečeno likvidace výuky v mateřském jazyce, kurátor školského okruhu, podle příkladu generálního gubernátora, poslal do českých osad svého úředníka inspektora Sinického, který shromáždil svědectví o českých školách. Zpráva Sinického představuje důležitý dokument rusifikační politiky ruského samoděržaví a jím shromážděné faktografické údaje jsou jedinečným dokumentem, který umožňuje posoudit organizaci lidového vzdělání v českých osadách na Volyni do vydání zákona z 8. října 1887, podle kterého všechny tzv. jinověrecké školy v Jihozápadním kraji byly podřízeny správě ministerstva lidové osvěty.

Inspektor Sinickij odjel na Volyň s cílem přesvědčit tamní Čechy, aby "dobrovolně" požádali o otevření národních škol podle vzoru škol řízených ministerstvem osvěty. Sinickij si prohlédl 22 české školy a jednu školu podřízenou ministerstvu lidové osvěty, a to v Hlinsku. Tato hlinská škola se dělila na dvě části: českou a rolnickou. Do české části docházelo 71 žáků a vyučoval je český učitel Antonín Hejda, který ukončil Korostyševský učitelský seminář. Výuka zde probíhala česky, ruský jazyk byl vyučován prostřednictvím češtiny. Inspektor tvrdil, že po ukončení české třídy žáci rusky nerozumí. Náboženství zde vyučoval český kněz Jan Saska. Podle Sinického, čeští předáci jednohlasně zdůrazňovali nezbytnost ruské školy, neboť v ní viděli možnost splnutí Čechů s Rusy: "Ze své strany nikdy by se nemohli protivit takovému řešení, protože své děti chtějí vychovat v ruském duchu a pro službu Rusku. Nemají tendenci k národní separaci, protože nikdo z nich nemyslí na návrat do vlasti, a tím méně na to, aby z Čechů rozestých po různých místech vytvářeli samostatnou českou národnost."^{9/}

Při popisu kvasilovské české školy uváděl, že "nepředstavovala nic zvláštního", na stěně proti dveřím byl kříž a po stranách obrazy z českých dějin. Na opačné straně budovy byla modlitebna: "Zde najednou jsi udiven originálním jevem: v pravém rohu místnosti je postaven katolický oltář, kde se uskutečňují bohoslužby pro Čechy - starokatolíky. V sousedství starokatolického oltáře z levé strany je umístěna katedra kazatele a kněze českých bratří, za stolem čili analoem na stěně visí černý kříž se zelenou girlandou. Bohoslužby v neděli koná ten kněz, který přijde dříve. Toto vnějškové smíření Čechů - husitů a starokatolíků v jednom domě je charakteristické pro všechny Čechy na Volyni."

Inspektor Sinickij svolal v Kvasilově schůzi, na které přemlouval Čechy, aby požádali o otevření ruské školy financované ministerstvem lidové osvěty: "Češi se zvláštním uspokojením a radostí vyjádřili svůj souhlas, přitom žádali, aby je nezbavovali práva učit děti českému jazyku. ... Toto přání bylo ojedinělým. V jiných českých osadách takové přání nikde nevyjádřili."

Ulbárovské Čechy musel Sinickij svolat dvakrát, neboť napoprvé - 21. ledna 1887 - vyjádřili nesouhlas s otevřením jednotřídní národní školy společné s místními rolníky, neboť i v dosavadní české škole bylo velmi mnoho dětí. Poté začal inspektor zjišťovat nedostatky ve výuce české školy. Vyzkoušel žáky z náboženství a zjistil "vyložené nedostatky". Vyzval katolické Čechy, aby výuku náboženství nadále zajišťoval místní pravoslavný kněz. Jestli nebudou souhlasit s dohodou v průběhu jednoho měsíce otevřít ruskou státem vydržovanou školu společnou s ulbárovskými rolníky, případně samostatnou, pak nynější škola, která nemá státní souhlas, bude uzavřena.

V dalších vesnicích - Hrušvici, Špakově, Kněhyninkách, Teremně - všechno obyvatelstvo údajně radostně vítalo návrh zřídit ruskou školu. Zvláštní nadšení prý projevovali Češi v Hrušvici: "Nenašel jsem jiné české společnosti v Rovenském újezdě tak příznivě naladěné rozhodnému kroku ke sblížení české společnosti s ruskou, jako v Hrušvici.... Sdělili přímo a rozhodně, že jsou připraveni splýnout s pravoslavným ruským obyvatelstvem, jestli jim vláda rozhodně sdělí svou vůli. Ruský jazyk považují pro sebe za nezbytný v praktickém životě." Češi si stěžovali, že "u soudů se nám smějí, když se chceme vyjádřit. Často nám nerozumí, když se hlásíme o své právo, a proto většinou prohráváme."

V Boratíně byla česká škola mimo provoz, neboť místní učitel byl odvolán na popud Je. M. Kryžanovského pro údajnou propagaci reformačního učení: "Boratínští Češi jsou neústupní vůči škole ministerstva lidové osvěty. Odůvodňují to chudobou, neexistencí školní budovy a jednoty

mezi existujícími náboženskými frakcemi... Ale všiml jsem si, že reformační Češi úporněji než ostatní trvají na nezávislosti své školy."

V Teremně byl inspektor překvapen "apatií a tupým vztahem" místního pravoslavného kněze k žádostem Čechů. Ani jednou prý nenavštívil českou školu, přestože měl za úkol pečovat o zřízení pravoslavné farní školy.

Ze zprávy inspektora Sinického z roku 1887 vyplývá, že z celkového počtu 22 českých škol jich bylo šest v Luckém újezdě, devět v Dubenském, tři v Rovenském a tři v Ostrožském.^{10/} V Ostrožském újezdu byly české školy mj. v Antonovce a Volkově. V Dubenském újezdu byly české školy mj. v Hulči, Malině, Podhájcích, Novinách, Velkých Dorohostajích, Ulbárově, Straklově a Semidubech. V Rovenském újezdě působily české školy mj. ve Špakově a Kvasilově, obě od roku 1874.

Školství na Volyni bylo v té době jen velmi málo rozvinuto. Existovalo jen 821 škol s 24 517 žáky, přičemž naprostou většinu tvořili chlapci. Jedna škola připadala na 72 km² a 1640 obyvatel, na každých tisíc obyvatel příslušelo 18 žáků. Školy však byly rozmístěny nerovnoměrně, takže např. na 30 tisíc obyvatel nepřípadla ani jedna škola. V důsledku vzdálenosti jednotlivých vesnic a rozlehlosti volosti, většina rodin, i kdyby si to přála, neměla možnost posílat své děti do školy. Školu obvykle navštěvovaly pouze děti z místa, kde byla škola umístěna. Školní docházka trvala 3-4 roky, někdy i více, ale s velkými mezerami. Školní rok trval pouze 4-5 měsíců v zimním období. Mnozí ukrajinští rolníci velmi neradi posílali své děti do školy, domnívajíce se, že doba strávená dětmi doma přinese více užitku.^{11/} Naproti tomu Češi posílali své děti do školy pravidelně, a ti nejbohatší dávali svým dětem i gymnaziální vydělání. Cíl vlády otevřeně formuloval věstník volyňského pravoslavného arcibiskupství, který jasně uvedl, že "hlavní požadavek vůči nepravoslavným školám spočívá v tom, aby do nich byla zavedena výuka ruskému jazyku a aby učitelé byly osoby v dostatečné míře ovládající ruský jazyk, z řad ruských občanů a převážně ruského původu".^{12/} Začal boj o podřízenost nových ruských škol.

Na podzim 1887 psal Pobědonoscev ministru lidové osvěty S. D. Deljanovovi důvěrný dopis, ve kterém uváděl: "V počtu škol, které mají být podřízeny ministerstvu lidové osvěty na Volyni, jsou školy pro české přesídlence, které vyžadují zvláštní péče ... Vláda na počátku přesídlení Čechů na Volyň měla na mysli jejich splnutí s ruským obyvatelstvem, ale v té době přijatá opatření, se bohužel neosvědčila. V současnosti, na základě mé dohody s ministrem vnitra, se připravuje projekt takových změn v celkovém postavení českých přesídlenců, které by zabránily izolaci Čechů od ruského obyvatelstva a přispívaly by k jejich plnému splnutí s tímto obyvatelstvem. Mezi těmito opatřeními zaujímá důležité místo škola, ale ta může odpovídat svému určení pouze tehdy, když ji bude dáno vedení nejen osvícené, ale i znalé zvláštních podmínek českého obyvatelstva, a proto výběr osob pro sledování a vedení jejich škol má velký význam."^{13/} Pobědonoscev doporučoval ministru osvěty jmenovat zvláštního inspektora pro české školy a navrhoval k tomuto účelu učitele ruského jazyka na kyjevském reálném gymnáziu A. Stěpoviče, o kterém měl informace jako o osobě plně se orientující v českých záležitostech.

Stěpovič byl skutečně 20. července 1888 jmenován inspektorem národních škol ve Volyňské gubernii. O několik měsíců později - 21. listopadu 1888 - byla zřízena funkce dalšího inspektora národních škol na Volyni, do které byl na návrh Pobědonosceva jmenován učitel 1. kyjevského gymnázia Lubenec.

Českým školám byla dána tříletá lhůta k provedení zákona z 8. října 1887 o přechodu všech jinověreckých škol na Volyni do správy ministerstva lidové osvěty, "aby tyto školy na konci lhůty odpovídaly svému úkolu a aby takto byl vytvořen pravidelný systematický základ k poruštění českého obyvatelstva od školního věku".^{14/} Kyjevský školský okruh přijal všechna opatření k uzavření českých tříd, tj. ke zrušení vyučování v českém jazyce.

Reakcí na tuto linii školské politiky byly žádosti českých osad adresované ministerstvu lidové osvěty a žádající povolení vyučování v českém jazyce. Tak 28. února 1888 Češi z Kupičova

žádali ministerstvo, aby mohli na vlastní náklad otevřít pomocnou třídu, kde by děti do deseti let mohly získat vzdělání v českém jazyce. Ministerstvo lidové osvěty kategoricky odmítlo všechny žádosti tohoto druhu. Žádosti z různých míst Volyně požadující výuku českého jazyka vyvolaly zvláštní oběžník ministerstva lidové osvěty, ve kterém se nařizovalo zamítnout všechny žádosti, neboť souhlas s nimi "by byl počátkem nežádoucího návratu českých škol ke starému a dávno zapomenutému řádu".^{15/}

Přechod "jinověreckých" škol pod vedení ministerstva lidové osvěty a jejich přetvoření na školy toho typu, který převládal ve školní síti, vyžadoval kádry učitelů, které školský okruh neměl k dispozici. Politická role, kterou měly školy sehrát při rusifikaci Čechů, vyžadovala učitele, kteří ovládali český jazyk a znali jejich způsob života.

Iniciativu při přípravě potřebných učitelských kádrů na sebe vzal Nejsvětější synod v osobě člena jeho školní rady Je. M. Kryžanovského. Dne 4. února 1888 se Kryžanovskij obrátil dlouhým dopisem na ministra lidové osvěty I. D. Deljanova, ve kterém ho seznámil s "českou otázkou" na Volyni a s těmi úkoly, které by zde měla realizovat vláda: "Ne v obyčejné regulaci života nových osídlenců a ne v jejich prosté občanské asimilaci s ruskými občany státu spočívá hlavní úkol vlády, ale v jejich splnutí s ruským lidem, národností i vírou ... Škola a pravoslavná církev musí - proč to neřící rovnou - podporovat autoritu vlády a její sílu v očích nebezpečných a ještě silných jejich nepřátel v kraji... Po zbavení práva na koupi půdy, zrušení volosti, selských občin a farností, škola vystupuje jako první a dosud jediná odpověď Čechům na pro ně závažnou otázku: Co jmenovitě od nás vláda vyžaduje? ...přeje si nejen vyučování vašich dětí v ruském jazyku, ale jejich duchovní splnutí s ruskými dětmi."^{16/} Kryžanovskij doporučoval svolat sjezd všech českých učitelů "ke společné přípravě v této věci pod vedením inspektora". Jako místo sjezdu navrhoval učitelský seminář v Ostrohu: "Zkušenost takových sjezdů učitelů při přetváření bývalých uniatských škol z polských na ruské ukázala jejich nejblahodárnější důsledky pro věc."

Ministerstvo lidové osvěty nesouhlasilo se svoláním sjezdu českých učitelů, ale povolilo uskutečnění pedagogických kursů, jejichž vedením byl pověřen právě Je. M. Kryžanovskij. Kursy byly zahájeny 20. června 1888, trvaly do 2. srpna a zúčastnilo se jich 29 osob, které byly rozděleny do tří skupin.

Do první skupiny byli zařazeni čeští učitelé, kterým bylo možno, podle názoru pedagogické rady kursů, svěřit vedení smíšených, tj. rusko-českých skupin dětí. Sem bylo zařazeno patnáct osob, nejlépe ovládajících ruský jazyk. Druhou skupinu tvořilo osm učitelů, kteří byli schopni vyučovat české děti ruským jazykem. Zbývajících šest českých učitelů bylo shledáno málo vyhovujícími pro působení v budoucí ruské škole.

Programem kursů byla výuka pravoslavného náboženství, ruského jazyka, historie, geografie a aritmetiky. Výuka náboženství směřovala k tomu, aby pochopili "převahu pravoslavné víry, jako jediné pravé, nad katolickou a luteránskou".^{17/} V kursech se hovořilo výlučně rusky. V jejich průběhu Kryžanovskij odjel do Kyjeva, kde nečekaně zemřel. Vedení kursů přešlo na A. Stěpoviče.

Pedagogická rada kursů přiznávala, že se jí nepodařilo "zpracovat" českého učitele do takové míry, aby mohl sloužit cílům ruské počáteční školy. Nicméně se podařilo připravit pro "obnovenou" českou školu kádry rusifikátorů. Všichni absolventi se hlásili k pravoslavnému náboženství.

Na podzim 1888 přijel do Kyjeva ministr lidové osvěty I. D. Deljanov na zvláštní poradu týkající se českých a německých škol na Volyni. Inspektor A. Stěpovič byl pověřen úkolem svolat v českých osadách na Volyni shromáždění, na kterých se mělo hovořit o otevření škol a udržování učitelů. V obnovených školách měli působit čeští učitelé - absolventi kursů v Ostrohu. Během dvou měsíců se podařilo otevřít šestnáct škol. Podle Stěpoviče, "v některých místech jeho snahy byly úplně neúspěšné v důsledku krajní úpornosti jejich obyvatel, nesouhlasících s otevřením škol zčásti z ekonomických, zčásti z náboženských důvodů (nechtěl mít učitelem pravoslavného Čecha). V některých místech bylo nutno ustavit prozatím učiteli i ty osoby, které neabsolvovaly české

učitelské kursy.... Tak v Podhájčích (Dubenský újezd) byl ve škole ponechán dočasně bývalý českobratrský kněz Hrdlička."^{18/} V Dubenském újezdě byly otevřeny školy v Semidubech, Straklově, Mirohošti, Moldavě, Ulbárově, Novinách, Velkých Dorohostajích, Malině a Volkově, v Ostrožském újezdu v Antonovce, Zálesí a Hulči a v Rovenském v Podcurkově, Hrušvici, Hlinsku a Kvasilově.^{19/}

Později se na Volyň vydal osobně kurátor kyjevského školského okruhu, aby se seznámil se stavem škol v českých osadách. Správce neuspokojovalo tempo rusifikace české školy a zejména čeští učitelé, kteří byli tak pečlivě "zpracováváni" v Ostrohu. Vyslovil se proti dalším kursům v roce 1889: "Zkušenost předchozího roku nepotvrdila očekávání a nepřinesla ten užitek, jaký byl zamýšlen při pořádání vzpomínaných kursů ... postupně zaměňuji nynější učitele v těchto školách lepšími absolventy, kteří ukončili kurs v učitelských seminářích ... Objevují se případy odporu českých učitelů jak vůči připojení k pravoslaví, tak i obecně proti zavedení ruských základů."^{20/} Tyto případy vedly k odvolání některých českých učitelů administrativní cestou ze služby, a to na žádost generálního gubernátora.^{21/}

Správce kyjevského školského okruhu Veljaminov-Zemov energicky přistoupil k rusifikaci české školy tak energicky, že nechal vypovědět za hranice gubernie učitele, kteří porušování překáželi. Ve všech školách bylo učitelům zakázáno vyučovat náboženství, jejich místo zaujali pravoslavní kněží. Mezi českými učiteli byly ojedinělé pokusy organizovat tzv. české třídy, ale všechny tyto pokusy byly rozhodně pronásledovány. V Mirohošti byla taková třída nelegálně zřízena učitelem Smetanou. Od roku 1889-1890 bylo kategoricky zakázáno vést výuku v českém jazyce a dokonce i vyučování českému jazyku jako předmětu se připouštělo pouze jako nepovinný předmět po vyučování. V případě nutnosti byli čeští učitelé nahrazeni ruskými. Učitelé měli vést agitaci také mezi dospělými, aby se učili ruskému jazyku, byly otevírány zvláštní kursy pro dospělé např. v Hlinsku, Podcurkově a Mirohošti. Zvláštní úspěch měly kursy v Hlinsku, kde je absolvovaly 72 osoby.

V roce 1889 existovaly na Volyni celkem 22 školy pro české děti a šest škol utravvistických (společných česko-rolnických). V učitelském sboru bylo dvacet Čechů, z toho sedmnáct absolventů kursů v Ostrohu. Z tohoto počtu bylo osmnáct pravoslavných a dva reformovaní, žádný z českých učitelů neměl učitelskou aprobaci, jedenáct z nich dostávalo 150-200 rublů. Dále v těchto školách působilo deset Rusů, 21 učitel náboženství z řad ruských pravoslavných kněží a jeden český učitel náboženství. Tyto školy navštěvovalo k 1. lednu 1890 celkem 1367 žáků, z toho bylo 695 pravoslavných, 508 římských katolíků, 47 luteránů, 19 starokatolíků, 48 českých bratří, 45 reformovaných a pět baptistů. Z výše uvedeného počtu žáků bylo 1312 Čechů.

V roce 1890 končila tříletá lhůta, poskytnutá českým školám cirkulářem správce kyjevského školského okruhu, aby se mohly "bezbolestně" přeměnit v ruské školy. Už v prvním roce po vydání zákona z roku 1887 byla přijata všechna opatření k tomu, aby bylo zabráněno výuce v českém jazyce. Pořádáním kursů v Ostrohu vláda sledovala myšlenku vytvořit kádr učitelů, kteří by mohli vyučovat rusky. Pokusy českého obyvatelstva uchránit český jazyk nejen jako předmět, ale i jako vyučovací jazyk byly v zárodku likvidovány a už v roce 1889 kurátor sděloval ministerstvu lidové osvěty, že "tradice bývalé české třídy rychle a lehko se odebrala do oblasti historie".^{22/} Podle inspektora Stěpoviče, "volyňští Češi...uskutečňovali velkou všeslovanskou misi a byly na ně obráceny zraky jejich rakouských bratří".^{23/}

Podle údajů pravoslavného volyňského arcibiskupství byly na Volyni v roce 1890 celkem 23 školy, ve kterých se učily výlučně české děti (1162 žáci) a osm škol bylo smíšených česko-ruských. Z tohoto počtu 21 škol existovalo výlučně z prostředků Čechů, šest škol dostávalo podporu od státu, ostatní byly vydržovány ze společných prostředků Čechů a ukrajinských rolníků.

Inspektor přemlouval Čechy, aby otevírali paralelní oddělení ruského jazyka pro dospělé. V Mirohošti v Dubenském újezdu otevřeli v roce 1890 takové oddělení, do kterého se přihlásili 24 dospělí. Také učitel hlinské školy, ve které v roce 1890 bylo více než 100 žáků, získal Čechy pro otevření třídy pro dospělé. Výuka v této třídě probíhala od listopadu do března při 70 žácích. I

v Podcurkově Češi žádali jednoho z učitelů tamní ministerské školy, aby je učil ruskému jazyku. Byla otevřena třída pro dospělé, do které se přihlásilo 30 osob. Při některých školách byly založeny pěvecké sbory, aby se využilo české záliby ve zpěvu. Dne 29. srpna 1890 spojené pěvecké sbory českých a ruských národních škol společně se žakovským orchestrem zpívaly a hrály při carově příjezdu do Varkovič v Dubenském újezdu. Výuka v ruštině byla hodnocena jako úspěšná, školy se prý ničím neodlišovaly od ruských: "V krátké době české školy se staly plně ruskými."^{24/}

Po odchodu Stěpoviče na odpočinek byl novým inspektorem českých národních škol na Volyni jmenován roku 1890 Vojecechovskij. Kurátor kyjevského školního okruhu sděloval v roce 1891 ministerstvu lidové osvěty, že "české školy se v současnosti dostaly na úroveň ministerských škol natolik, že není nutný zvláštní dozor".^{25/} Kurátor navrhl zrušení funkce zvláštního inspektora českých škol: "V současnosti, kdy byly zrušeny zvláštní české volosti, ponechání zvláštního inspektora českých škol by do určité míry podporovalo v české společnosti tendenci k odlišnosti."^{26/}

Jedním z nezbytných opatření pro definitivní přetvoření české školy bylo zaměnit dosavadní české učitele ruskými nebo Čechy, kteří absolvovali kurs v učitelském semináři. Celá záležitost se v roce 1893 dostala až k vrchnímu prokurátorovi Nejsvětějšího synodu K. P. Pobědonoscevu, který psal ministru lidové osvěty, že dostává žádosti o ochranu bývalých českých učitelů, kteří byli zbaveni funkce, protože neměli učitelské vysvědčení: "Domnívám se, že postupné splývání Čechů s ruskou národností by mohlo ohrozit nebezpečné užití strohých formálních požadavků."^{27/} Na žádost ministra lidové osvěty odpověděl správce kyjevského školského okruhu, že čeští učitelé odešli sami "uznávaje svou úplnou nepřipravenost k vedení výuky v ruském jazyce". Podle jeho názoru, Češi byli spokojeni s touto záměnou a své uspokojení v této věci nejednou vyjadřovali ústně i písemně v průběhu kontroly škol, kterou prováděl v českých osadách. Každý z uvolněných učitelů se stal učitelem náhodně, do té doby někteří byli hudebníky, hostinskými apod. Dodával, že všichni byli politicky podezřelí a měli prý divnou reputaci u českého obyvatelstva.

V roce 1893 bývalí čeští učitelé Hlavatý, Smetana, Krámský, Vocilka, Konečný, Otruba, Jirásek, Vágner, Samek a Peša požádali kyjevského generálního gubernátora o přidělení státní půdy k založení vzorového zemědělského hospodářství v Jihozápadním kraji. Jejich žádost volyňský gubernátor nedoporučil s tím, že bývalí učitelé nemají žádné zemědělské zkušenosti.^{28/}

Po vydání zákona z roku 1887 o přechodu všech jinověreckých škol na Volyni do správy ministerstva lidové osvěty začalo projevovat zesílený zájem o české školy pravoslavné duchovenstvo, které se snažilo podřídit tyto školy úplně svému vlivu, tj. přeměnit je ve školy farní. V roce 1894 vrchní prokurátor Synodu Pobědonoscev vystoupil s projektem přetvoření českých škol na Volyni ve školy tohoto typu, který považoval za nejvhodnější. Na počátku 90. let v českých osadách na Volyni už bylo několik farních škol a také tzv. školy gramotnosti. Všechny tyto školy byly vydržovány z velké části na účet místního obyvatelstva. Existovaly případy, že v jedné osadě vedle sebe existovala škola farní i ministerská, na jejíž vydržování byly také vybírány prostředky od obyvatelstva. Češi z Krosny v Žitomirském újezdu si stěžovali na ministerstvu lidové osvěty, že jsou nuceni vydržovat dvě školy - farní, na kterou platili 200 rublů, a ministerskou. Další farní školy existovaly v Okolku (Žitomirský újezd), Holubovičích (Ovruč) a Velkých Dorohostajích (Dubno) a školy gramotnosti, které rovněž byly vedeny duchovenstvem, v Selenštině (Žitomirský újezd) a Zálesí (Ovručský újezd).^{29/}

Pobědonoscev psal ministru lidové osvěty I. D. Deljanovovi, že "úspěchy pravoslavi v českých koloniích vyžadují, aby péče vlády směřovala k církevně pravoslavné výchově a formování nového pokolení volyňských Čechů".^{30/} Navrhoval, aby vedením škol byli pověřeni místní duchovní správci. Zvláštní inspektor pro české školy se měl stát členem volyňské arcibiskupské školní rady a být bezprostředně podřízen arcibiskupovi. Školy v českých osadách měly být převedeny z vedení ministerstva lidové osvěty a předány duchovní správě, pod jejímž vedením by dosáhly těch výsledků, které má právo od nich očekávat vláda.

V 90. letech na Volyni existovalo celkem 988 farních škol, které byly organizovány na základě pravidel ze 13. června 1884. Farní školy se nacházely v plné podřízenosti místního

duchovenstva. Školy ve většině případů neměly vlastní prostory a nacházely se mnohdy v kuchyni pravoslavného faráře. Učili v nich všichni, kdo byli gramotní, zejména manželky a další příbuzní pravoslavných duchovních. Z celkového počtu 988 učitelů farních škol na Volyni nemělo 690 učitelskou aprobaci. V téže době (k 1. lednu 1890) byly na Volyni jen 302 ministerské školy.

Pobědonoscevův projekt směřující k přetvoření škol v českých osadách na farní školy vyvolal rozhodný protest ze strany správce kyjevského školského okruhu. Podle kurátora Veljaminova-Zemova český jazyk byl ze škol úplně odstraněn, výuka českých dětí ruskému jazyku a ruskými učiteli nevyvolává v českém prostředí žádné nespokojenosti. V některých osadách se podařilo zavést společnou výuku českých a rolnických dětí, a tímto způsobem "položít pevný základ asimilaci Čechů s ruským lidem od raného dětského věku". Kurátor upozorňoval na skutečnost, že stále ještě polovina z 22 tis. Čechů na Volyni (k 1. lednu 1894) zůstávala nepravoslavnou. Uvedl příklad Kupičova, kde v roce 1890 po jmenování pravoslavného učitele náboženství do tamní školy české nepravoslavné děti utekly. Zdejší učitel Horák byl z gubernie vypovězen, když odmítl přijmout pravoslaví.

Pobědonoscev odpověděl správci kyjevského školského okruhu 27. února 1895 úřední zprávou, ve které se především vyslovil proti tomu, aby školy v českých osadách byly považovány za jinověrecké, a tím podřízeny zákonu z 8. října 1887: "Vztah Čecha k pravoslaví byl a je úplně jiný, než vztah jinověrců - židů, mohamedánů, Němců či Poláků. Jestli by se bývali zpočátku nejbližší nadřízení zachovali k tehdejším náladám Čechů pozorně a rozhodně, otázka pravoslaví Čechů by byla vyřešena hned a úplně přirozeně ... Češi husitské a českobratrské víry ve skutečnosti na Volyni nikdy neexistovali, ale pod jménem husitů a českých bratří se objevovali v knihách volostních správ a ve sloupcích pamětních knih vydávaných gubernským statistickým výborem římských katolíci. ...Bez řádného vlivu a působení kněze - učitele náboženství - škola v podstatě ztrácí charakter školy národní organicky svázané s církví."^{31/} Pobědonoscev vytýkal ministerstvu lidové osvěty, že po smrti Kryžanovského převzalo české školy, které se měly stát školami farními. Opětovně kritizoval odstraňování českých učitelů: "Nespokojenost, vzbuzená rychlým odstraněním českých učitelů z řad volyňských Čechů byla silná a všeobecná. Nebylo ani jedné osady, kde by nebylo slyšet reptání."

Správce kyjevského školského okruhu ke své odpovědi připojil řadu protokolů českých osad, ve kterých Češi žádali o otevření státních škol. Tvrdil, že čeští učitelé, kteří podle Pobědonosceva byli "lidé plně oddaní trůnu a církvi", ve skutečnosti byli politicky nespolehliví a po této stránce se dostali do pozornosti jiného úřadu. Ministr lidové osvěty I. D. Deljanov sděloval Pobědonoscevovi, že v otázce škol v českých osadách plně sdílí názor kyjevského správce.

V téže době správce upozorňoval, že kvasilovská školní knihovna se skládala ze značného počtu knih věnovaných Sanktpetěrburgským Slovanským dobročinným spolkem, ale když uběhlo více než šest let od té doby, kdy je obdrželi, ani jedna z nich nebyla dokonce rozřezána. Vázané knihy byly pokryty značnou vrstvou prachu.^{32/}

Na základě zkušeností z Krosny v Žitomirském újezdu, kde byla podle nařízení eparchiální školní rady farní škola otevřena 9. března 1889, formulovala pravoslavná církevní správa závěr, že jako učitele do českých osad je výhodnější a účelnější jmenovat osoby ruského původu než Čechy, i kdyby dostatečně ovládali ruský jazyk. Do Krosny byl jmenován učitel - "člověk plně ruský s učitelským ústavem" a učitelka - absolventka ženské eparchiální školy duchovní správy. Občané zajišťovali pro školu topivo, nájem školní budovy a plat školníka. Služné učitelů činilo 300 R.^{33/} Zámožnější Češi posílali své syny do žitomirského mužského gymnázia, kde navštěvovali pravoslavné náboženství, pravoslavné bohoslužby a stali se příslušníky pravoslavné církve. Jejich rodičům byly činěny návrhy, aby se i oni starali o brzké přijetí pravoslaví.

Také pravoslavný kněz Petr Kvasneckij z Malých Dorohostají v Dubenském újezdu doporučoval orientaci na mladou generaci, neboť "těžko je vychovávat v nové víře a životě dospělé Čechy".^{34/} Upozorňoval, že duchovenstvo v českých školách je málo úspěšné, což ho neudívalo, neboť české děti vůbec neznaly ruský jazyk. Uvítal pro pravoslavnou církev užitečnou a prospěšnou

činnost inspektora národních škol Vojcechovského, "jehož prací a úsilím v mnoha školách čeští učitelé jsou zaměňováni ruskými, české školy se mění na národní (ruské - J. V.) a spojují se s rolnickými (ukrajinskými - J.V.)... Dej Bůh, aby školy s ruskými učiteli byly otevřeny ve všech českých osadách. Teprve tehdy věc osvěty Čechů v duchu pravoslavné víry stane na pevné půdě."

Pravoslavná církev vysvětlila 22. prosince 1891 novou budovu farní školy v Krosně v Žitomirském újezdu, jež měla zároveň sloužit jako chrám zasvěcený sv. Václavovi a Ludmile. Při této příležitosti vystoupil s proslovem eparchiální misionář Manuil Němeček, který vytkl, že "mnozí rodiče se starají jen o to, aby jejich děti byly zdravý, aby jim nic nechybělo a aby nakonec zaujaly výnosné postavení".^{35/}

Nebyl ovšem žádný důvod směřovat tato slova právě k českým rodičům. Situace ve Volyňské gubernii v této době byla taková, že do školy vůbec nechodilo 187 547 pravoslavných dětí, zatímco chodilo jen 47 tis., a to do farních škol - 19 343, škol gramotnosti 8255, škol ministerstva lidové osvěty 18 199, jiných škol 1203. Farních škol bylo na Volyni celkem 985, z toho 902 školy byly koedukované. Jestliže gubernie měla celkem 1219 pravoslavných farností, pak ve 234 farnostech neexistovala farní škola.^{36/} Prokurátor Nejsvětějšího synodu vyzval arcibiskupa Modesta, aby byl prováděn výběr nejvhodnějších dětí do duchovních škol.^{37/}

Popis českých osad na Volyni publikovaný v arcibiskupském pravoslavném věstníku uvádí mj. národní "českou" školu v Dorohostajích s ruským učitelem, který dostával služné 170 rublů ročně. Školu navštěvovalo 37 českých dětí. V sousední Moskovštině byla škola s českým učitelem, ve které se učilo 16 dětí. Služné zdejšího učitele činilo pouze 50 rublů ročně.^{38/}

"Rusko-česká" národní škola existovala také v Mirohošti, 10 km od Dubna. Služné dvěma učitelům ve výši 380 rublů platili místní Češi, dalších 80 rublů platili ukrajinští rolníci. Oba učitelé byli Rusové, s čímž Češi nebyli spokojeni a domnívali se, že jeden učitel by měl být Čech. Kromě služného měli učitelé k dispozici jednu desjatinu půdy. Škola, kterou navštěvovalo 65 dětí, byla umístěna ve starém panském domě, který byl dřevěný a velmi stísněný. Češi proto měli v úmyslu postavit pro svou školu novou budovu, ale čekali na iniciativu a podporu státu. Všichni zdejší Češi byli gramotní, odebírali ruský časopis Svet, z ciziny pak Národní listy a další časopisy z Čech.

Z českých učitelů na tehdejších školách je možné se zmínit např. o Josefu Vlkovi, narozeném v roce 1862, který od roku 1888 působil po dobu 43 let v Boratíně, Janu Vlasákovi, nar. 1868, který vyučoval v Kopči, Nivě Hubínské, Malině, Moldavě a Novinách, Augustinu Holanovi (1862), který od roku 1889 učil v Miluši a Kňahynínku, Josefu Macháčkovi (1871), učiteli v Novém Teremně (Lipínách), Stromovce, Jezírku, Mírotíně a Hulči či Ukrajinci Ivanu Gocovi, který 21 let učil v Mirohošti, Hlinsku, Antonovce, Hubíně a Hubínské Nivě.^{39/} V Kvasilově učitele Kyselu vystřídal v roce 1875 František Šebor, který zde působil až do roku 1888. Tento nový vychovatel mládeže, který měl na starosti sto žáků v jedné třídě, rozdělených do šesti ročníků, nacvičoval ochotnické divadlo, spravoval obecní knihovnu, radil občanům a nechyběl ani při besedách v hostinci.^{40/} Jako další učitel působil tu řadu let koncem minulého století místní rodák Antonín Pemý. Jeho organizátorská činnost a zejména zájem o divadlo vyvolaly v obci i okolí čilý národní život.

Přítomnost českých učitelů v ruské škole zajišťovala alespoň nepovinnou výuku českému jazyku. Učitelé se starali o to, aby se české děti naučily česky číst a psát. Překládáním učitelů na jiná místa, např. absolventa ruských škol Jaroslava Boučka z Kvasilova do Kyjeva nebo pravoslavného kněze Manuila Němečka z Krosny do Orenburgu, výuka českého jazyka ustala a děti sice mluvily česky, ale česky psát již nedovedly. Tak se stalo, že velká část české mladší generace na Volyni na počátku 20. století psala česky azbukou a české knihy četla jen s obtížemi. Bohaté české knihovny, které představovaly pro starší generaci duchovní posilu, nadále odpočívaly netknuty a převládaly v nich knihy ruské. V Kvasilově, se místní pravoslavný kněz Fjodor Hejda, rozhodl sám přistoupit k výuce českého jazyka, "aby se děti čísti a psátí naučily a tak se národu našemu zachovaly".^{41/}

Nešlo jen o znalost českého jazyka, ale i českých reálií a vůbec výuku v národním duchu. Tak v Krosně v Žitomirském újezdu vzpomínali M. Němečka, "který učil dle svého vlastního programu arci rusky, ale v duchu českém". Po jeho odchodu zanikla i česko-ruská knihovna. Ve farní škole učili dva Rusové a jeden Čech, ale "v naší škole, jako ve všech cerkovno prichodských (farních - J. V.) děti se mnohému nenaučí".

Katolický časopis Obrana psal, že dokud vláda ruská povolovala Čechům, katolíkům a pravoslavným, české veřejné školy, bylo lze věřit, že tamější Češi zůstanou Čechy i nadále a stanou se jako Češi dobrými ruskými občany. Redaktor Obrany F. Žák po své cestě na Volyň psal, že volyňští Češi "budou úplnými Rusy, jež s vlastní nic nebude více spojovati než vzpomínka a chatrná znalost češtiny, které v mládí se naučili, již ale po smrti rodičů zapomenou."^{42/} Někde školní výuku českého jazyka suplovali soukromí učitelé, např. v Hlinsku to byl František Fros, kteří vyučovali mateřskému jazyku a vlastivědě. Tuto činnost vykonávaly také české matky, které rovněž dětem vyprávěly staré české pověsti a pohádky. Tuto činnost konaly v době, kdy nebyly ani české školy, ale ani české bohoslužby, české knihy, české noviny a kdy ani vlast ještě o své krajany v cizině nepečovala. České ženy tak nejen dobře vychovávaly, ale i vzdělávaly své děti a udržovaly v nich národní vědomí.

Český tisk v Rusku se později kriticky vyjadřoval k pasivnímu postupu volyňských Čechů při likvidaci českých škol. Ruský Čech psal, že mnozí absolventi ruských škol jsou negramotní i česky i rusky: "Počet negramotných v našich koloniích vzrostl do takových rozměrů, že brzo budeme konkurovat mužikům."^{43/} Tento časopis také poznamenal, že "hřeší se ještě i proti tak očividné přirozenosti, kdy celé legie mládeže vyučují se jazykem nemateřským."^{44/} Také týdeník Hlas Volyně vytýkal, že "když se naši otcové lehce smířili s převedením na pravoslaví, když na poruštění našich škol a zbavení míst českých učitelů nenásledovaly žádné protesty, ba ani kolektivní žádost a stížnosti - získali jsme sympatie i tehdejší ruské vlády; zato však opoziční strany říkaly o nás, že je nám každá vláda dobrá a že pro ideovou věc, třeba vlastní, nehme prstem".^{45/}

Ve zprávě pravoslavných kněží Hejdy a Zacha adresované arcibiskupu volyňskému Antonijovi z 21. září 1906 se mj. uvádělo, že "mladé pokolení... mravně upadá ... děti neznají z náboženství a jiných předmětů ani polovinu toho, co znali za bývalého českého učitele a kněze. ... báťuška i učitel nejsou mocni češtiny".^{46/} K tomu redakce připojila citát z Komenského, že "české dítě patří do české školy". Hejda a Zach uváděli, že "Češi, vidouce, že s přijetím pravoslaví ztratili vše dobré a že sliby dané byly - chyby, stali se lhotejnými ke škole i církvi".^{47/} Ruský Čech citoval L. N. Tolstého, že jediným kritériem pedagogiky je svoboda.

Příznivější situace byla v evangelických komunitách, kde podle zjištění faráře evangelické reformované církve Františka Prudkého, který v letech 1908-1910 vykonal tři misijní cesty na Volyň, "Bible kralická a zpěvník udrží naši mateřštinu na dlouhé generace". Tak v Boratíně obecná škola pod správou učitele - Čecha, který zde působil dvě desetiletí, "odchovává mládež, která... dobře se reprezentuje... neslušné zábavy jsou u nás vůbec neznámy".^{48/}

Dobový pozorovatel si stěžoval na neutěšený stav školství na Volyni po revoluci roku 1905. Popisoval situaci v Žitomirském újezdu, kde "není dnes jediné české školy, v níž by se vyučovalo alespoň částečně rodnou naší řečí... chceme p o u z e a b y tam, kde se čeští kolonisté ve větším počtu usídlili, vyučovalo se kromě ruského jazyka i česky."^{49/} Přitom jen v tomto újezdě bylo na 350 českých dětí, z toho v Krosně padesát, v Žitomiru třicet, ve Vysoké padesát, Okolku 45, Ivanovicích třicet. Časopis upozorňoval, že "mnozí občané jsou přímo proti tomu, aby se děti jejich učily ve škole česky a přáli by si raději, aby se vyučovalo v ni kromě ruštiny i němčině". Uváděl, že např. v Krušinci, kde bylo patnáct českých dětí, někteří kolonisté vydržovali pro své děti české učitele. Kritizoval ukrajinské mužiky v Selenštině, kteří nechtěli za žádnou cenu stavět školu, ale za rok vydali 12 tis. rublů za vodku a 6 tis. za pivo.

Ruský Čech otiskl dopis jednoho ze čtenářů, který uváděl, že „došli jsme tam, že v mnohé obci školní poměry jsou tak mizerné, že budoucí generace bude na tom daleko hůře, nežli naši domorodí sousedé (podtrženo v originálu - J. V.) a sice proto, že výchova mládeže svěřila se lidem

namnoze úplně nepovoláným.... je možný na jakékoliv škole učitel, neznající mateřského jazyka žáků? Co je platné, naučí-li se žák čísti rusky, když tomu nerozumí?"^{50/} Dopis byl uzavřen požadavkem českého učitele na české škole. Také Česko-ruské listy psaly ve svém prvním ročníku v roce 1906, že "klesá... úroveň nejen vzdělání vůbec, ale i pouhé gramotnosti".^{51/}

Stávající situace však vyhovovala carským úřadům. Při své návštěvě školy v Olšance pochválil volyňský gubernátor tamní Čechy za to, "že se do ničeho nepletou".^{52/} Devadesát českých dětí zde vyučoval ruský učitel, se kterým byli Češi nespokojeni. Česky se zde nevyučovalo již řadu let.

O zřízení sedmitřídní česko-ruské školy, která by vychovávala "pevné české charaktery a neodnárodňovala a zároveň dávala znalost ruského jazyka" usiloval volyňský velkostatkář dr. V. Vondrák.^{53/} Výuka v této škole měla probíhat od 7 do 10 let česky, od 10 let také rusky.

V některých obcích uvažovali po revoluci 1905-1907 zřídit soukromou českou školu podle vzoru kyjevské školy, zřízené tamním Vzdělávacím a osvětovým spolkem J. A. Komenského. K tomu měly být na Volyni zřizovány odbočky Vzdělávacího a osvětového spolku, který by pak požádal volyňského ředitele národních škol o souhlas s výukou českého jazyka a náboženství česky.^{54/} Taková škola byla zřízena v roce 1908 v Dědově Hoře (Ostrožský újezd), a to za pomoci dr. V. Vondráka. Celkem 39 dětí tří ročníků zde učil Václav Martinovský, a to v 1. třídě rusky, ve 2. třídě dvakrát týdně česky, ve 3. třídě dvakrát týdně rusky za dvanáct rublů měsíčně, které mu platili rodiče. Jedna učebnice připadala na 2-3 žáky.^{55/} Ve svém svolání obecní výbor v Dědově Hoře vyjádřil přesvědčení, že "škola obecná může být jen tehdy pravým dobrodiním pro naše děti, když se v ní bude vyučovat jazykem mateřským".^{56/} Výuka češtině byla obnovena také v Kvasilově. Vzhledem k tomu, že někdejší povolení k výuce tohoto předmětu nebylo formálně zrušeno, obnovil pravoslavný kněz T. Hejda jeho vyučování, a to s tichým souhlasem školního inspektora.^{57/} V Boratině učil česky půl dne v týdnu učitel Josef Vlk, v Hulči farář Vaněk. K většímu uvolnění v této oblasti došlo v roce 1912, kdy дума přijala zákon o soukromých školách, který umožňoval jejich zřizování také zemstvy, městy, spolky, družstvy, farnostmi a soukromými osobami staršími 25 let - ruskými státními občany, přičemž volba předmětů a vyučovací řeči byla ponechána zřizovatelům škol s podmínkou výuky ruského jazyka a pravoslavného náboženství.^{58/}

Na poradě se zahraničními Čechy v Národní radě české (NRČ) v rámci VI. všesokolského sletu 29. června 1912 konstatoval na základě svých zkušeností kyjevský Čech V. Melichar, že druhá generace českých přistěhovalců do Ruska "bývá pro národ náš již ztracena. Úplně se porušili."^{59/} Za všeobecného souhlasu tvrdil, že u Poláků dochází k pravému opaku, a to zásluhou polských matek, které nikdy z dětí "neodchovají Rusy". Krymský Čech V. Fechtner doplňoval, že ke ztrátě národnosti v české rodině dochází tam, kde žena není Češka. Požadoval, aby ruští Češi posílali své děti na delší dobu do Čech a zejména do Prahy, tak jako Poláci posílají své děti do polských měst. Podle Melichara na národní vědomí krajanů působila negativně malá známost Čech v Rusku. K povznesení českého jména by přispělo uspořádání nějaké umělecké, např. divadelní, výpravy do Ruska. To potvrdil i Fechtner, který uvedl, že Rusové často směšují Čechy s Čuchonci (Finy). Požadoval "dostatek českých učitelů zkušených pro školy ruské, kteří by pak mohli dobře působiti na školách, třeba ruských, v místech Čechy osazených".

Českému školství na Volyni věnoval pozornost i polský tisk. Petrohradský polský týdeník Kraj psal v roce 1907, že Češi najdou duchovní jednotu v českých školách, které pokryjí českou Volyň. Konstatoval, že česká kultura, pokud nepřevyšuje, tak v žádném případě není pozadu za polskou. Zdůrazňoval, že ruský lid a ruská byrokracie nemají nic společného. In margine reakční periody konce 19. století poznamenal, že "černá 90. léta přežilo celé Rusko, proč by volyňští Češi představovali výjimku?"^{60/}

Statistik dr. Jan Auerhan uváděl názor jednoho pracovníka NRČ, podle kterého "Čechové žijící mezi jinými Slovany, nemají prý jiného naléhavějšího úkolu, než splynout co nejrychleji se svým okolím". Tento názor Auerhan rozhodně odmítal: "Ne, a tisíckrát ne! Ruský národ je velký dost... A je v zájmu ruského národa, aby volyňští Češi se odnárodnili?"^{61/} Podle Auerhana nebezpečí

odnárodnění se zvětšovalo den ze dne a jediným prostředkem záchrany ruských Čechů mohla být česko-ruská škola. Dokud nebyl schválen nový zákon o národním školství, který by obsahoval možnost zřizování veřejných škol s českým vyučovacím jazykem, pak byla budoucnost Čechů na Volyni, podle Auerhana, "velmi pochybná, neboť nelze doufat, že by Češi vydržovali si vlastní školy soukromé ... ježto obětavost velké většiny Čechů volyňských je posud dosti skrovná, bylo by asi v dohledné době sotva lze opatřiti potřebný obnos". Další obtíž viděl v nedostatku českých učitelů, neboť jejich stará generace již vymírala a učitelského dorostu byl nedostatek a "nadto mnozí z mladých učitelů jsou národně velmi vlažnými". Časopis Čechoslovan navrhoval zřízení nadace, která měla vydržovat schopné chlapce na ruských učitelských ústavech. Ti by pak po skončení studia absolvovali také pedagogickou praxi v Čechách.

5) KULTURNÍ A SPOLEČENSKÝ ŽIVOT

Počátky kulturního a společenského života Čechů na Volyni se datují od samého příchodu českých imigrantů na území carského Ruska. Již na počátku 70. let vznikly v Hlinsku, Semidubech, Mirohošti a jiných českých vesnicích svérázné kluby. Obvykle byly umístěny v českých hostincích, kde bylo možno přečíst si české noviny a časopisy, poslouchat dechovou hudbu či shlédnout české divadelní hry. Mezi Čechy bylo nemálo hudebníků, někteří z nich od dětství hráli na housle nebo dechové nástroje. Proto hudební orchestry představovaly první českou kulturu na Volyni. Mnoho Čechů si v počátečních dobách přivydělávalo v neděli a o svátcích na různých oslavách hrou v českých orchestrech.^{1/}

Češi, když vyřešili otázku školy, pomýšleli na zřízení obecní knihovny a utvoření kroužku divadelních ochotníků. Úřady zpočátku nečinily žádných překážek odběru českých knih ani výběru divadelních her. České knihovny s čítárnami představovaly pevné spojení se starou vlastí. Krajané četli knihy Němcové, Erbena, Háalka, Havlíčka, Beneše Třebízského, Ševčenka, Turgeněva, Gogola, Huga, Ibsena, Lermontova, Tolstého, Mickiewicze a dalších českých, ruských, polských a světových autorů. Přicházely také noviny a časopisy z Čech. České knihy byly kolportovány podomními obchodníky.

Mládež se ráda zapojovala do nacvičování divadelních her, z nichž nejoblíbenější byly komedie a historické hry. V létě divadlo hráli třeba na louce, kde postavili stoly a improvizované jeviště. Školní mládež recitovala básně a zpívala písně a večer se v hospodě uskutečnila taneční zábava. V zimě divadlo hráli v sále v hostinci, o vánocích to byly hry pro děti.^{2/}

Prvními legalizovanými spolky byly hasičské sbory, které kromě zachraňování materiálních hodnot pořádaly zábavy, divadelní představení a slavnosti.^{3/} Českých společenských akcí - oslav J. Husa, divadelních představení, tanečních zábav, poslechu hudby - se ochotně zúčastňovalo také místní ukrajinské obyvatelstvo.^{4/}

Mezi českými imigranty na Volyni vznikly také první sokolské jednoty v Rusku, a to již v roce 1870. Byly to jednoty v Mirohošti a Semidubech. Čestným starostou jednoty v Mirohošti byl dvacetiletý syn kyjevského generálního gubernátora Dmitrij Dondukov-Korsakov, náčelníkem učitel Svoboda. Celkem 22 členů jednoty se věnovalo pravidelnému nacvičování prostných.^{5/}

Zámožnější volyňští Češi vysílali své děti k dalšímu vzdělávání do měst, nejbohatší do Čech. S vlastní byly udržovány živé kulturní, hospodářské i osobní styky. Většina tam měla rodiny, které navštěvovali nebo zvali k sobě na Volyň. Častá byla manželství s rodáky z vlasti. Nejčilejší kontakty udržovali čeští předáci a evangelíci.

V přísně tajném dopise volyňského gubernátora hraběte Podgoričiani-Petroviče kyjevskému generálnímu gubernátorovi ze 17. března 1880 se uvádělo, že volyňští Češi odebírají české noviny z Rakouska, které obsahují různé zprávy, které jsou pak rozšiřovány mezi lidem. Příkladem byly Národní listy z roku 1879, které obsahovaly stati o atentátech na cara.^{6/} V této souvislosti generální gubernátor upozorňoval 11. dubna 1880 ministra vnitra, že v českých novinách, které dostávají Češi na Volyni, jsou někdy obsaženy zprávy, jejichž šíření mezi lidem není žádoucí a které působí na vesnické obyvatelstvo zneklidňujícím dojmem. Sděloval, že volyňský gubernátor poslal do Kyjeva dvě čísla Národních listů, která propustila varšavská cenzura, z nichž v jednom byla otištěna proklamace revolučního výboru v souvislosti s atentátem na život cara 19. listopadu 1879 a ve druhém zprávy o atentátu na život moskevského generálního gubernátora knížete Dolgorukova a o výbuchu provedeném na Alexandrovském mostě v Sankt Petěrburgu.^{7/} Hlavní správa tisku ministerstva vnitra poté uložila varšavskému cenzurnímu výboru sledovat v budoucnu zahraniční tisk s větší pozorností.^{8/} To se ale zřejmě v plné míře nedálo, neboť později sděloval náčelník volyňského gubernského četnického velitelství plk. Mezenecv svým podřízeným, že český rolník Josef Svoboda v Hlinsku dostával přes poštu ve Zdobunově různé české knihy a časopisy: "Mám zprávy, že Svoboda dostává ze zahraničí ilegální literaturu a ukládám sledovat jeho korespondenci".^{9/}

Rusifikační politika, která na přelomu 80. a 90. let postihla české školství, se dotkla také českého kulturního života. Tak knihovna v Hlinsku, založená v roce 1874, byla v roce 1893 uzavřena a knihovní fond, který byl označen za "nihilistický", byl odvezen. Teprve po dlouhém jednání byly knihy vráceny a členové místního čtenářského spolku si je v roce 1897 rozdělili mezi sebe. Teprve v roce 1911 mohla být knihovna obnovena a měla 1200 svazků, z toho 500 českých a 700 ruských.^{10/}

České knihovny byly v 90. letech nahrazovány knihovnami ruskými. První ruská knihovna v českých osadách byla otevřena v roce 1889 v Kvasilově, a to z iniciativy Čeňka Stránského. Petrohradský Russkij vestník redigovaný M. N. Katkovem psal, že "Češi z Kvasilova, Rovenského újezdu, když přijali pravoslaví, začali se usilovně zabývat praktickou výukou ruského jazyka a požádali o otevření knihovny ke společnému využívání ruských knih a periodického tisku".^{12/} V Kvasilově odebírali více než deset titulů různých ruských novin a časopisů. Později knihovna obsahovala i české knihy.

Volyňští Češi se zajímali také o dění v Čechách a sledovali český tisk. Nejrozšířenějším titulem byly mladočeské Národní listy. Od roku 1892 měly vycházet české noviny také přímo na Volyni - v gubernském městě Žitomiru.

I v 90. letech byly centrem společenského života v českých osadách kluby, umístěné většinou v budově hostince. Zde se každou neděli a svátek Češi scházeli, aby si zatancovali, zahráli karty či se hráli ochotnické divadelní představení. Takové kluby existovaly např. v Hlinsku, Hulči, Kvasilově, Zdolbunově a jinde. Každoročně pořádali slavnost "pálení Husa", a to v polovině října. V jednotlivých místech se scházeli na nějakém kopci, kde zapálili velký oheň, který byl udržován 1-2 hodiny. Po tuto dobu se účastníci bavili, někteří se modlili.

Ve společenských místnostech se také odehrávaly pohřební hostiny. Podle dobového ruského tisku, "když zemře svobodná mladá Češka nebo svobodný Čech, tak muži v černém a ženy v bílých svátečních šatech smutně doprovázejí rakev na hřbitov, ale jakmile jen je rakev spuštěna do hrobu a pokryta zemí, začne veselý tanec a svátečně vyšňořený dav Čechů odchází v párech do klubu, kde do pozdní noci hýjí na účet příbuzných zemřelého. Tento obyčej po přijetí pravoslaví začíná poněkud ustupovat do oblasti historické tradice ... neboť odporuje duchu pravoslavné církve."^{12/}

Již na konci 90. let docházelo k oživení českého kulturního života na Volyni. Kancelář náčelníka Jihozápadního kraje obdržela např. v srpnu 1898 žádost Čechů z Ulbárova v Dubenském újezdu - Josefa Hyblera, Jana Hyblera, Václava Pitra, Filipa Říhy aj. - o souhlas s provozováním divadelních představení.^{13/} Jejich žádosti Kancelář kyjevského generálního gubernátora na Štědrý den 1898 vyhověla.^{14/}

Teprve politické uvolnění po první ruské revoluci v roce 1905-1907 vytvořilo nové předpoklady pro rozvoj kulturního života české menšiny. Již v roce 1905 vznikl česko-ruský list věnovaný veřejnému životu, obchodu, umění a písemnictví Zvěsti (Věsti). V roce 1906 byly v Lodži založeny Česko-ruské listy (v roce 1908 přejmenované na Jednotu), ve kterých se odrážel mj. i život Čechů na Volyni. Tento měsíčník byl vydáván českým evangelickým dobročinným a vzdělávacím spolkem Jednota, který vznikl v roce 1907. Spolek zakládal knihovny, pořádal přednášky, organizoval kurzy pro negramotné, agitoval pro založení české školy v Lodži, uděloval finanční podpory a pomáhal zajišťovat práci českým evangelíkům v Rusku. Ve svém čtvrtém čísle psaly Česko-ruské listy o české Volyni, že "našlo by se zde dosti takových občanů, kterýmž jest lhostejno, zdali jejich děti navštěvují školu čili nic, jsou rádi, jen když jim doma vypomáhají při práci hospodářské".^{15/} Kritizovaly ruské učitele působící v českých obcích, že nejevili zájem o nic, co by přesahovalo školní výuku: "Mládež po vyjití ze školy, kterouž mnozí velmi málo navštěvují, jest zůstavena beze všeho pěstění sama sobě ... nic nečtou."^{16/}

Významnější úlohu však sehrál časopis Ruský Čech, který v letech 1906-1908 vydával v Kyjevě volyňský velkostatkář a kyjevský hoteliér dr. Václav Vondrák, a to za redakce Václava

Jandy. Počínaje říjnem 1906 vyšlo více než devadesát čísel tohoto časopisu, každé na osmi stranách, z toho šest stran zaujímaly redakční materiály, zprávy z českých osad, politický obzor, materiály k česko-ruským vztahům, hospodářský obzor a reklama českých firem. Noviny obhajovaly zájmy české menšiny a byly v opozici vůči oficiální absolutistické politice carismu, kritizovaly nejreakčnější stránky politického života Ruska, propagovaly myšlenku demokratického státu a bojovaly za obnovení českého školství.

Majitelem týdeníku Ruský Čech, věnovaného českým zájmům na Rusi, byl Český dobročinný a vzdělávací spolek J. A. Komenského v Kyjevě. Vydavatelem a později i redaktorem byl dr. V. Vondrák, redakce sídlila v jeho hotelu Praha na Velké Vladimířské ulici v Kyjevě. Na poradě výboru spolku J. A. Komenského 28. října 1907 dr. Vondrák sděloval, že čistý výnos z časopisu případně spolku, zatímco případný schodek byl ochoten uhradit sám z vlastních prostředků. Přes velmi dobrou úroveň těchto novin bylo málo předplatitelů a náklad se snižoval.^{17/} Noviny představovaly velkou hmotnou ztrátu. Vydavatel dr. Vondrák byl nejednou za publikované materiály pokutován. Snaha reakce, která vyzývala své čtenáře na Volyni, aby přiměli tamní obchodníky k inzerci v listu, vyzněla naprázdno. I čeští podnikatelé totiž dávali přednost inzerci v celostátních ruských listech.

V únoru 1908 vyjádřila redakce Ruského Čecha zklamání nad tím, že nedošlo ke zvýšení počtu předplatitelů, aby tak bylo možno přistoupit k rozšíření listu. Rozhodla se od č. 16 druhého ročníku, tj. od 10. února 1908, zvýšit periodicitu na 2x týdně, a to bez zvýšení předplatného. Zároveň zjedнала honorovaného redaktora hospodářské části. K tomu ovšem bylo zapotřebí nových předplatitelů a hlavně inzerentů. Redakce zdůrazňovala, že "zájmy českého lidu může hájit jen český pokrokový list".^{18/}

Na stránkách týdeníku Ruský Čech bylo publikováno mnoho statí namířených proti činnosti ultrapravicové černé sotně. V redakční stati Čemosotněnci a český zemědělec se uvádělo, že černá sotňa provokuje Čechy, že počet čemosotněnců na Volyni prudce vzrůstá a že heslo Rusko Rusům vytváří konfliktní situace tam, kde dříve nebyly. Stat' byla publikována v ruském jazyce.^{19/} Charakteristickou byla stat' předního českého agronoma Jaroslava Heyduka, který uváděl, že Češi nejsou kolonisty a nemohou jimi býti, nýbrž jsou řádnými občany slovanského státu.^{20/}

Pravidelně tiskli materiály o hospodářské činnosti českých osídlenců na Volyni. V rubrice Hospodářská besídka byly dávány kvalifikované rady zemědělcům. Noviny také organizovaly Spolek českých pivovarů. V rubrice Pivovarská hlídka pravidelně publikovaly materiály věnované technologii a hospodářským potřebám pivovarnictví, informovaly o stavu pivovarnictví za hranicemi i v Rusku i organizování spolku chmelářů.

Ruský Čech upozorňoval na skutečnost, že kulturní život mnoha českých osad byl vyčerpán uspořádáním několika tanečních zábav v roce a sousedského plesu v masopustní době: "Mládež mužského pokolení... ztrácí namnoze letní nedělní odpoledne u kuželníku a mladý svět dívčí prochází se bezúčelně po návsi."^{21/} Autor článku se snažil orientovat volyňskou mládež na pořádání divadelních her a výletů.

Pozorovatel z Lucka uváděl, že "třicet let bezpečného života, věnovaného zisku, učinilo nás netečnými ke všemu, co nedává nám hmotný a neodkladný prospěch ... Noviny se nečtou ... Máme-li býti z této duševní hniloby probuzeni, jest třeba řádného otřesení."^{22/} Autor článku vyzýval ke zřízení dobře organizovaného spolku, který by mohl "nás usilovnou prací opět probuditi". Kritizoval přečeňování se a podčeňování druhých.

Dopisovatel ze Straklova vyzýval k založení volyňské Matice školské, která by pracovala na společném díle - zřízení českých škol. Citoval Karla Havlíčka, že "národ, ztratí národnost svou, klesá vždy více v bídu a opovržení". Zároveň psal o spolku založeném ve Straklově, že "bude postaven na vratkých základech, poněvadž neupřímnost, sobeckost a závist jsou u nás hluboce zakořeněny".^{23/}

List nepřestával tepat nedostatky v kulturním životě volyňských Čechů. Jeden z autorů, Václav Beneš, ve článku Zachovejme své češství! psal, že "děti prvních přistěhovalců jsou ještě Čechy, ale budou-li děti jejich Čechy neb pokolení další, těžko říci! ... Neznám jediného Němce z dávných kolonistů, který by neuměl německy, ale Čechů, prvních potomků přistěhovalců, kteří neumí slova česky, znám mnoho.... beztoho děti jeho zůstanou v Rusku a tak, že nebudou toho míti zapotřebí!"^{24/} Vyzýval české rodiče, aby již od kolébky učili své děti rodnému jazyku.

Dopisovatel z Mirohoště F. Berounský uváděl, že "zábavami se ovšem dorůstající generaci, vyšlé z ruské školy, neumějící se ani podepsati v jazyku svých otců, pranic neprospělo".^{25/} Vyjadřoval podiv nad tím, že místní Češi si nevymohli alespoň několik hodin českého vyučování týdně. Upozorňoval na to, že "patrna všude jakási malomyslnost a přílišné koření se všemu ruskému.... jsouce Čechy-Slovany ... nemusíme se současně porušťovat, jak se zejména ve městech šmahem děje, nemusíme se, co slovanský potůček sliti v jeden ruský oceán, jak si to přejí pp. Puriškeviči a spol., nýbrž zachovávajíce staré české tradice, hlásíce se sebevědomě k českému původu, zůstávati tím, čím jsme - totiž Čechy, dobrými ruskými poddanými".^{26/} Autor dával za příklad Straklov a Semiduby, kde se hrálo ochotnické divadlo a sděloval, že prvním kulturním počinem v Mirohošti bylo založení veřejné knihovny.

Agronom J. Heyduk zastával názor, že "odnárodňuje-li se část nás - tož jistě ne nátlakem státu - ale vlastní naší nedbalostí a netečností" (podtrženo v originále - J. V.).^{27/} Noviny citovaly orgán okřabristů Golos Moskvy, podle kterého "skutečné vzdělání... lze poskytnout pouze vyučováním v mateřském jazyce žáků. To je pedagogický axiom."^{28/} Redakce k tomu dodala, že "jestli se už Rusko nemůže obejít bez příkladů, pak nechť napodobuje ne ... ničemnost Maďarů, ale lidskou politiku USA".^{29/}

V jiném článku uváděl A. Bachlík o české osadě Krásov, že většina mladých hospodářů nemá žádného zájmu o četbu: "Usilovnou prací se jen snažili dodělati se lepšího hmotného úspěchu a pustili proto se zřetele své dítky, nedbajíce toho, aby učením a četbou knih rozšiřovali jejich duševní obzor."^{30/} Kritizoval ruskou školu, ve které děti měly ke čtení pouze školní učebnice. Autor naopak chválil Volkov, největší a nejvýstavnější českou obec v Dubenském újezdu, kde se zálibou četli české knihy a časopisy. Také v Boratině si zřídili z výtěžku divadelních představení knihovnu. Česká knihovna s několika sty svazky, byla v Okolku v Žitomirském újezdu, stejně jako v Olšance. Rovněž v Dědově Hoře v Ostrožském újezdu zřídili českou knihovnu, a to ve škole.^{31/}

Noviny informovaly i o činnosti divadelních ochotníků. V Kvasilově byla obnovena tradice ochotnického divadla v roce 1896. Po revoluci 1905-1907 založili v Kvasilově divadelní ochotnický spolek. Česká představení řídil pravoslavný farář Hejda.^{32/} V Teremně sehráli v letech 1903-1908 na dvacet divadelních představení. Obec však byla, podle dopisovatele, "rozeštvaná, znepřátelená, rozbitá na několik stran a všude jen nenávist a zloba. ... Och jak malicherní a úzkoprsí jsme my Češi... pereme se mezi sebou nevědouce ani proč."^{33/}

V různých zprávách přetiskl Ruský Čech článek V. Kasjukova "Přesídlenci" z ruského časopisu Niva, kde se uvádělo, že "Češi se chovají pěkně pouze k bohatým a k vrchnosti, ať je jakákoliv. ... Češi žijí pěkně a pracují usilovně a rozumně. Jejich kolonie nelze srovnat s ruskými stanicemi, ve kterých bída a nehospodárnost bijí do očí. ... Ale nesympatičtí a chladní jsou tito lidé!"^{34/}

Ruský Čech tvrdil, že "rozdíl mezi námi a domorodým obyvatelstvem je již tak nepatrný, tak povrchní, že o nějakém kulturním vlivu na ukrajinské sousedy nemůže být ani řeči".^{35/} Vinu viděl v "náhlém a osudném převratu", ke kterému došlo v historii Čechů na Volyni na konci 80. let, kdy byla přerušena činnost divadelních ochotníků, čtenářsko-pěveckých spolků, výlety, večery k upálení M. J. Husa s přednáškami, písněmi a deklamacemi. Právě duchovní sféra se stala první obětí reakčního kurzu nastoleného v Rusku od roku 1882. Jmenovitě v této oblasti samoděržaví provádělo svou politiku nejdůsledněji a dosáhlo největších úspěchů. Prvním krokem k poruštění volyňských Čechů bylo zrušení českých škol. "Periodu tu těžkou jsme arcit' přečkali, ale co jsme vytrpěli... všechna práva jsme ztratili", psal dopisovatel z Boratína.^{36/}

Noviny kritizovaly, že někteří krajané, a to i zámožní, neuznávají ke své vlastní škodě důležitost řádného školství: "Ty ‚morgy‘ přece nejsou všechno, a nemá-li dnes hospodář, i ten nejbohatší vzdělání a rozhled, ty ‚morgy‘ mu také nepomohou."^{37/} Citovaly jednoho volyňského Němce, který prohlásil: "Vy se rádi chlubíte s tou svojí kulturou, avšak, jak smutně to vypadá ve skutečnosti! Já vím, že v mnohých českých vesnicích kromě bídy a trochy té české hrlosti nic nenajdete, a jak vypadají ty Vaše školy; vlastně Češi žádných škol nemají, neb tam, kam děti svoje posílají, není o něčem českém ani potuchy.... jak hrozný jsou poměry Vaše náboženské, přijímali jste pravoslaví, avšak do kostela se stydíte chodit."^{38/}

Koncem června 1908 Ruský Čech přestal po dvaceti měsících vycházet. Měl poměrně málo odběratelů, mezi ruskými Čechy bylo mnoho různých stran a tendencí a všem nemohl vyhovět. Vondrák na něj nejen mnoho doplácel, ale byl neustále kritizován, z čehož byl roztrpčen.^{39/} Nicméně Vondrákovy noviny měly velké zásluhy o koncentraci ruských Čechů, větší než jejich zakladatel tušil. Noviny ruské Čechy povzbuzovaly, obhajovaly i varovaly. Hospodářské a tržní zprávy je činily nezbytnými pro mnoho hospodářů. Časopis usiloval o sjednocení ruských Čechů a vedl je k tomu, aby si uvědomili svůj význam a tomuto uvědomění dávali výraz při každé příležitosti. Bohužel nebyl tak rozšířen, jak by se dalo očekávat. V poměrně konzervativních Čechách na Volyni vyvolala zmatek a úžas neohrožená pozice nového časopisu proti řádění reakční Počajevské lávry a jejích satelitů z řad gubernské administrativy a některých ruských statkářů. Kolem redakce Ruského Čecha se záhy seskupil výkvět české inteligence na Rusi. Mezi vynikajícími přispěvateli byli Alexej Pospíšil, František Kovářík, Vladimír Olič, Mikuláš Pospíšil, prof. Danilov, prof. Zabolotský aj. Ruský Čech živě reagoval na všechny otázky soudobého politického života Ruska i Rakousko-Uherska, osvětloval politickou situaci z českého hlediska a informoval také ruskou veřejnost o situaci Čechů v Rakousku. Nákladem Ruského Čecha vyšla v roce 1908 v Kyjevě práce Vladimíra Oliče Dějiny českého vystěhovalectví na Rus.

V posledním čísle redakce uváděla, že jeho vydávání se stalo luxusem spojeným s finanční ztrátou. I když byla zvýšena periodicita, nepodařilo se získat uvažovaných 600 nových předplatitelů; jejich počet se zvýšil jen o 126. Proto se vydavatel dr. V. Vondrák dohodl s redaktorem Času volyňským Čechem Věnceslavem Švihovským na přenesení Ruského Čecha do Prahy ke Kočího nakladatelství. Nadále měl Ruský Čech vycházet jako česko-ruská příloha k Národnímu obzoru. Finanční prostředky dosud věnované na vydávání Ruského Čecha se dr. Vondrák rozhodl věnovat na podporu zřizování škol a čítáren na Volyni. Plánoval také uskutečnit přednáškovou cestu na Volyň. Počínaje červencem 1908 tedy všichni dosavadní předplatitelé Ruského Čecha dostávali týdeník Národní obzor s přílohou Česko-ruský obzor.^{40/}

Jako příloha k týdeníku Ruský Čech začal v březnu 1907 vycházet Slavjanskij posrednik, který měl spolupůsobit k rozvoji slovanského průmyslu a obchodu, spoluúčinkovat k vzájemnému seznámení se slovanských podniků, tvořit pojítka mezi výrobcí a konzumenty, podporovat výměnu zboží mezi slovanskými zeměmi, poukazovat na výhodnější možnosti nákupu i na vhodná místa pobytu. Měl vycházet 2x měsíčně a měl být také v počtu 5 tisíc exemplářů rozeslán různým firmám sídlícím ve slovanských zemích.^{41/} Reklama, zprávy a informace o nových českých a ruských knihách byly paralelně tištěny rusky a česky. Vyšla však jen dvě čísla, neboť pro české podnikatele bylo výhodnější publikovat reklamy v ruských novinách, které četlo velké množství čtenářů.

Vydavatel dr. V. Vondrák psal již v lednu 1908 Národní radě české, že "díky Ruskému Čechovi osvětová myšlenka mezi krajanu udělala velký pokrok. Ochotnická divadla již ani neregistrují, čítárny začínají zakládat i v těch nejzapadlejších vískách, píší česky, ale ruskými písmeny".^{42/} Zároveň upozorňoval, že "ruský Čech má úžasně konzervativní, těžkopádný charakter".^{43/} Chtěl organizovat hromadnou výpravu české volyňské mládeže na průmyslovou výstavu do Prahy. Pro ochotnická divadla na Volyni získal 67 svazků dramatických děl od pražských nakladatelů Otty, Vilímka, Topiče a dalších, především lidová dramata, historické hry a veselohry. Mj. nabízel Živnobance za 10 mil. K koupí majetku hraběnky Šuvalovové, k němuž patřilo i město Dubno. Dr. Vondrák, který zastával funkci důvěrníka Národní rady české pro Rusko, se ve své mnohostranné činnosti zabýval i možností kanonizace Jana Husa katolickou církví, což

mělo odstranit protiklady mezi příslušníky jednotlivých náboženství. Národní rada česká se však na Vondrákovy návrhy dívala se značnou skepsí. Účast českého kapitálu při nové české kolonizaci Volyně odmítla, neboť "pro věc tuto jest málo zájmu".^{44/} Obdobně se vyjádřila k Husově kanonizaci, na kterou "není jednotného názoru českých politických stran".^{45/}

V roce 1908 zanikl také evangelicky orientovaný měsíčník Jednota vydávaný Dobročinným a vzdělávacím spolkem v Lodži a navazující na Česko-ruské listy (1906-07). Příčinou zániku, byl, stejně jako u Ruského Čecha, nedostatek odběratelů, resp. neplacení předplatného. Již Česko-ruské listy psaly, že "na knihu a na časopis to není peněz", zatímco "mezi námi pěstuje se pýcha a mamon a tak zaniká bratrská láska".^{46/} Také Jednota kritizovala, že v újezdních městech na Volyni "vlastníky hospod jsou většinou snad Češi a oni také nejvíce vypijí".^{47/} Pro evangelíky vycházel v knihkupectví Komenský v Lodži od roku 1908 Komenský, kalendář pro český lid na Rusi. Ještě v průběhu roku 1908 zanikl i Česko-ruský obzor vycházející v Praze jako náhrada Ruského Čecha.

Liberální umírněné pozice zastával od roku 1911 nový časopis Čechů v Rusku vydávaný týdně v Kyjevě pod redakcí volyňského Čecha Věnceslava Švihovského a nazvaný Čechoslovan. Dalším redaktorem byl novinář a spisovatel František Hovorka, který přednášel na kyjevské univerzitě sv. Vladimíra české dějiny. Týdeník byl vydáván nákladem volyňského statkáře a vlastníka pivovaru Václava Klicha a majitele kyjevské továrny na výrobu hudebních nástrojů a předsedy tamního českého Dobročinného a vzdělávacího spolku J. A. Komenského Jindřicha Jindřiška. Časopis publikoval materiály o hospodářském stavu českých osad, o sokolském ruchu, rozvoji školství a osvěty. Redakce vydala v roce 1911 také stejnojmenný kalendář pro Čechy v Ruské říši a pro rok 1912 chystala vydání čtyř kalendářů: Velkého, Malého, Rolnického a Praktického.

Ve stejné době vyšlo několik čísel časopisu Česká Rus, který vydával A. Polák. Tento časopis byl V. Švihovským označen za "nechutnou tiskovinu".^{48/}

Čechoslovan byl liberální časopis kritizující politiku ruských nacionalistických a klerikálně-monarchistických reakcionářů. Obsahoval mnohostranné zpravodajství o životě české menšiny v různých místech Ruska. V době balkánských válek 1912-1913 převážně přebíral oficiální zpravodajství o průběhu bojů. Ke své solventnosti potřeboval mít 2 tis. odběratelů a čtyři strany inzerátů.

Stejně jako Ruský Čech také Čechoslovan věnoval značnou pozornost kulturním poměrům na české Volyni. Upozorňoval na to, že v posledních letech se ve školách neučí česky a "důsledky toho je pozorovati na dorůstající mládeži".^{49/} Po revoluci 1905-1907 bylo úřady dáno Čechům na vědomí, že neoficiálně se může češtině vyučovat, ale to naráželo především na personální obtíže. Tím bylo dosaženo toho, že "některé děti vůbec neumějí česky číst a psát".^{50/} Dopisovatel z Holovek v Ostrožském újezdu psal, že v této osadě čtou většinou ruské knihy.^{51/} F. Skočdopole uváděl z Kvasilova, že děti psát česky již nedovedou: "Velká část české mladší generace píše česky jen ruským písmem a českou knihu čte s obtíží. Proto nyní bohaté české knihovny, které byly potěšením starším krajanům odpočívají a převládají v nich ruské knihy."^{52/}

Noviny informovaly, že výuky češtiny v Kvasilově se ujal pravoslavný kněz Fjodor Hejda, pocházející od Plzně. Divadelní ochotníci hráli v Kvasilově několikrát ročně, působil zde také zdatný hasičský sbor a obecní pojišťovna, do které platili pojištěnci po dobu deseti let celou premií, dalších pět let polovinu a potom již nic. Vzájemné pojišťovny působily v českých volyňských obcích také jako záložny a poskytovaly na mírný úrok půjčky. První záložna vznikla v Boratíně, vklady úrokovala 7 %, půjčovala na 8 %.

V jednotlivých českých obcích kromě Čechoslovana odebírali také noviny z Čech (Národní listy, Národní obzor) a ruské noviny a časopisy (Birževyje vědomosti, Volyň, Volynskije otkliki). O novinách Birževyje vědomosti psal už Ruský Čech, že je to "podařený list, ze slovenské Černové udělal chorvatskou vesnici, dívíme se jen těm tisícům lehkověrných Slovanů, co tento židovský plátek podporují".^{53/}

V prvním čísle svého druhého ročníku 1912 otiskl Čechoslovan dopis J. V. Martínka z Dubna, který zdůrazňoval, že si redakce zvolila nesnadný úkol: výchovu a povznesení české větve na Rusi. Připomněl, že "kdyby Čechoslovana nebylo, museli bychom ho vytvořit".^{54/} Čechoslovanu se dostalo vřelého přijetí zejména na volyňském venkově, zatímco Češi ve městech se k němu chovali zdrženlivěji: "Pro Čechy - měšťáky je tato zdrženlivost příznačnou, zvláště pro zámožnější jedince. Mají plná ústa národního vědomí a národního citění, ale pro českou knihu a český časopis valného nadšení nejeví. Odebírají většinou nějaký ruský reakční list."^{55/}

Časopis vyzvedával ty české obce, které rozvíjely bohatý kulturní život. K nim patřil Malín v Dubenském újezdu. Ten před dvaceti lety, stejně jako mnohé jiné české obce, ztratil svého českého učitele, a tak zároveň zanikla česká obecní knihovna a český divadelní ochotnický spolek. Společenský a kulturní život v obci na dvě desetiletí ustrnul a "mládež si hověla v nečinnosti".^{56/} Ve druhém decenniu 20. století se však začal pozvolna probouzet zájem o ušlechtilou zábavu, spolčování a dobrou četbu. O Vánocích 1911 zde byl založen divadelní ochotnický spolek a byly zahájeny přípravy k založení hasičského spolku. Hlavní zásluhu o to měli A. J. Krámský, Novák a Dědek. Tak již 22. ledna 1912 mohla být sehraána divadelní veselohra Bezděčný Don Juan s žertovným výstupem Ze soudní síně. Ochotníci, většinou mládež, připravovali Kříž u potoka dle K. Světlé.

V Lisíně v Dubenském újezdu, kde se usadilo v roce 1902 osm Čechů, odebírali o deset let později sedm titulů časopisů, a to české (Čechoslovan, Havlíček, Milotický hospodář, Český rolník) i ruské. Ačkoliv všichni pocházeli z chudých českých rodin, každý měl několik knih, hlavně českých.^{57/}

Naproti tomu v Martinovce byl údajně časopisům a knihám do většiny domácností přístup zakázán: "Číst děti prý nemusejí umět a počtům se mohou naučit z karet, které naše mládež ráda hraje."^{58/} Dopisovatel z Moldavy tvrdil, že mládež nezná národní historii ani současnost a "nechtějí ani slyšet o tom, že jejich český původ (podtrženo v originále - J. V.) jim ukládá jisté povinnosti. ...Na stole místo knihy - láhev s vodkou, místo časopisu dvaatřicet loupežníků! Zámožní Češi málo dbají na vzdělání svých dětí."^{59/} Uváděl, že volyňští Češi by sami mohli naplnit svými dětmi celou reálku nebo gymnázium. Ve skutečnosti řada dětí odcházela na studia do Kyjeva a jiných měst. Volyňští Češi ovšem preferovali práci v zemědělství na vlastní půdě.

Až do 1. října 1912 byl Čechoslovan vydáván stejnojmenným družstvem, které tvořili J. Jindříšek, V. Klich a V. Švihovský. Družstvo se 21. září 1912 rozhodlo, že se rozejde a časopis předá redaktoru V. Švihovskému, který dosud jeho vydávání řídil a jej redigoval. Svědčilo to o finanční soběstačnosti novin, které nadále nepotřebovaly značných hmotných obětí J. Jindříška a V. Klicha. Od této chvíle se také zvýšila periodicita novin na 2x týdně. Nebyl ovšem vydán kalendář pro rok 1913.^{60/}

Vyšší periodicita vytvořila předpoklady mj. pro aktuálnější a intenzivnější zpravodajství z českých lokalit na Volyni. Noviny informovaly o otevření reprezentačního domu v Boratíně 15. října 1912, ve kterém byly umístěny velký sál, záložna, spotřební spolek a skladiště obilí. Přítomný pravoslavný kněz z Hnisavý při této příležitosti zdůraznil, že "mezi Čechy a Malorusy panuje nejsrdečnější přátelský a sousedský poměr. Žijí jako sousedé a rádi si navzájem pomohou. Nikde u Čechů nenajdete zášti a nenávisti vůči našemu ruskému sedlákoví. Každý Čech má ruský národ rád a dbá, aby se naučil dobře rusky."^{61/}

Nicméně autor jedné z úvah v Čechoslovanu - učitel J. A. Cimer - psal, že "proto si nás nevolal car Alexandrií., abychom s domorodci hleděli navazovat přátelství hlavně kořaleční".^{62/} Upozorňoval, že se málo čtou poučné a zábavné knihy, pořádá se málo ušlechtilých zábav jako divadel a přednášek a je málo pěveckých a tělocvičných spolků. Vyslovil podiv nad tím, že zatímco luteránským Němcům a Židům se dovolovalo vyučovat jejich mateřštině, pravoslavným Čechům to povoleno nebylo. Vinu viděl v tom, že "se o to nikdo nestará. Inteligence o sedláka, z jehož krve pochází, nedbá a selské obce se dají časem lehko zaplašit."^{63/} Konstatoval také nedostatek učitelů znalých českého jazyka.

Čechoslovan vycházel s heslem Vše pro českou větev na Rusi. Ráz listu byl vyhraněně pokrokový, list se hlásil k T. G. Masarykovi a citace Masarykových názorů vynesly redakci nepříjemnosti. Masa volyňských Čechů list uvítala, probíhala soutěž o nejvyšší procento odběratelů. V Kvasilově bylo ze sto popisných čísel devadesát odběratelů, v Kolonštině patnáct usedlostí odebíralo šestnáct exemplářů. Čechoslovan byl rádcem, buditelem, napomáhal vytváření českých spolků, vyvolával zájem o kulturní, hospodářské a politické záležitosti. Kolem Čechoslavana se, stejně jako dříve kolem Ruského Čecha, koncentroval český živel. Po vypuknutí 1. balkánské války vycházel 2x týdně a později jako obdeník. Mohutněl obsahově, počtem odběratelů i inzerentů. Švihovský chtěl přeměnit Čechoslovan v český deník, světová válka však všechny plány překazila. Při Čechoslavanu také založil Slovanskou tiskárnu a Slovanské knihkupectví.

Čechoslovan rovněž propagoval sokolskou myšlenku, styky s mateřskou zemí, dával pokyny k usazování v Rusku, uctíval památku Husa a Komenského, udržoval živé styky s Jihoslovany. Tiskl články B. Pavlů, dr. H. Trauba, dr. K. Kramáře, J. Hejreta, dr. J. Auerhana a dalších.

Jan Auerhan, který byl místotajemníkem Zemské statistické kanceláře Království českého a členem zpravodajské komise zahraničního odboru Národní rady české, charakterizoval v Pokrokové revue kulturní stav volyňských Čechů jako neutěšený.^{64/} Kulturní úpadek podle jeho názoru začal po roce 1891, kdy po zrušení české církve následovalo zrušení českých volostí, porušení českých škol a zanikly české knihovny. Podle Auerhana, "někde počíná již proces odnárodnovacích. Národní vědomí pokleslo."^{65/} Připomínal slova Ruského Čecha, že volyňští Češi nejsou daleko od národního zničení.^{66/} Nejhorší situaci viděl u mládeže, "z níž jen málokterí dovedou česky číst a psát."^{67/} Vinna byla ruská škola, ze které byl český jazyk vypuzen. Jen v některých obcích probíhalo soukromé vyučování češtině (Boratín, Huleč, Kvasilov, Kněhyninky, Malin, Mirohošť). Podle Auerhana, "počet negramotných vzrostl, zájem o knihu je pramalý, vzrůstá se pití vodky. Jediným ideálem se stalo kupovati morgy - zvětšovati usedlosti, v těžké práci se zapomínalo na kulturu."^{77/} K tomu přispívalo nepříznivé ovzduší Pobědonoscevovy éry, nedostatek české inteligence a nezájem české vlasti. Nový život umožnila teprve nová politická situace po roce 1905. Vznikly první české časopisy, obnovovaly se české knihovny, které však nebyly plně využívány a obsahovaly mnoho literárního braku. Hojně navštěvována byla ochotnická divadla, která se hrála ve značném počtu českých osad. Živé národní vědomí měly české evangelické obce, které však podle Auerhana stály stranou českého života na Volyni. Např. v Michalovce nebyl hostinec, ani se zde nepořádaly taneční zábavy. Sbory dobrovolných hasičů existovaly v Kvasilově, Hulči, Straklově, Semidubech, Mirohošti, Kněhyninkách, Boratíně, Volkově a jinde. Navázaly spolupráci i se starou vlastí, a to prostřednictvím Zemské ústřední hasičské jednoty Království českého v Praze. Jinak styky s českými zeměmi, nepočítaje evangelické misionáře, byly poměrně slabé, podle Auerhana "ve staré vlasti nestarala se o volyňské Čechy živá duše".^{69/} Poukazoval na nedostatek lidí s vyšším školním vzděláním, který byl v českých osadách na Volyni velmi citelný, neboť tito většinou zůstávali po skončení studií ve velkých městech. A rozvoj kulturního života bez inteligence byl velmi obtížný. Za těchto okolností měla velký význam existence dobře vedeného českého časopisu, který seznamoval jednotlivé obce s kulturními podniky (knihovnami, ochotnickým divadlem, hasičskými spolky, záložnami) obcí jiných a povzbuzoval je k následování. Auerhan viděl větší nebezpečí odnárodnění u pravoslavných a katolíků, než u evangelíků, kteří si podle jeho názoru uchovali českou řeč: 'A co ví naproti nim o české historii českoruská mládež pravoslavná a katolická, ta mládež, která pomalu snad nedovede česky ani číst?'^{70/} Poměr k Ukrajincům byl před světovou válkou lepší než v minulosti, ale nebyl ideální: "Čech dívá se ve mnohých osadách na mužika spatra, mužik zase závidí Čechu jeho úrodu, vyčítaje mu, že zabral nejkrásnější půdu na Volyni a nepováže, že ta půda stala se úrodnou teprve usilovnou českou prací."^{71/} Auerhan odmítal názor, že by české menšiny ve slovanských zemích měly splynout se svým okolím: "ne, a tisíckrát ne! Ruský národ je velký dost... A je v zájmu ruského národa, aby volyňští Češi se odnárodnili? Volyňští Češi jsou věrnými poddanými Cara a milují Rusko, ani Rusové nemohli by být lepšími ruskými občany, než jsou volyňští Češi. Proč by se měli tedy odnárodnit? Poruštěním jich nezískal by ničeho ani ruský národ ani ruská říše.... Odnárodní-li se

volyňští Češi, klesnou pod úroveň mužiků.... odnárodnění volyňských Čechů není ani v zájmu ruského národa, ani v zájmu ruské říše, ani v zájmu jejich vlastním. ... nebezpečí odnárodnění je dnes velmi velké."^{72/} Jako hlavní příčinu kulturního úpadku viděl Auerhan školské poměry, neexistenci české školy, bez které viděl budoucnost Čechů na Volyni jako velmi pochybnou. Zdůrazňoval, že deníky a hospodářské časopisy dovážené z Čech, z nichž některé měly na Volyni dosti odběratelů, nemohou nahradit ruským Čechům jejich vlastní list, tj. Čechoslovana. České knihy bylo možné získat jednak ve Slovanském knihkupectví v Kyjevě, jednak v Procházkově knihkupectví v Lodži, které mělo na Volyni svého kolportéra. Někteří kolportéři však rozšiřovali i krváky a podobnou četbu. Dobročinný a vzdělávací spolek J. A. Komenského v Kyjevě měl v úmyslu zřídit kočovnou knihovnu s hodnotnou literaturou. Kromě ochotnického divadla se před světovou válkou šířilo i loutkové divadlo, donedávna na Volyni neznámé.

Volyňští Češi byli v podstatě odkázáni sami na sebe. Čechoslovan v roce 1912 psal: "O ruských Češích nechťejí v Čechách vědět. í vlivní čeští politikové, žurnalisté a tzv. .reprezentanti' raději si zajedou do hlučných ruských měst nebo k čarovným horám Kavkazu a krajům, kde kypí česká práce, se pohodlně vyhnou."^{73/}

Bohdan Pavlů psal v roce 1911 v Národních listech, že volyňští Češi zapomínají na svou starou užší vlast (Čechy), zatímco na širší vlast (Rakousko) už docela zapomněli. Stali se docela dobrými ruskými občany, kteří však nezapomněli na svou národní příslušnost: "Dosud v masách na českých vesnicích nelze mluvit o odnárodnění. Ale odchází stará generace, která měla ještě přímé styky s Čechami a vyrůstá nová generace, která už o Čechách skoro nic neví, která v ruských školách o české historii nic neslyšela a na veřejnosti také skoro nijak s mateřskou zemí do styku nepřichází."^{74/} Z toho vyvozoval závěr, že "národní budoucnost českých osadníků není pevně zabezpečena".^{75/}

Ve skutečnosti zde byla vzájemná vazba mezi volyňskými Čechy a jejich okolím. Češi měli obrovský vliv na prostředí, ve kterém žili, ovšem prostředí mělo vliv i na ně. Češi dali Volyni zcela nový ráz a nejednou ruské noviny otiskovaly dopisy, v nichž ruští autoři dávali Čechy Rusům za příklad, a to zejména v kulturní a školské oblasti. Poukazovali nejen na nesčetné čtenářské, tělovýchovné a hasičské spolky, ale např. i na krásné ulice a pomník caru Alexandru II. Osvoboditeli ve Vysoké. Jejich ukrajinští, židovští a polští sousedé se mnohdy od nich učili i česky. Na druhé straně ovšem všichni doboví pozorovatelé uvádí, a to nelze bagatelizovat, že se Češi přizpůsobovali svému okolí. Profesor F. Kovářik psal: "Čistota jazyka klesala, zájem pro české věci ve staré vlasti hynul, zato v jednotlivých případech vkrádalo se zhoubné pití vodky, zpočátku jen při litkupech a potom už regulérně, zvláště v druhé generaci. Zkrátka, při naší rozrůzněnosti hrozilo nebezpečí, že naši lidé se zakrátko slijí s místním obyvatelstvem v jedno a nebude z toho prospěch ani pro Čechy, ani pro Rusy. Tito už se beztoho pod vlivem Čechů pozdvihli, ale Češi se spustí a přestanou být lákavým příkladem pro Rusy."^{76/}

Uvolnění po roce 1905 vytvořilo předpoklady pro rychlé obnovení českého kulturního života v předválečném desetiletí. Ve většině obcí existovaly české hasičské spolky, někde i čtenářské a ochotnické besedy a téměř všude české hostince. V Hulči u Zdolbunova, osadě s 393 obyvateli působil divadelní spolek s dvaceti členy, zpěvácký spolek se šestnácti členy a hasičský sbor s dvaceti členy. V Kněhyninkách v Luckém újezdu byl hasičský sbor. V Kvasilově u Zdolbunova byly hasičská jednota, divadelní kroužek a čtenářská beseda. V Mirohošti v Dubenském újezdu působily česká knihovna se třiceti členy a dobrovolná hasičská družina s padesáti členy. V Okolku v Žitomirském újezdu, osadě s 273 obyvateli, byl hasičský sbor a česká knihovna. V Semidubech v Dubenském újezdu působil hasičský sbor. Také v Českém Straklově se 452 obyvateli existoval dobrovolný hasičský sbor. Hasiči působili i v Ulbárově v Rovenském újezdu. Ve Volkově v Dubenském újezdu s 1060 obyvateli byla Česká beseda, hasičský sbor se třiceti členy a Jednota divadelních ochotníků se třiceti členy. Hasičský spolek se 30 členy byl také ve Vysoké u Čerňachova v Žitomirském újezdu, která měla 268 obyvatel.^{77/} Hasiči působili od roku 1908 i v Novinách, kde od roku 1903 měli knihovnu a od roku 1912 také hudbu.

Sokolské jednoty, které vznikly již v roce 1870 v Mirohošti a Semidubech, se zánikem českých škol na počátku 90. let rovněž zanikly.^{78/} Po první ruské revoluci vznikl v roce 1907 v Kyjevě gymnastický spolek Sokol, který rychle dosáhl popularity i mezi venkovským obyvatelstvem Volyně. V letech 1910-1914 vznikly jeho filiálky v Dubne, Rovně a Žitomiru.^{79/} V roce 1911 vznikl Sokol také v Kvasilově. Měl 76 členů, ale potýkal se s nepřízní ruských učitelů a jiných spolků. Další TJ vznikly v Okolku a Vysoké.

Spolky pořádaly pravidelně večery, koncerty, organizovaly nové knihovny a čítárny, zvyšoval se počet předplacených novin a časopisů. Knihy si volyňští Češi objednávali také v Čechách, finanční úhradu za ně posílali zpočátku v dopisech, teprve v roce 1907 byly zavedeny poštovní poukázky. Knihovna v Novinách vznikla z popudu majitele pivovaru V. Zemana, který na ni daroval 10R ve zlatě. První knihy byly zakoupeny v Praze. Za půjčování se platily tři kopejky za knihu. Knihovna měla před světovou válkou 300 svazků.^{80/}

Důležitou funkci pro udržení češství měla lidová píseň. Zpívali při draní peří, taneční zábavě, o posvícení, po divadelním představení. Písň uchovávali ústním tradováním a opisováním zpěvníčků. Vznikly i nové písň umělé, někdy složené v duchu lidových písni. U volyňských Čechů se zachovaly zajímavé doklady na vznik vojenské písň z doby, kdy bojovali v ruské armádě u Port Arthuru v roce 1905 i později ve Velké (1. světové) válce. Navazují často na české lidové písň, jsou dosti neumělé, protože jejich tvůrci nebyli tak zběhlí v poetice lidové písň.^{81/} Volyňští Češi objednávali z Čech i gramofonové desky.^{82/}

V každé vesnici, kde byla většina Čechů, byl obchod se smíšeným zbožím a jeden až dva hostince. V některých vesnicích byly i pekárny a řeznictví. Ve smíšených obcích čeští hostinští podávali ukrajinská jídla a čaj, ač sami dávali přednost českým pokrmům a kávě. Podle volyňských novin "v českém hostinci hladový vždy dostane dobrý český oběd s čajem, kávou, pivem a dokonce vodkou, ke které Češi v Rusku silně přivyknou. Vodka a čaj se pijí nyní i v soukromých domech. Rusové a Češi se zřídka navzájem zvou na oběd, jen při příležitosti křtu nebo pohřbu. ...Češi u vchodu do domu hosta vítají kalíškem vodky, kterou však během oběda nepijí. Všichni se usadí ke dlouhému stolu, který je pokryt koupeným ubrusem, na něm jsou talíře a různé pečivo: buchtý, koláče, koblihy atd. ...Oběd je bez předkrmu. Nejprve podávají polévku. ...Jeden z nejstarších Čechů čte několik motliteb. Po polévce podávají maso s omáčkou z křenu a smetany a dva, tři druhy masového vývaru. Všechna další jídla, sedm až osm, jsou masitá: kuřata, husa se zelím, vepřová pečené se zelím, kachna se švestkami, telecí roštěnky, párky atd. Chléb nepodávají. Po celou dobu oběda jsou poháry hostů plné piva. Češi se opijí z piva téměř tak, jako Rusové z vodky. Po obědě české ženy většinou posuzují nedostatky mužů. ...Muži, kouřící doutníky, rozmlouvají o pěstování chmelu a koních, vzdělanější se informují o novinových zprávách, řeší politické otázky, hovoří o své vlasti v Rakousku, o svém postavení v Rusku. Češi po obědě nepijí vodu. V Čechách se považuje pít vodu za neslušné a ti, kteří ji pijí, jsou považováni za opilce."^{83/} Také Ruskij vestník psal, že "Češi téměř úplně nepijí vodu, zato ale likvidují neuvěřitelné množství piva ...během krátké doby muži i ženy vypijí 3-4 lahve piva".^{84/}

Jednou z významných českých lokalit na Volyni byl Kvasilov. Na přelomu 80. a 90. let se zde nacházely dva až tři obchody se smíšeným zbožím, kde každý Čech našel vše potřebné pro svou domácnost. Nacházely se zde také dva hostince, jež představovaly místní společenská zařízení. Podle ruských novin, "v těchto pivnicích je vždy možno najít mnoho návštěvníků - Čechů, kteří si přicházejí pohovořit, přečíst Národní listy, vypít pivo, zahrát domino nebo biliár. Velké sály těchto pivnic jsou vhodné k pořádání tanečních a jiných zábav. Na zábavách hraje vlastní hudební sbor, který tvoří deset až dvanáct lidí."^{85/}

Ruskij vestník uváděl, že "české hostince se značně odlišují od židovských krčem, zde se mužik setkává s takovým prostředím, o kterém dříve ani neslyšel, kromě toho v českém hostinci dostane různé malé občerstvení apod. Všechno se tak (ukrajinským - J. V.) rolníkům líbí a přitahuje je to sem, což přirozeně vede k zesílení alkoholismu."^{86/}

Aktivní kulturní a společenský život byl jednou z příčin neúspěchu rusifikace volyňských Čechů, a to vedle přerušení rusifikačních tlaků v roce 1905, hospodářské prosperity a uzavřeného života českého venkovského obyvatelstva. Českou školu nahrazovaly domácí výuka mateřskému jazyku, dovezené i v Rusku vydávané české knihy a časopisy a v evangelických obcích také česká bible. Volyňští Češi se neodcizili rodnému jazyku a, i když opustili rodnou hroudu ve staré vlasti, nezahynuli.

6) POLITICKÝ ŽIVOT

Volyňská gubernie (71 853 km², 3,5 mil. obyvatel v roce 1905) vznikla po připojení Volyně k Rusku během třetího dělení Polska v roce 1795. Byla součástí Jihozápadního kraje, tvořeného guberniemi Kyjevskou, Volyňskou a Podolskou. Na jihozápadě sousedila s rakouskou Haličí, na západě s guberniemi Poviselského kraje - Lublinskou a Siedleckou, na severu s guberniemi Severozápadního kraje - Grodněnskou a Minskou, na východě s Kyjevskou a na jihu s Podolskou gubernií. Ve Volyňské gubernii, která se dělila do 12 újezdů, bylo 9612 obydlených míst, z toho dvanáct měst. Jednotlivé újezdy (okresy) se dále dělily na volosti (velké obce), které představovaly nižší administrativní jednotku rolnické samosprávy. Velikost volosti se měla pohybovat od 300 do 2000 mužů, většinou však tento počet přesahovala a někde dosahovala až 19 tis. osob. Základem jednotlivých volosti se staly farnosti, přičemž vzdálenost jednotlivých vesnic od centra volosti neměla přesahovat 12 verst (versta = 1066,781 m). Do volosti nepatřili statkáři a osoby, které nepatřily k rolnickému stavu.

Volostní shromáždění, tzv. schod, bylo složeno z osob volených z celé volosti po jednom zástupci na deset usedlostí. V čele volosti stál volostní staršina. Volosti disponovaly také soudními pravomocemi, které vykonával rolnický soud tvořený předsedou a třemi soudci. Ti museli být starší 35 let, váženými hospodáři a gramotní. Soud se scházel 1x za 14 dní, rozhodoval v drobných sporech, jako byly krádeže, pomluvy a alkoholismus, a mohl provinilce odsoudit k peněžní pokutě do 30 R a k vězení o chlebě a vodě do 30 dní.^{1/} Volostní správa sestávala ze staršiny a starostů všech selských společenství, která tvořila volost. Volostní správa a soud sídlily ve velké vesnici (selo) někde ve středu volosti.

Ve Volyňské gubernii bylo 216 volosti, z toho v Žitomirském újezdu 20, Ovručském 16, Novohradském 20, Rovenském 21, Luckém 16, Kovelském 18, Vladimírském 22, Dubenském 15, Křemeneckém, Ostrožském 14, Zaslavském a Starokonstantinovském 13.^{2/} Volost zahrnovala 5-10 selských společenství, která také měla svá shromáždění (schod), která představovali všichni majitelé domů. V čele byl starosta, který svolával schod, spravoval společně finance a dbal o pořádek. Selské společenství tvořila jedna nebo několik vesnic.

Carský manifest ze 17. října 1905 přislíbil zřízení ruského parlamentu - Státní dумы. Volby však nebyly ani rovné, ani přímé. Podle volebního zákona z 11. prosince 1905 vysílala Volyňská gubernie do dумы třináct poslanců, které vybíralo 195 volitelů, a to 86 ve statkářské kurii, 69 v rolnické a 40 v městské. Ze dvou volebních kurií, ve kterých mohli volyňští Češi volit (statkářská a rolnická), měli jistý vliv pouze v kurii statkářské, a to jmenovitě v újezdech Rovenském, Dubenském, Ostrožském, Luckém a Žitomirském.^{3/}

Při volbách do I. dумы v roce 1906 byli zvoleni tři čeští volitelé Cyril Husák, Alexandr Pišl a Jan Drbohlav, kteří se poté v Žitomiru zúčastnili volby poslanců za Volyňskou gubernii. Při aktivnější účasti a lepší organizaci mohli volyňští Češi dosáhnout lepšího výsledku. Časopis Ruský Čech psal o politické netečnosti, národní neuvědomělosti a slabém zájmu o volby:^{4/} "Všechny politické strany, všechny národnosti, projevují horečnou činnost, jen my Češi, nic neděláme, o nic se nestaráme ... Jen naše česká netečnost a lenivost jest vinou toho, že i na Rusi jako všude jinde jsme zastrčeni do pozadí."^{5/} Časopis vytýkal lhostejnost k záležitostem, které neslibovaly okamžitý zisk, vzájemnou revnivost jak celých českých vesnic, tak i jednotlivých osob, a malomyslnost. Politické sympatie většiny ruských Čechů se nacházely někde mezi konzervativním Svazem 17. října ("okt'abristy") a liberální Stranou pokojného obrození ("mimoobnovlency").^{6/}

Polský časopis Kraj vycházející v Petrohradě v souvislosti s volbami kritizoval polskou inteligenci, že se k Čechům chovala jako k plebejcům: "když při volbách do první Dумы Češi dali své hlasy polským kandidátům, toto bylo přijato jako něco nezbytného, jako daň vyššímu, a nic

nebylo uděláno pro to, aby byly posíleny dlouhotrvající city sympatie".^{7/} K tomu Ruský Čech poznamenal, že "bratři Poláci nás rádi nazývají placenými agenty režimu".^{8/}

Volby do druhé Státní dumy v roce 1907 začaly již 12. ledna volbou plnomocníků ve volostech a 22. ledna volbou volitelů v újezdech. Ruský Čech vyzýval voliče, aby se dostavili všichni - do jednoho - k volbám, byli svorní a jednotní: "Dostanou-li se do Žitomiru zase jen tři čeští voliči (myšleno volitelé - J. V.), pak ovšem těžko jest na něco počítati."^{9/}

Stranický volební boj na Volyni byl komplikován národnostní mnohotvárností gubernie. Češi měli vliv na průběh voleb v Dubenském, Luckém, Rovenském Ostrožském a Žitomirském újezdu, zejména jako malostatkáři ve statkářské kurii: "Abychom však docílili slušného počtu volitelů na volby v Žitomiru, musíme při volbách plnomocníků od nás, drobných majitelů půdy, míti rozhodnou převahu."^{10/} Volyňští Češi byli vyzýváni, aby každá česká usedlost měla svého zástupce při volbách tak, aby bylo dosaženo konečného cíle, a to volby alespoň jednoho českého poslance do Státní dumy: "Nevolme nikoho, krom našinců ... Kde budou Češi ve většině, tam nesmí projít nikdo jiný."^{11/}

Volby plnomocníků ve volostech skončily značným úspěchem Čechů. V Dubenském újezdu byli zvoleni 44 Češi (65 ukrajinských rolníků, deset popů, jeden ruský statkář a dva Němci), v Ostrožském újezdu sedmáct Čechů (sedmáct rolníků, dvacetjedna popů a dva Němci), v Luckém újezdu třináct Čechů (jedenáct Němců, jeden Polák, jeden rolník a jeden pop) a v Rovenském újezdu osm Čechů (osmnáct rolníků, deset popů, pět Poláků a dva Němci). Naproti tomu nebyl zvolen žádný Čech v Žitomirském újezdu, ačkoliv zde byly české osady Krosna, Vysoká a Okolek. Celkově skončily volby ve volostech vítězstvím pravicových stran.

Volby pokračovaly 22. ledna 1907 volbou volitelů v újezdech. V Dubne se vůdce ruské šlechty před volbou obrátil na Čechy s výhrůžkou, že pokud nebudou hlasovat pro ruské statkáře, popy a rolníky, pak bude ihned informovat generálního gubernátora o jejich nespolehlivosti a škodlivosti a půjdou za hranice nebo si to s nimi ruští rolníci vyřídí, stejně jako s Poláky.^{12/} Čeští plnomocníci se však této otevřené výzvy k pogromu nezalekli a uzavřeli volební blok s Poláky, který měl většinu 107 hlasů proti 67. Jako volitelé do Žitomiru byli v Dubne zvoleni dva Češi, a to C. Husák (146 hlasů) a J. Vašata (134 hlasy), dva Poláci a dva Rusové. Češi se totiž nakonec vzdali dvou míst ve prospěch Rusů. Také v Ostrohu se Češi, ve snaze ukázat svou loajalitu, vzdali místa druhého volitele, které jim podle počtu plnomocníků patřilo. V Lucku bylo na Čechy naléháno, aby se připojili k některé z národních stran. Ti však svým počtem hlasů mohli rozhodovat o výsledku voleb a docílili zvolení dvou volitelů z řad Čechů, dvou Němců, jednoho Poláka, jednoho Rusa a jednoho pravoslavného duchovního. Z celkového počtu 195 volitelů zvolených ve Volyňské gubernii bylo sedm Čechů (dva Dubno, dva Luck, jeden Ostroh, jeden Rovno a jeden Žitomir). Jmenovitě to byli J. Kazda (Novokrajev), E. Pichrt (Luck), J. Vašata (Moldava), A. Flengr (Luck), V. Šperlin (Rudna Bazarská), J. Markup (Gorbaši) a C. Husák (Moldava).^{13/}

V rolnické kurii bylo zvoleno 69 ukrajinských rolníků, v městské kurii 37 Židů a tři Rusové, ve statkářské kurii 29 polských statkářů, 22 ruští statkáři, sedm ruských malostatkářů, sedm Němců, sedm Čechů a čtrnáct popů.^{14/} Při volbách třinácti poslanců za Volyňskou gubernii, které se uskutečnily v Žitomiru 6. února 1907, byl do druhé Státní dumy zvolen 181 hlasem ze 194 přítomných volitelů první český poslanec Jan Drbohlav.^{15/} Narodil se v Libuni na Jičínsku v Čechách, kde působil jako učitel. V roce 1877 odešel do Ruska, kde nastoupil místo hospodářského správce ve Volyňské gubernii. Později se stal majitelem pivovaru v Hlinsku.^{16/} Tento politický úspěch volyňských Čechů však byl krátkodobý, neboť po třech měsících, v červnu 1907, vláda radikální sněmovnu rozpustila a oktrojovala nový volební řád.

Porážka revoluce 1905-1907 povzbudila stoupence carského absolutismu k restauraci předrevolučních poměrů. Na scéně se objevuje nesnášenlivý ruský nacionalismus vyhlášující válku všemu neruskému. Dopisovatel Le Temps Charles Rivet charakterizoval porevoluční změny v Rusku slovy: "Mezitím co lid byl poután, jali se pronásledovat národnosti, sjednocené násilně pod záštitou dvouhlavého orla. S Poláky, Finy, Litevci, Lotyši, Gruzínci, Židy nakládalo se jako

s „poddanými druhého řádu“, pro které nedovedli naléztí dosti záminek k týrání. Vláda byla v tomto počínání podporována vzrůstem nového nacionalismu ... „Rusko Rusům“, Velkorusům, bylo třeba slyšeti.“^{17/}

První útok proti volyňským Čechům se objevil na jaře 1907 na stránkách novin Volynskaja žizň, které publikovaly telegram rolníků vesnice Urveny v Ostrožském újezdu carovi, ve kterém uváděli: „jsme utiskováni Čechy... Nehledě na to, že Češi se nechali pokřtít, zůstali stejnými, jakými byli dříve... Přejeme si, aby jinorodci neměli... stejná práva, protože tehdy padneme do jejich rukou.“^{18/} Ruská nacionalistická „černá setnina“ (čomaja sotňa) se neomezovala jen na stížnosti, ale uchýlovala se k otevřeným výhrůzkám: „Mužici mluví nám Čechům do očí, že nás všechny vyřežou za půl hodiny, že nebude ve vesnici žádný Čech ... Mužikům se podobné kázání zalíbilo - mají na naše pěkná stavení, zúrodněná pole, chmelnice a sady tisíce chutí.“^{19/} Čeští rolníci v Urvenách byli vyděšeni a báli se každou noc přepadení ze strany černosotněnské chátry. Upozorňovali na obrovské škody, které jim mužici způsobovali na zahradách, polích, lesích i hospodářstvích svými krádežemi, kdy např. do českého lesa jezdili 10-20 vozy najednou: „Nebude-li brzy zjednána náprava, musíme sami ze svých hospodářství se vystěhovat.“^{20/} Podobná situace byla i v jiných českých vesnicích, např. v Okolku. Také z Ovručského újezdu si stěžovali, že „postavení Čecho-Moravanů v našem újezdu je stále těžší“.^{21/}

Přivrženci černé sotni na Volyni rostli jako houby po dešti. Klerikálně-monarchistický Svaz ruského lidu, který vyhlásil heslo „Rusko pro Rusy“, měl v roce 1906 na Volyni již 107 odborů, tj. v polovině volostí. K nacionalistické agitaci se přidalo také několik pravoslavných kněží. Protičeská agitace přinutila časopis Ruský Čech k otištění carova manifestu z 10. července 1870 o usazení Čechů ve Volyňské gubernii, aby tak dokladoval legitimitu pobytu Čechů na Volyni.^{22/} Češi také vyslali v roce 1911 deputaci k volyňskému gubernátorovi hraběti Kutajsovovi, kterou tvořili bývalý poslanec J. Drbohlav, J. Duha a Krbec.

V souvislosti se stížnostmi mužiků vyzýval B. Svárovský volyňské Čechy, aby hledali své chyby.^{23/} V. I. Petr upozorňoval, že díky svobodě tisku po roce 1905 vzniklo mnoho novin a časopisů „plných lží a pomluv Ruska a její vlády a uloživších si za cíl pronásledovat a likvidovat lidi, jako dříve milující vlast a svého panovníka.... Díky svobodě vyznání oni, ztrativše jakékoliv svědomí, začali se vysmívat pravoslavné víře, odebrali prostému lidu jeho jediný vysoký ideál - víru v Boha, převrátiv tento lid v divokou hordu, schopnou jakéhokoliv zločinu ... lid, vždy věřící, v nejkratší době přestal věřit; lid, vždy oddaný carovi, je připraven jít proti němu.“^{24/} Podle jeho názoru toto nebezpečí hrozilo i českým vesnicím a mělo mu být zabráněno vytvořením sítě českých škol. Česko-ruský list věnovaný veřejnému životu, obchodu, umění a písemnictví Zvěsti/Vesti psal v dubnu 1907, že „Slovana zvláště udivuje jeden jev, že nenávisť společnosti k vládě je silnější, než láska k vlasti!“^{25/} V září 1907 začaly volby do III. státní dumy, a to podle úplně změněného volebního zákona z 3. června 1907, který zařadil všechny volyňské Čechy do rolnické volební kurie. Voleb se mohli zúčastnit pouze členové obecních výborů, kteří volili plnomocníky, jejichž úkolem bylo vybrat volitele poslanců dumy. Za této situace význam volyňských Čechů ve volbách byl minimální. Nicméně ruští monarchisté nabízeli volyňským Čechům volební blok. K tomu A. Perný doporučoval, že „dostačí, když přímo a otevřeně projevíme své smýšlení, které, jak jsem přesvědčen, nijak není revoluční“.^{26/} Naproti tomu J. Vlk navrhoval demonstrativní neúčast ve volbách.^{27/}

Na jaře 1908 vyvolala Počajejská lávra anketu, ve které se volyňský lid měl vyjádřit svými podpisy pro samoděržaví. V průvodním listu se psalo: „Ty, kteří odmítnou, zapište zvlášť a zašlete do Počajeva. My potom otiskneme, komu není vhod samovláda ruských carů.... nechť On ví, že veškerý lid stojí za Jeho samovládou, a ne za ústavou ... chceme ukázat Panovníkovi, kdo je pro Něj, a kdo pro revoluci - a tímto způsobem oddělit našince od cizích.“^{28/} V některých českých vesnicích, např. v Kněhynínkách, Straklově a Buderáži, tyto listiny podepisovali, „aniž by myslii, co podepisují“ (podrženo v originále).^{29/} Ruský Čech varoval před tímto krokem, i když „Rusko není Francie a černá barva zde velmi platí“.^{30/} Když Volynskaja žizň otiskla dopis volyňského Čecha, který uváděl, že „jestli jsme přijali pravoslavnou víru, bylo to následkem našeho srdečného

přání a dobré vůle",^{31/} Ruský Čech s tímto názorem odmítl polemizovat, nebo "každý čtenář musí uznati, že by to bylo zbytečným!".^{32/} Znovu varoval volyňské Čechy, aby "nedali se strhnout k výstřednostem".

Volyňští Češi si byli vědomi toho, že nemohou provozovat nějakou samostatnou "českou" politiku. Nicméně museli zaujmout stanovisko k politickým směrům, které na Volyni působily. Za politicky pro sebe nejvzdálenější považovali stranu socialistů - revolucionářů (eserů), neboť "násilí, ať je kýmkoliv konané, zasluhuje odsouzení".^{33/} Stejně tak odmítali ruskou sociální demokracii, "jejíž rejdy zde namnoze přesahují všechny meze ...chce zde provést utopie, ostatní sociální demokracii již dávno zavřené - a co hlavní - dala se na cestu násilí... ona má zde také cíle, s nimiž souhlasiti nemůžeme, a proto nám v ní není místa!" Neodmítali však sociální demokracii paušálně, ale oceňovali její úsilí o všeobecné, tajné, rovné a přímé hlasovací právo, úplnou svobodu svědomí, slova, tisku apod. a stejná práva všech národností. Autor této úvahy vyjádřil přesvědčení, že mezi volyňskými Čechy není ani jednoho člena těchto socialistických stran: "považoval bych to za velké neštěstí, kdyby i naši krajané byli účastni rejdu strany socialisticko-revolucionářské a sociálnědemokratické".

Vládním nařízením ze 14. března 1911 bylo rozhodnuto rozšířit do západních gubernií Ruska carské Nařízení o gubernských a újezdních zemstevních zřízeních z 12. června 1890 s těmi změnami, které byly vyvolány potřebou zabezpečit v zemstvech majoritu ruského obyvatelstva, a to "v souladu s odkazem dějin a jeho prvořadým významem".^{34/} Gubernská zemstva byla tak zavedena ve Volyňské, Kyjevské, Podolské, Minské, Vitebské a Mohylevské gubernií.

Majetkový census, který opravňoval k přímému volebnímu právu do zemstev, se ve Volyňské gubernií pohyboval od 50 desjatin půdy v Zaslavském újezdu do 250 desjatin v Ovruckém újezdu. Ti majitelé půdy, kteří nedosahovali plného censu, ale vlastnili pozemky v rozsahu nejméně 1/10 požadovaného censu, byli svoláváni na volební sjezdy, ve kterých volili plnomocníky se stejnými právy jako majitelé půdy s plným censem. Každé volební shromáždění se dělilo na dvě oddělení. V prvním oddělení se voleb členů zemstva účastnili ruští majitelé půdy a k nim byli připojeni Němci, Češi a majitelé jiných národností (kromě Židů, kteří volební právo neměli). Do druhého oddělení volebního shromáždění byli zařazeni majitelé půdy polského původu.

Na všech volostních shromážděních bylo vybráno po dvou zplnomocněncích, kteří se pak scházeli v újezdním městě a ze svého středu volili zákonem stanovený počet členů újezdního zemstva za rolníky. Počet členů újezdních zemstev (hlásných) se pohyboval od 29 do 41, přičemž v každém újezdu jednu třetinu členů zemstva museli tvořit zástupci rolníků.

Volyňské gubernské zemské shromáždění mělo 63 členy, včetně 12 zástupců rolníků a 12 Poláků. Počet členů gubernského zemstva za jednotlivé újezdy se pohyboval od čtyř do devíti. Zemstvo volilo na tříleté funkční období gubernskou zemskou správu tvořenou předsedou, členy a tajemníkem.^{35/}

Volby do zemstev se uskutečnily 22. června 1911. V Dubenském újezdě mělo volební právo 340 českých voličů, z toho devět Čechů mělo více než 100 desjatin půdy, devadesát Čechů mělo 20-99 desjatin a 241 mělo 10-19 desjatin.^{36/} V Rovenském újezdu se volební právo vztahovalo jen na 63 Čechy, kteří vlastnili více než 20 desjatin půdy, v Ostrožském újezdu na 207 Čechů s více než 10 desjatinami. Ve volební kampani hájil zájmy ruských nacionalistů na Volyni český pravoslavný duchovní Sawatij (Antonín Vrabec), přítel neoblíbeného hulečského faráře Alexeje Vaňka, ale neúspěšně.^{37/}

Volyňští Češi ve volbách podporovali zemskou skupinu složenou z různých skupin a rozhodně odmítli kandidáty klerikálně-nacionalistického Svazu ruského lidu, základem jehož programu byly pravoslavné náboženství, carský absolutismus a nacionalismus. Jako kandidáti zemské skupiny byli zvoleni také dva Češi, a to dr. V. Vondrák a V. Krbec.^{38/} Jednotný postup volyňských Čechů vedl k porážce ruských nacionalistů: "Volyň má co děkovat Čechům, že ji osvobodili od zpátečnické hlízy", napsal Čechoslovan.^{39/}

Drobná práce v gubernském zemstvu měla pro volyňské Čechy nepochybně větší význam, než epizodické působení říšského poslance Jana Drbohlava ve 11. státní dumě, který by ani při delším období působení této sněmovny nebyl s to nic pro ruské Čechy vykonat. Význam českého poslance ve Státní dumě by vyplýval jen z jeho osobního vlivu, jeho řečnického talentu a politické prozíravosti. Naproti tomu zemská samospráva byla zřízena jen pro gubernii či újezd a místní zájmy. Češi, jako členové gubernského nebo újezdního zemstva, měli možnost činně zasahovat do místního hospodaření, zdravotnictví, dopravy, školství, drobného úvěru či hospodářské pomoci. V zemstvu kontrolovali výdaje na tyto oblasti.^{40/}

Je třeba se zmínit také o zastoupení Čechů v újezdních zemstvech. V Rovenském újezdu, druhém největším ve Volyňské gubernii, který měl 350 tis. obyvatel a tvořil 1/9 gubernie, v němž se nacházely významné české osady Kvasilov, Hlinsk, Hrušovice aj., se stali členy újezdního zemstva čtyři Češi.^{41/} V Dubenském újezdu ve volebním sboru, jenž měl zvolit 16 členů újezdního zemstva, měli Češi z 90 hlasů téměř 50. Mohli tedy volit koho chtěli, ale nedovedli se dohodnout a následkem toho bylo zvoleno jen šest Čechů.^{42/} Celkem bylo do zemstev zvoleno patnáct Čechů, z toho čtrnáct jako kandidáti zemské skupiny a jeden jako nacionalista.

Volyňští Češi měli zastoupení i v některých městských dumách. Zastupitelstvo Zdolbunova mělo českou většinu, starostou byl pan Vostrý. Členem samosprávného sboru města Kyjeva byl J. Zíval, který pocházel ze statkářské rodiny v Semidubech na Volyni. Zíval byl předsedou spolku volyňských chmelařů a vlastnil pekařský závod v Kyjevě.^{43/}

V roce 1912 proběhly volby do IV. státní dumy. Svaz ruského lidu (sojuzovci) a Všeruský národní svaz (nacionalisté) usilovali na Volyni o udržení svého dosavadního postavení a musely svést tuhý boj s liberálními statkáři. Reakční Volynskaja žizň usilovala všemožně očernit stávající pokrokovou správu gubernie.^{44/} Pravice, zejména Svaz ruského lidu, spoléhala na venkovské pravoslavné duchovenstvo, které mělo v jeho prospěch působit na rolníky.^{45/} V některých místech postupovali s nacionalisty a sojuzovci také okt'abristé. Neúspěch pravice ve volbách do gubernského zemstva v roce 1911 vedl volyňské nacionalisty a stoupence Počajevské lávry ke včasné přípravě půdy. Pravice byla podporována také úřady. Z pokrokových skupin esefi a sociální demokraté na Volyni téměř nebyli. Ani trudovici nezapustili hlubší kořeny mezi volyňskými rolníky. Konstituční demokraté měli skrovný počet stoupenců ve městech. Jediným vážným odpůrcem sojuzno-nacionalistického seskupení mohla být, stejně jako v gubernských volbách, nestranná pokroková skupina, jejíž jádro tvořili liberální velkostatkáři. Právě velkostatkáři měli na Volyni rozhodující slovo, protože statkářská kurie měla 82volitele, zatímco rolnická jen 42 a městská 31. Očekávalo se vítězství Svazu ruského lidu v rolnické kurii, ale volba protinacionalistických volitelů v městské kurii. Na rozdíl od gubernských voleb, kde Češi byli jazýčkem na vahách, v parlamentních volbách podle stávajícího volebního řádu zůstali téměř všude jen diváky.^{46/} Přesto se o ně soupeřící strany velmi intenzívně zajímaly. Zprava to byla krajní pravice (Počajevská lavra), nacionalisté (Kijevljanin) a Němci, zleva Židé. Ke koordinaci českého postupu navrhoval Čechoslovan zřídit Národní radu českou v Rusku.^{47/}

Při umělém dělení voličů na národnostní a majetkové skupiny neměli volyňští Češi téměř žádného vlivu na výsledek voleb. Proto při dumských volbách v roce 1912 jen málo volyňských Čechů využilo svého volebního práva. Jestliže se zemských voleb v roce 1911 zúčastnilo 85-90 % Čechů, pak k dumským volbám v roce 1912 jich nepřišlo ani 10 %.

Volyňští Češi nelitovali finančních prostředků při sbírkách na různé dobročinné a veřejně prospěšné účely. V roce 1911 česká sbírka na pomník cara Osvoboditele v Kyjevě činila celkem 210 R, z toho bylo 160R z Volyně. Sbírkou Dobročinného a vzdělávacího spolku J. A. Komenského v Kyjevě na výchovu českých učitelů vynesla celkem 100 R, z toho z Volyně přišlo 90 R. Sbírkou ve prospěch hladovějících v Ufimské gubernii shromáždila 181 R, z toho 149 R z Volyně. Další sbírka ve prospěch hladovějících v lednu - únoru 1912 činila 187R, z toho 132 R byly vybrány na Volyni.^{48/} Družstvo Čechoslovan přijalo od 1. října 1910 do 1. října 1912 z Volyně na český dar

hladovějícím 1331 R. Z toho poskytlo 1000 R kyjevskému oddílu Ruské společnosti pro ochranu národního zdraví a 283 R Petrohradské společnosti gramotnosti.^{49/}

V době 1. balkánské války v roce 1912 probíhaly sbírky na pomoc Jihoslovanům bojujícím s Turky. Na Volyni pak první zahájily sbírku Kvasilov a evangelická osada Boratín.^{50/} V českých vesnicích na Volyni bylo sebráno v říjnu 1912 celkem 758 R.^{51/} Celkem bylo v roce 1912 ve prospěch Jihoslovanů vybráno v českých vesnicích na Volyni 2741 R, z toho nejvíce v Kvasilově (407 R), Okolku (265 R) a Mirohošti (194 R).^{52/}

Nepochybně nejvýznamnější českou osobnost na Volyni tehdy představoval JUDr. Václav Vondrák. Narodil se 6. února 1880 v Semidubech na Volyni v rodině rolníka. Jeho otec Josef Vondrák se odstěhoval z Čech do Ruska po konfliktu s místním knězem. Rodina se v roce 1882 přestěhovala do Zdolbunova, kde zakoupila hostinec. O dva roky později se opět stěhovali, a to do Čemigova v Kyjevské gubernii, kde otec a strýc založili Slovanský pivovar brí Vondráků. Zde také malý Václav začal studovat gymnázium. Během gymnaziálních studií se Václav "rusifikoval" tak důkladně, že po absolutoriu zápasil se znalostí českého jazyka. Vstoupil na právnickou fakultu kyjevské univerzity sv. Vladimíra, ale zúčastňoval se i filozofických přednášek prof. Štěpoviče a navštěvoval také konzervatoř. Bylo to období neustálých pro ti vládních studentských stávek, kdy jen málo studentů si uchovalo klidnou hlavu. Mezi nimi byl i Vondrák, jemuž náležela zásluha o zlomení nesmyslných celouniverzitních mítinků v roce 1901 a zavedení mítinků ročníkových. Zde vlastně začínala jeho příprava k další řečnické a politické činnosti. Z jednotlivých studijních disciplín věnoval největší pozornost národnímu hospodářství a historii ruského práva.

Po příchodu do Kyjeva bydlel u českého podnikatele Jindřicha Jindřiška, a tak se dostal přímo do intelektuálního centra českého života v Kyjevě. Vstoupil do TJ Sokol, kde se postupně stal zapisovatelem, místostarostou a starostou. Zastupoval kyjevský Sokol ve Svazu ruského Sokolstva, a to jako člen jeho ústředního výboru. V letech 1907 a 1912 se zúčastnil VI. a VII. všesokolského sletu v Praze. Organizoval krajany z Volyně, kteří přicházeli ve stále větším množství studovat na kyjevské vyšší školy. Důležitou úlohu zde hrály společné slavnosti, divadelní představení, koncerty a plesy. Vondrák založil v Kyjevě kroužek dramatických ochotníků, který za jeho režie sehrál řadu her českých i ruských autorů.

Za ruské revoluce 1905-1907 vstoupil do politiky jako vydavatel Ruského Čecha. Stal se osou českého veřejného a politického života v Jihozápadním kraji. Protestoval proti zneužití úředních opatření při volbách do II. státní dumy, zaujal kritické stanovisko k carské vládě a pevně bránil české zájmy na Volyni. Po zřízení volyňského gubernského zemstva byl ve statkářské kurii zvolen jeho členem a poté předsedou jeho školského výboru, což však ministerstvo vnitra vetovalo. Opětovnou volbu nepřijal, aby zamezil konfliktu s úřady.^{53/} Kyjevský hotel Praha přetvořil v reprezentační český dům s nápisy ve čtyřech slovanských řečech.

Druhou významnou osobností té doby na české Volyni byl redaktor a vydavatel Čechoslovana Věnceslav Švihovský, který se narodil 12. července 1875 v Hlinsku v Rovenském újezdu v rodině kožešníka. Rodina zchudla po požáru a chlapec musel od 11 let pracovat jako nádeník na chmelnici, na poli, v obchodě a v pivovaru. Základy vzdělání získal samostatnou četbou. Jeho starší bratr František si ho vzal k sobě a umožnil mu studium na Alexandrově reálce v Nikolajevě na jižní Ukrajině. Tam se seznámil s tajnými sebevzdělávacími a politickými kroužky. Spolu se svým bratrem Františkem a Lvem Bronštejnem (Trockým) založil jeden z takových vzdělávacích kroužků, které vedly k vybudování sociálnědemokratického hnutí v Chersonské gubernii. V roce 1898 byl František Švihovský a Lev Bronštejn zatčeni a posláni na nucený pobyt na Sibiř, zatímco Věnceslav byl dán pod policejní dozor na Volyni. Protože nebyl politicky zachovalý, nemohl pokračovat ve studiu na hornické akademii. Působit v Hlinsku jako domácí učitel u statkáře Tomáše Smolíka. Tehdy v něm vzklíčila myšlenka vydávat pro volyňské Čechy české noviny. Aby se na tento náročný úkol dobře připravil, odejel studovat žurnalistiku do Paříže, kde zůstal devět let. Pracoval jako soukromý úředník a navštěvoval přednášky na právnické fakultě, škole politických věd a žurnalistické škole. Aktivně se zapojil do činnosti v ruské kolonii v Paříži.

Později se seznámil také se zdejší českou kolonií, kde přednášel. Od roku 1902 působil jako dopisovatel českých i ruských novin a časopisů jako byly Čas, Naše doba, Nová česká revue a Russkoje slovo. V Paříži tehdy přebývala také jeho snoubenka Ludmila Smolíková, její sestřenice a dcera pražského policejního rady Anna Oličová a její přítelkyně dcera železničáře Hana Vlčková, které se rozhodly studovat na pařížské Sorbonně. V ruském kroužku se Věnceslav Švihovský seznámil také s Edvardem Benešem, který se pod jeho vlivem rozhodl zaměřit úzký okruh románové filologie za širší slovanská studia. Prostřednictvím Věnceslava Švihovského se Beneš seznámil i se svou budoucí ženou Hanou Vlčkovou.^{54/}

V roce 1908 opustil Věnceslav Švihovský Paříž a odebral se do Prahy, kde vstoupil do redakce Času, ve které pracoval jako vedoucí zahraniční rubriky do konce roku 1909. Stal se také členem zahraničního odboru Národní rady české. Poté po desetiletém pobytu mimo domov se vrátil na Volyň, kde se v roce 1910 oženil s Ludmilou Smolíkovou z Hlinská. Spolu s J. Jindříškem a V. Klichem vytvořil družstvo, které mělo v Kyjevě vydávat české publikace. Stal se ředitelem a redaktorem nového českého listu Čechoslovan, jehož první číslo vyšlo v ledu 1911. Již předtím vydal v Praze kalendář Čechoslovan na rok 1911. List orientoval volyňské a kyjevské Čechy i v politické oblasti a usiloval o to, aby Češi postupovali ve volbách do újezdních a gubernského zemstva společně s pokrokovými liberálně demokratickými stranami proti nacionalistům a klerikálně-monarchistickému Svazu ruského lidu. V. Švihovský byl členem všech českých hospodářských a kulturních spolků v Kyjevě.^{55/} Pro svou novinářskou práci byl dokonale připraven, mimo jiné i znalostí sedmi jazyků.

Jeho starší bratr František Švihovský, který se narodil v roce 1867 na Holičku v Čechách, se zapsal do dějin ruské a ukrajinské sociální demokracie. Jako dvanáctiletý odešel z domova na Volyni do Oděsy jako zahradnický učeň. Vyučil se v botanické zahradě Oděské univerzity a stal se vedoucím zahradníkem v Nikolajevě. V 90. letech navázal styk s ruskými revolucionáři a stal se zakladatelem a předsedou zdejšího revolučního kroužku, který sehrál důležitou úlohu v pozdějším sociálnědemokratickém hnutí. Jeho nejbližším spolupracovníkem se stal pozdější druhý muž bolševického převratu Lev Davidovič Bronštejn (Trockij). Sám Trockij vzpomíná ve svých pamětech na Františka Švihovského následujícími slovy: "Seznámil jsem se se zahradníkem Švihovským, Čechem, a brzy jsem se stal jeho důvěrným přítelem. Po prvé v životě jsem viděl dělníka, který dostával noviny, četl německy, znal klasiky a účastnil se volně diskusí mezi marxisty a narodníky. Jeho domek uprostřed zahrady, mající jen jednu světnici, byl shromaždištěm studentů na prázdninách, bývalých sibiřských vyhnanců a místní mládeže. Skrze Švihovského bylo možno opatřit si leckterou zakázanou knihu."^{56/} Trockij se vzdal podpory rodiny, opustil svůj studentský byt a usadil se u F. Švihovského, který propachtoval jinou zahradu s prostornějším domkem, kde založili šestičlennou komunu: "Žili jsme po spartském způsobu bez ložního prádla a živili jsme se polévkami, které jsme si sami vařili."^{57/} Ukázalo se však, že Švihovského pomocník a učeň byli agenti četnictva.

Později se Švihovský stal zahradníkem u velkostatkáře Sokovnikova. Při prvním všeobecném zatýkání ruských sociálních demokratů v lednu 1898 byl u něho objeven Trockij, který přijel s velkou aktovkou rukopisů, kreseb, dopisů a různého ilegálního materiálu. Švihovského hospodyně balík před četníky ukryla na zahradě ve sněhu. Švihovský a Trockij byli zatčeni a když na jaře sníh roztál, objevil se i balík, jehož obsah byl potom použit jako důkaz proti mnoha lidem. Oba byli uvězněni v Nikolajevě, potom Chersonu a nakonec v Oděse. Zde se Trockij od Švihovského dozvěděl, že četníci mají jeho balík papírů. Teprve po dvou letech byli odsouzeni v procesu s Jihoruským svazem k vyhnanství na čtyři roky na východní Sibiři. Cestou na Sibiř strávili ještě půl roku v moskevském etapním vězení, takže místa vyhnanství dosáhli až na podzim roku 1900. Po odpykání trestu se František Švihovský vrátil na Volyň, kde pracoval v cukrovaru v Rovně a jako zahradník v Hlinsku, kde založil školku ovocných stromů. Ale v roce 1912 byl opět zatčen a odsouzen k věčnému vyhnanství na Sibiři, ze kterého ho vysvobodila únorová revoluce roku 1917.^{58/}

Na 3,5 milionové Volyni nepředstavovali Češi ani jedno procento z celkového počtu obyvatel. Proto nemohli sehrávat takovou roli jako 74 % Ukrajinců, 13 % Židů, 6 % Poláků či 5,7 % Němců. Nicméně z výše uvedeného vyplývá, že jejich význam byl větší, než by odpovídalo jejich podílu na tamní populaci. Bylo to dáno jejich hospodářským postavením, propojením volyňských Čechů s vlivnou skupinou Čechů v Kyjevě a širokým politickým a kulturním rozhledem jejich vůdčích činitelů.

Použité prameny a literatura

1. Přistěhovalectví na Volyň a demografické poměry

- 1) KUTNAR, F.: Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu. Praha 1964, s. 7-11.
- 2) FOŘT, J.: O stěhování se lidu našeho do ciziny, Praha 1876, s. 19, 38, 33.
- 3) PUŠKAREVIČ, K. A.: Čechi v Rosii (Očerki po istorii emigracii), rkp. v ÚEF AV ČR, kap. Čechi na Volyni II, Čechi i ruskaja administracija, s. 17n.
- 4) Archiv Národního muzea v Praze, osobní archiv A. Patery (nar. 1836 v Hudlicích u Berouna).
- 5) ROBEK, A.: K problematice českého vystěhovalectví do Ruska ve druhé polovině 19. století (1. část). In: Češi v cizině 2, Praha 1987, s. 68n.
- 6) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d.
- 7) Russkoje selskoje chozjajstvo. Žumal Moskovskogo obščestva selskogo chozjajstva, 1869, č. 6, s. 296.
- 8) Tamtéž, s. 298.
- 9) ROBEK, A.: c. d., s. 93.
- 10) Hlas Volyně, 4, 1929, č. 27; Věrná stáž (dále jen VS), 5, 1950, č. 44, s. 4.
- 11) FOLPRECHT, J.: Volyňští krajané. Praha 1947, s. 9.
- 12) VS, 2, 1947, č. 3-4, s. 6.
- 13) Čechoslovan, 1, 1911, č. 1, s. 11-12.
- 14) Pokrok, 1869, č. 234.
- 15) ZABELIN, A.: Vojenno-statističeskoje obozrenije Volynskoj gubernii, I. Kijev 1887, s. 169; Volynskije eparchialnyje vědomosti, 1893, č. 6, s. 189; Čechoslovan, 1911, č. 31- 32, s. 337-338.
- 16) ZABELIN, A.: cd., s. 170.
- 17) Národní listy (dále jen NL), 25. 2. 1868.
- 18) NL, 24. 8. 1868.
- 19) KOVBA, Ž. M.: c. d., s. 216-228.
- 20) ZABELIN, A.: c. d., s. 170.
- 21) Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv Sankt Petěrburg (dále jen RGIA), f. 1263.
- 22) NL, 7. 4. 1868.
- 23) Šumavan, 1868, č. 10.
- 24) Tábor, 3. 5. 1871.
- 25) Pokrok, 1869, č. 219.
- 26) Tamtéž, č. 234.
- 27) Státní archiv Volyňské oblasti v Lucku, f. 271; Státní archiv Žitomirské oblasti v Žitomiru, f. 67.
- 28) Ruský Čech, 11. 2. 1907.
- 29) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: Čechi na Volyni. Skt. Petěrburg 1887, s. 6.

- 30) Ruský Čech, 28. 4. 1907, s. 2-3.
- 31) VS,7, 1952, č. 13, s. 4.
- 32) Volynskije eparchialnyje vědomosti, 1891, č. 24, s. 709.
- 33) ŠIRC, V.: Minulost zavátá časem. Kronika Českých Dorohostají a přilehlých osad na Volyni. Jimlín 1984. Nestr. rkp.
- 34) KOVBA, Ž. M.: c. d., s. 94.
- 35) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 84-85.
- 36) Tamtéž, s. 105.
- 37) KOVBA, Ž. M.:c. d., s. 63.
- 38) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 10.
- 39) Kijevljanin, 6. 6. 1869.
- 40) Tamtéž, 10. 3. 1870.
- 41) VORONIN, A.: Obinostrannyh poselencach v Jugo-Zapadnom kraje. S. 1. s. a., s. 14.
- 42) Czas, 10. 3. 1870.
- 43) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 12.
- 44) Tamtéž, s. 13.
- 45) RGIA, fond 1263.
- 46) ZABELIN, A.:c. d., s. 170.
- 47) Zápiska o zeměvladenii v Jugozapadnom kraje. Kijev 1882, s. 161; Sborník České společnosti zeměvědné, 8, 1901-1902, č. 3, s. 76. Národní listy v roce 1877 tvrdily, že na Volyni je 29 897 Čechů.
- 48) AUERHAN, J.: Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí. Praha 1920, s. 14.
- 49) ZABELIN, A.: c. d., tab. 6.
- 50) Tamtéž, tab. 4.
- 51) Tamtéž, tab. 7.
- 52) Tamtéž, s. 173.
- 53) Tamtéž, s. 119.
- 54) Tamtéž, tab. 8.
- 55) Pamjatnaja knížka Volynskoj gubernii na 1886 g. Žitomir 1885, s. 23.
- 56) Tamtéž, s. 29.
- 57) Tamtéž, s. 37.
- 58) KRYŽANOVSKIJ, J.M.: c. d., s. 84, CICHOCKA, Z.: Kolonje czeskie na Wolyniu. Warszawa 1928, s. 17.
- 59) Český pravoslavný kalendář na rok 1891. Kyjev 1891, s. 28-29.
- 60) Tamtéž, s. 38-39.
- 61) Tamtéž, s. 40.
- 62) Tamtéž, s. 42.
- 63) Russkij vestnik, č. 217, 1891, s. 145.

- 64) Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. VIII. Volynskaja gubernija. Skt. Petěrburg 1904, s. VII.-IX.
- 65) Tamtéž.
- 66) Tamtéž, s. XI.
- 67) Tamtéž, s. XIV.
- 68) Tamtéž, s. 3.
- 69) Tamtéž, s. 112-115.
- 70) Tamtéž, s. 136-137.
- 71) Tamtéž, s. 146-147.
- 72) Tamtéž, s. 164-165.
- 73) Tamtéž, s. 248-249.
- 74) Sborník České společnosti zeměvědné, 8, 1901-02, č. 3, s. 75.
- 75) Osvěta, 48, 1918, č. 2.
- 76) Obzor Volynskoj gubernii za 1904 g. Žitomir 1905.
- 77) Obzor Volynskoj gubernii za 1906 g. Žitomir 1907.
- 78) Obzor Volynskoj gubernii za 1907 g. Žitomir 1908.
- 79) Obzor Volynskoj gubernii za 1908 g. Žitomir 1909, s. 48.
- 80) Čechoslovan, 2, 1912, č. 18, s. 199-200.
- 81) Obzor Volynskoj gubernii za 1909 g. Žitomir 1910, s. 50.
- 82) Obzor Volynskoj gubernii za 1911 g. Žitomir 1912, s. 7-11.
- 83) Obzor Volynskoj gubernii za 1912 g. Žitomir 1913, s. 7-11.
- 84) Obzor Volynskoj gubernii za 1914 g. Žitomir 1915, s. 7-10.
- 85) Ruský Čech, 1, 1906-07, č. 16, s. 3-4.
- 86) Tamtéž, č. 15, s. 2-4.
- 87) Izvestija Volynskogo gubernskogo zemstva, 1, 1912, č. 2, s. 12.
- 88) Osvěta, 48, 1918, č. 2, s. 66.
- 89) Čechoslovan, 2, 1912, č. 18, s. 199-200.
- 90) Čechoslovan, 2, 1918, č. 1. Údaje platí jen pro venkovské obce.
- 91) Sborník České společnosti zeměvědné, 18, 1912, s. 35-38.
- 92) Naše zahraničí (NZ), 2, 1921, č. 1, s. 30-34; tamtéž, 6, sv. 2, s. 105-106.
- 93) Pokroková revue, 6, 1909-1910, s. 332; NZ,L2, 1931, s. 119-121.
- 94) Věrná stráž, 2, 1947, č. 43-44, s. 7.

2. Hospodářský život

- 1) Pout' Slovanů do Ruska roku 1867 a její význam. Praha 1867, s. 116.
- 2) Tamtéž, s. 120.
- 3) RIVET, CH.: Poslední Romanovec. Praha 1919, s. 14.
- 4) Ruský Čech (dále jen RČ), 1907, 17. 1.

- 5) RČ, 1, 1906-07, č. 38, s. 2-3.
- 6) ŠEREŤUK, M.: Kronika Kvasilova 1870-1947. Rkp. s. 15.
- 7) Volynskije eparchialnyje vědomosti (dále jen VEV), 1894, s. 270.
- 8) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: Čechi na Volyni. SPb 1887, s. 47-48.
- 9) Zápiska o zemlevladienii v Jugozapadnom kraje. Kijev 1882, s. 162.
- 10) ŠIRC, V.: Jak tomu bylo s pozemky na Volyni. Rkp., s. 1-2.
- 11) CICHOCKA, Z.: Kolonje czeskie na Wolniu. Warszawa 1928, s. 6.
- 12) DOUBRAVA, F.: Český vystěhovalec na Rus. Praha 1876, s. 11-14.
- 13) Národní archiv Praha (dále jen NA), f. Prezidium místodržitelství, 4 (I), k. 349.
- 14) KOVBA, Ž. M.: Česka emigracija na Ukrajinu v druhij polovyni XIX - na počátku XX storičja. Lviv 1974, s. 69.
- 15) Rocznik Ziemi Wschodnich, 1939, s. 58.
- 16) Rossijskij centralnyj istoričeskij archiv Sankt Petěrburg, f. 1284.
- 17) RČ, 2, 1907-1908, č. 12, s. 2-4.
- 18) VEV, 1891, č. 24, s. 709.
- 19) VEV, 1891, č. 25, s. 755.
- 20) Selskochozjajstvennaja chronika Volynskoj gubernii, 1910, č. 2, s. 55-62; Čechoslovan, 2, 1912, č. 38, s. 423-424.
- 21) Čechoslovan, 2, 1912, č. 38, s. 423-424.
- 22) Russkij vestnik, sv. 217, 1871, s. 141.
- 23) Region Litoměřice, 1992, 1., s. 3-5.
- 24) BÁRTA, V.-KŘIKAVOVÁ, H.: Kronika obce Podhájce na Volyni (Rusko) 1871-1947. Rkp., s. 6.
- 25) ŠTĚPÁNEK, A.: Osídlování Čechů na Volyni. Rkp. 27
- 26) Selskochozjajstvennaja chronika Volynskoj gubernii, 1910, č. 2, s. 25-28.
- 27) Volnoje ekonomičeskoje občestvo, 1881, č. 2, s. 75-88.
- 28) KOVBA, Ž. M.: c. d., s. 120.
- 29) ŠEREŤUK, M.: c. d., s. 18-23.
- 30) Stopy zaváté časem. Praha 1980, s. 31.
- 31) Věrná stráž (VS), 6, 1951, č. 31, s. 7.
- 32) PERNÝ, J.: Pěstování chmele na Volyni, Zpravodaj SČVP, 1993, č. 9, s. 7.
- 33) VEV, 1894, č. 6, s. 193.
- 34) RČ, 2, 1907-08, č. 2, s. 11.
- 35) Tamtéž, č. 4, s. 6-7.
- 36) Tamtéž, č. 14, s. 7-8.
- 37) Tamtéž, č. 29, s. 3-5.
- 38) Tamtéž, č. 25, s. 3-4.
- 39) Čechoslovan, 2, 1912, č. 38, s. 423-424.

- 40) VEV, 1894, č. 5, s. 152-157.
- 41) VEV, 1888, č. 9, s. 351.
- 42) NÁHLOVSKÝ, J.-VELENSKÝ, V.: Z kroniky obce Kvasilov. Kvasilov 1929, s. 19.
- 43) Čechoslovan, j_, 1911, č. 4.
- 44) AUERHAN, J.: České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkazu. Praha 1920, s. 35-38.
- 45) Čechoslovan, 2, 1912, č. 37, s. 411-413.
- 46) ŠIRC, V.: posudek na diplomovou práci L. Rektorové.
- 47) Osvěta, 48, 1918, č. 2, s. 67; Naše zahraničí, í, 1919-1920, č. 3, s. 176-178.
- 48) VEV, 1891, s. 674.
- 49) Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. VIII. Volynskaja gubernija, SPb 1904, s. 248-249.
- 50) Tamtéž, s. 164-165.
- 51) ZABELIN, A.: Vojenno-statističeskoje obozrenije Volynskoj gubernii, I. Kijev 1887, s. 170.
- 52) NĚMEČEK, M.: Přehled českých osad v ruské gubernii Volyňské. Sborník České společnosti zeměvědné, 8, 1902, s. 75.
- 53) RČ, 1, 1906-07.
- 54) NĚMECEK, M.: c. d.
- 55) Selskochozjajstvennaja chronika Volynskoj gubernii, 1910, č. 2, s. 66-69.
- 56) Čechoslovan, 2, 1912, č. 48.
- 57) Národní listy, 26. 9. 1911, s. 1.
- 58) Čechoslovan, 2, 1912, č. 2.
- 59) Statističeskij ježegodnik Volynskogo gubernskogo zemstva na 1912 god. Žitomir 1913, s. 2-16.
- 60) Zápiska o zemlevladienii v Jugozapadnom kraje. Kijev 1882, tab. 5.
- 61) Statističeskij ježegodnik c. d., s. 27.
- 62) Russkij věstník, sv. 200, 1889, s. 22-29.
- 63) TOBJAŃSKI, Z.: Czesi w Polsce. Kraków 1994, s. 66.
- 64) VEV, 1891, č. 25, s. 755.
- 65) VS,5, 1950, č. 33,s. 2-4.
- 66) OLICĚ, V.: Dějiny českého vystěhovalectví na Rus. Kyjev 1908, s. 25.
- 67) Russkij vestnik, sv. 217, 1891, s. 141.
- 68) SÚA, f. Prezidium místodržitelství - tajné, k. 16.
- 69) Čechoslovan,1, 1911, č. 1,s. 1.
- 70) RČ, 1, 1906-07, č. 35, s. 12.
- 71) ABDANK-ABŽOLTOVSKÁ, V.: Malá sága velké rodiny. Zpravodaj SČVP, 1992, č. 4, s. 2.
- 72) VS,7, 1952,č. 18, s. 3-4.
- 73) Čechoslovan,]_, 1911, s. 33í.
- 74) Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. c. d., s. 164-165.

- 75) Čechoslovan, 1, 1911, č. 1, s. 228, VS, 3, 1949, č. 5-6, s. 6-7.
- 76) Čechoslovan, 4, 1914, č. 43-44.
- 77) Čechoslovan, 2, 1912, č. 6, s. 75.
- 78) VS, 1950, č. 23, s. 6.
- 79) Stopy zaváté časem. Praha 1980, s. 22-24.
- 80) ŠEREŤUK, M.: Kronika Kvasilova 1870-1947. Bojovníci života i války. Rkp. s. 35.
- 81) Istorija mist i sil Ukrajinskoji RSR v dvacjaty šestý tornách. Rovenska oblast'. Kyjiv 1973, s. 309.
- 82) Čechoslovan, 1, 1911, s. 339; Osvěta, 48, 1918, č. 2, s. 67.
- 83) Pervaja vseobščaja perepis naselenija c. d., s. 164-165.
- 84) Tamtéž.
- 85) Česko-ruské listy, 3, 1907, č. 2, s. 10-11; Čechoslovan, 4, 1914, č. 43-44.
- 86) Čechoslovan, 4, 1914, č. 43-44.
- 87) KARETNIKOV, S.: Volynskaja gubernija. Geografičesko-istoričeskij očerk. Kovel 1905, s. 88.
- 88) Čechoslovan, 1, 1911, s. 339.
- 89) Vzpomínka na rodiště. Straklov Český. Rkp., s. 8.
- 90) SÚA, f. Národní rada česká, k. 320, porada 28. 7. 1912.
- 91) AUERHAN, J.: Význam zahraničních krajanů pro náš národohospodářský rozvoj. Rkp. v knihovně Náprstkova muzea.
- 92) Čechoslovan, 4, 1914, č. 43-44.
- 93) KARETNIKOV, S.: c. d., s. 17.
- 94) Pervaja vseobščaja perepis naselenia Rossijskoji imperii 1897 g., c. d., s. 164-165.

3. Náboženské poměry

- 1) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: Čechi na Volyni. Sankt Petěrburg 1887, s. 10.
- 2) Tamtéž, s. 11.
- 3) PUŠKAREVIČ, K. A.: Čechi v Rossii, III. část, s. 12.
- 4) Kijevljanin, 1870, č. 43.
- 5) Kijevljanin, 1869, č. 127.
- 6) Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv Sankt Petěrburg (dále jen RGIA), fond ministerstvo vnitra (dále jen MV), oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 7) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 16.
- 8) RGIA, f. MV, oddělení všeobecných záležitostí, č. 172/3, záznam o zahraničních kolonistech.
- 9) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d.
- 10) Tamtéž, s. 17.
- 11) Tamtéž, s. 19.
- 12) Tamtéž, s. 21.
- 13) Tamtéž, s. 24.

- 14) Kijevljanin, 1870, č. 43.
- 15) Volynskije eparchialnyje vědomosti (dále jen VEV), 1870, s. 600-602.
- 16) Tamtéž, s. 633-634. V roce 1650 žily v českých zemích asi 2 mil. obyvatel.
- 17) RGIA, f.733 - Ministerstvo národní osvěty, č. 58a, důvěrná zpráva Dondukova-Korsakova.
- 18) RGIA, f.733, č. 156 134.
- 19) RGIA, f. 1282, oddělení všeobecných záležitostí, č. 1893.
- 20) RGIA, 733, oddělení národního vzdělání, č. 58a.
- 21) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 50.
- 22) RGIA, f. 1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 23) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 33.
- 24) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 54-55.
- 25) Tamtéž, s. 54-55
- 26) RGIA f.1282, všeobecné oddělení, č. 10/1893.
- 27) Tamtéž, č. 163.
- 28) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 60.
- 29) RGIA, f. MV, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 30) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 68.
- 31) Tamtéž, s. 68-69.
- 32) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 41.
- 33) Tamtéž, s. 44.
- 34) RGIA, f. 1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 35) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 48.
- 36) RGIA, f. 1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 37) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 135.
- 38) Tamtéž, s. 79-80.
- 39) RGIA, f.1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163 P.
- 40) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 56.
- 41) RGIA, f.1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163 P.
- 42) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 57.
- 43) RGIA, f. 1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163 P.
- 44) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 59.
- 45) Tamtéž, s. 60-61.
- 46) RGIA, f. 1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163 I.
- 47) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 64.
- 48) RGIA, f. MV, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 49) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 85.
- 50) Český pravoslavný kalendář na rok 1888. Kyjev 1887, s. 54.

- 51) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 92-96. Ochranov nebyl jazykově český.
- 52) POBĚDONOSCEV, K. P.: Pisma i zápisky, t. 1. Moskva-Petrograd 1923, s. 657.
- 53) KRYŽANOVSKIJ, Je. M.: c. d., s. 101-102.
- 54) Tamtéž, s. 128.
- 55) Tamtéž, s. 135.
- 56) VEV, 1886 č. 4, s. 122-123.
- 57) Poslednije 10 let pervogo 25-letija susčestvovanija SPb Slavjanskogo blagotvoritelnog občestva. SPb 1893, s. 238.
- 58) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 93.
- 59) VEV, 1887, č. 31, s. 968.
- 60) RGIA, f. 1282, oddělení duchovních záležitostí cizích vyznání, č. 163.
- 61) VEV, 1888, s. 396-401.
- 62) VEV, 1888, s. 653-655.
- 63) Tamtéž, s. 1344-1345.
- 64) VEV, 1889, s. 158-160.
- 65) Tamtéž, s. 581.
- 66) Tamtéž, s. 514-526.
- 67) VEV, 1894, s. 292-293.
- 68) VEV, 1895, s. 265-266.
- 69) Centralnyj deržavnyj istoričnyj archiv Ukrajiny (dále jen CDIA), f. 442.
- 70) Počajevskij listok, 1904, č. 1, s. 1-4.
- 71) Český pravoslavný kalendář na rok 1888. Kyjev 1887.
- 72) KOVÁŘÍK, F.: Zážitky a dojmy ruského Čecha za carství. Praha 1932, s. 50-51.
- 73) Vlast, 1892-1893, s. 763-766.
- 74) NĚMEČEK, M.: Dvacet pět let na Rusi. Žitomir 1896, s. 14.
- 75) VEV, 1906, s. 526.
- 76) Tamtéž, s. 632.
- 77) Tamtéž, s. 629-631.
- 78) Ruský Čech, 1, č. 31, 15. (28.) 6. 1907, s. 15.
- 79) Tamtéž, č. 2, 3.(16.) 11. 1906.
- 80) AUERHAN, S.: České osady na Volyni, Krymu a Kavkazu. Praha 1920, s. 23.
- 81) Ruský Čech, 1907, č. 20.
- 82) Ruský Čech, 1, č. 48, 12. (25.) 10. 1907, s. 4-6.
- 83) CDIA, f. 442, dopis volyňského gubernátora kyjevskému generálnímu gubernátorovi z 18. 12. 1913.
- 84) Tamtéž, dopis náčelníka Jihozápadního kraje ministru vnitra z 31. 12. 1913.
- 85) Tamtéž, dopis departementu duchovních věcí ministerstva vnitra kanceláři kyjevského generálního gubernátora z 21. 9. 1914.

- 86) Čechoslovan, 2, 1912, č. 29, s. 323.
- 87) Tamtéž, č. 27, s. 302-307.
- 88) Hlas Volyně, 1927, č. 3, s. 1.
- 89) JANOTOVÁ, M.: Kronika Boratína. S. 1. 1984, s. 22.
- 90) ŠIMEK, V.: Náboženské dějiny volyňských Čechů. Znojmo 1952. Rkp. s. 17-24.
- 91) Věrná stráž (dále jen VS), 1947, č. 13, s. 3 a 6.
- 92) PRUDKÝ, F.: Druhá cesta na Rus v červnu 1909. Praha 1909, s. 22.
- 93) Tamtéž, s. 24. O A. Vaňkovi sr. též Huleč Česká na Volyni. Žatec 1992, s. 93-94.
- 94) Obrana, 1894, s. 265.
- 95) Čechoslovan, 1915, s. 62.

4. Školství

- 1) Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv (RGIA), f.733, č. 15a, oddělení lidové osvěty.
- 2) KRYŽANOVSKIJ, J. M.: Čechi na Volyni. SPb 1887, s. 81.
- 3) ZABELIN, A.: Vojenno-statističeskoje obozrenije Volynskoj gubernii, I. Kijev 1887, 329.
- 4) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 557.
- 5) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., příloha.
- 6) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 557.
- 7) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 120.
- 8) OLIČ, V.: Dějiny českého vystěhovalectví na Rus. Kyjev 1908, s. 34.
- 9) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 123.
- 10) RGIA, f. MNO, oddělení lidové osvěty, č. 557.
- 11) ZABELIN, A.: c. d., s. 327.
- 12) VEV, 1887, Č. 35, s. 1121-1122.
- 13) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 55 P.
- 14) Tamtéž, zpráva kurátora kyjevského školského okruhu za rok 1889.
- 15) Tamtéž, oddělení lidové osvěty, č. 46.
- 16) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 134.
- 17) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 557 P, protokol zasedání pedagogické rady kursů.
- 18) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 138.
- 19) Ruský Čech (dále jen RČ), 1907-08, s. 12.
- 20) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 139.
- 21) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 557 P.
- 22) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 141-142.
- 23) RČ, 1908, č. 38.
- 24) VEV, 1893, s. 192.
- 25) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 144.
- 26) RGIA, f. 733, odd. lidové osvěty, č. 557 P.

- 27) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 145.
- 28) CDIA, f. 442, žádost z 3. 2. 1893; dopis volyňského gubernátora generálnímu gubernátorovi z 29. 4. 1894.
- 29) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 577-P.
- 30) PUŠKAREVIČ, K. A.: c. d., s. 147.
- 31) Tamtéž, s. 151.
- 32) RGIA, f. 733, oddělení lidové osvěty, č. 557.
- 33) VEV, 1889, s. 332-336.
- 34) Tamtéž, s. 869.
- 35) VEV, 1892, s. 235 a 240.
- 36) Tamtéž, s. 366-369.
- 37) Tamtéž, s. 564-565.
- 38) VEV, 1891, s. 756.
- 39) Rodinný kalendář volyňských Čechů 1937, c. d., s. 84.
- 40) KARAS, F.: Obrazy českých osad v Polsku. Praha 1935, s. 26.
- 41) Čechoslovan, 1911, s. 338.
- 42) Obrana, 1894, s. 253.
- 43) RČ, 1906, č. 6.
- 44) RČ, 1907-08, č. 26.
- 45) Hlas Volyně, 1927, č. 42, s. 1.
- 46) RČ, 1906-07, č. 47, s. 6-7.
- 47) Tamtéž, č. 48, s. 2-3.
- 48) RČ, 1906-07, č. 31, s. 16-17.
- 49) Tamtéž, s. 17-18.
- 50) RČ, 1907-08, č. 27, s. 1-2.
- 51) Česko-ruské listy, 1, 1906, č. 4, s. 25-26.
- 52) RČ, 1906-07, č. 34, s. 11.
- 53) Státní ústřední archiv Praha (dále jen SÚA), f. NRČ, k. 324/3, dopis V. Vondráka NRČ z 21. 1. 1908.
- 54) Ruský Čech, 2, 1907-1908, č. 11, s. 13.
- 55) NA, f. NRČ, k. 324/3, dopis občanů Dědovy Hory NRČ z 16. 12. 1908.
- 56) Ruský Čech, 2, 1907-1908, č. 9, s. 12.
- 57) Ruský Čech, 2, 1907-1908, č. 13, s. 4.
- 58) Čechoslovan, 2, 1912, č. 20, s. 230.
- 59) NA, f. NRČ, k. 320, porada 29. 6. 1912.
- 60) Kraj, 1907, č. 44.
- 61) Čechoslovan, 1915, s. 64.

5. Kulturní a společenský život

- 1) Ruský Čech (dále jen RČ) 28. 4. 1907; 23. 12. 1907.
- 2) Věrná stráž, 1948, č. 45-46, s. 13-14.
- 3) Hlas Volyně, 1_, 1926, č. 4, s. 1-2.
- 4) Volynskije eparchialnyje vědomosti (VEV), 1894, č. 5.
- 5) Náš buditel, 2, 1931, č. 3, s. 26-27.
- 6) Centralnyj deržavnyj istoryčnyj archiv Ukrajiny u Kyjevi (dále jen CDIA), f. 442, dopis volyňského gubernátora kyjevskému generálnímu gubernátorovi z 17. 3. 1880.
- 7) Tamtéž, dopis kyjevského generálního gubernátora ministru vnitra z 11.4. 1880.
- 8) Tamtéž, dopis ministerstva vnitra kyjevskému generálnímu gubernátorovi z 12. 5. 1880.
- 9) Tamtéž, dopis náčelníka volyňského gubernského četnického velitelství náčelníkům újezdních četnických velitelství v Novohradu Volyňském, Ostrohu a Zaslavi z 8. 3. 1914.
- 10) Čechoslovan, 1911, s. 337-338.
- 11) Russkij vestnik, č. 217, 1891, s. 139.
- 12) Tamtéž, s. 143.
- 13) CDIA, f. 442, žádost z 25. 8 1898.
- 14) Tamtéž, dopis Kanceláře kyjevského generálního gubernátora z 24. 12. 1898.
- 15) Česko-ruské listy, 1, 1900, č. 4, s. 31.
- 16) Tamtéž.
- 17) RČ,2, 1907-08, č. 50. s. 1-3.
- 18) Tamtéž, č. 16, s. 1-2.
- 19) RČ, í, 1906-07, č. 9, s. 6-7.
- 20) RČ, 2, 1907-08, č. 2.
- 21) RČ, 1, 1906-07, č. 13, s. 5.
- 22) Tamtéž, č. 32, s. 7-8.
- 23) Tamtéž, č. 40, s. 5-6.
- 24) RČ, 1907-08, č. 6, s. 2-3.
- 25) Tamtéž, č. 7, s. 8.
- 26) Tamtéž. Puriškevič byl jedním z organizátorů monarchistického černosotněnského Svazu ruského lidu a Ruského lidového svazu Michaila Archanděla, poslancem II.-IV. státní dumy.
- 27) RC, 2, 1907-08, č. 8, s. 1.
- 28) Tamtéž, s. 5-6.
- 29) Tamtéž.
- 30) Tamtéž, č. 12, s. 4-6.
- 31) Tamtéž, č. 9, s. 15; č. 11, s. 5; č. 15, s. 5; č. 23, s. 4-5.
- 32) Tamtéž, č. 13, s. 4.
- 33) Tamtéž, s. 5.
- 34) Tamtéž, č. 22, s. 7.

- 35) Tamtéž, č. 24, s. 1.
- 36) Tamtéž, č. 31, s. 9-10.
- 37) Tamtéž, č. 36.
- 38) Tamtéž, č. 42, s. 2-5.
- 39) VESELÝ, M. F.: Paměti. Rkp. z roku 1933, s. 10.
- 40) RČ, 2, 1907-08, č. 50, s. 1-3.
- 41) Slavjanskij posrednik, 1908, č. 1, s. 1.
- 42) NA, f. NRČ, k. 324/3, dopis V. Vondráka NRČ z 21. 1. 1908.
- 43) Tamtéž.
- 44) NA, f. NRČ, k. 324/3, dopis NRČ dr. Vondrákovi z 23. 2. 1908.
- 45) Tamtéž.
- 46) Česko-ruské listy, 3, 1907, č. 5, s. 35-36.
- 47) Jednota, 3, 1908, č. 6-7, s. 49.
- 48) Čechoslovan, 1, 1911, č. 1, s. 19.
- 49) Tamtéž, s. 14-15.
- 50) Tamtéž.
- 51) Tamtéž, č. 25, s. 272.
- 52) Tamtéž, č. 31-32, s. 337-338.
- 53) RČ, 2, 1907-08, č. 6, s. 10.
- 54) Čechoslovan, 2, 1912, č. 1, s. 5.
- 55) Tamtéž, č. 3, s. 29.
- 56) Tamtéž, č. 4, s. 46.
- 57) Tamtéž, č. 5, s. 59.
- 58) Tamtéž, č. 7, s. 78.
- 59) Tamtéž, č. 28, s. 317.
- 60) Tamtéž, č. 41, s. 462.
- 61) Tamtéž, č. 44, s. 494-495.
- 62) Tamtéž, č. 45, s. 505-506.
- 63) Tamtéž.
- 64) Pokroková revue, 1912-1913, s. 345.
- 65) Tamtéž.
- 66) Srv. RČ, 1, 1906-07, č. 6.
- 67) Pokroková revue, 1912-1913, s. 347.
- 68) Tamtéž, s. 348.
- 69) Čechoslovan, 1915, s. 61.
- 70) Tamtéž, s. 63.
- 71) Tamtéž.

- 72) Tamtéž, s. 64.
- 73) Čechoslovan, 2, 1912, č. 27.
- 74) Národní listy, 23. 10. 1911, s. 1.
- 75) Tamtéž.
- 76) KOVÁŘÍK, F.: Zázitky a dojmy ruského Čecha za carství. Praha 1932, s. 232.
- 77) Adresář zahraničních Čechů. Praha 1911, s. 61-62.
- 78) RČ, 1, 1909-07, č. 13, s. 5.
- 79) RGIA, f. 773.
- 80) Věrná stráž, 1950, č. 30-31, s. 14.
- 81) SKRYPKA, V. H.: Písňe volyňských Čechů ze tří válek. Český lid, 53, 1966, s. 50-52; SATKE, A.: Folklor vystěhovalců a odraz jejich postavení ve folklóru tamějších starousedlíků. Slezský sborník, 93, 1995, č. 1-2, s. 97.
- 82) ŠIRC, V.: Minulost zavátá časem. Kronika Českých Dorohostají a přilehlých osad na Libánovky a Máslenky.
- 83) VEV, 1894, č. 5, s. 152-154.
- 84) Russkij vestnik, sv. 217, 1891, s. 141.
- 85) VEV, 1891, s. 351-352.
- 86) Russkij věstník, c. d.

6. Politický život

- 1) Velký Čechoslovan. Kalendář na rok 1917. Kyjev 1916.
- 2) TARTANOVSKIJ, N.: Topografičesko-statističeskije materiály Jugo-Zapadnogo kraja. Kijev 1882, s. 31.
- 3) RČ, 1, 1906-07, č. 11, s. 1.
- 4) Tamtéž, č. 1, s. 4.
- 5) Tamtéž, č. 4, s. 6-7.
- 6) Tamtéž, č. 7, s. 1.
- 7) Kraj, 1907, č. 44.
- 8) RČ,2, 1907-08, č. 10, s. 8.
- 9) RČ,1 , 1906-07, č. 9, s. 1.
- 10) Tamtéž, č. 11, s. 1-2.
- 11) Tamtéž.
- 12) Tamtéž, č. 14, s. 1-3.
- 13) Tamtéž, č. 17, s. 1.
- 14) Tamtéž, č. 15, s. 2.
- 15) Tamtéž, č. 16, s. 1.
- 16) Tamtéž, č. 17, s. 1.
- 17) RIVET, CH.: Poslední Romanovec. Praha 1919, s. 94.
- 18) Volynskaja žizň, 1907, č. 109.

- 19) RČ, í, 1906-07, č. 27, s. 4-5.
- 20) Tamtéž.
- 21) Tamtéž, č. 21, s. 3.
- 22) Tamtéž, č. 27, s. 5-7.
- 23) Tamtéž, č. 20, s. 1-2.
- 24) Tamtéž, č. 17, s. 4-6.
- 25) Zvěsti/Vesti, 3, 1907, č. 20-21, s. 1.
- 26) RČ, 1, 1906-07, č. 37, s. 2.
- 27) Tamtéž, č. 39, s. 2-3.
- 28) RČ, 2, 1907-08, č. 27, s. 3.
- 29) Tamtéž.
- 30) Tamtéž, č. 31, s. 4.
- 31) Volynskaja žizň, č. 438.
- 32) RČ, 2, 1907-08, č. 30, s. 1.
- 33) Tamtéž, č. 41, s. 1.
- 34) Izvestija Volynskogo gubernskogo zemstva, j_, 1912, č. 1, s. 2-4.
- 35) Tamtéž, s. 5-6.
- 36) Čechoslovan, 1, 1911, č. 13, s. 145-146.
- 37) Tamtéž, č. 24, s. 263.
- 38) Čechoslovan, 2, 1912, č. 1, s. 3-4.
- 39) Tamtéž, s. 1.
- 40) Tamtéž, s. 2.
- 41) Tamtéž, č. 21, s. 232-235.
- 42) Tamtéž, č. 28, s. 317.
- 43) Čechoslovan, 1, 1911, č. 1, s. 13-14.
- 44) Čechoslovan, 2, 1912, č. 6, s. 75.
- 45) Tamtéž, č. 9, s. 101.
- 46) Tamtéž, č. 19, s. 215.
- 47) Tamtéž, č. 30, s. 335.
- 48) Tamtéž, č. 8, s. 97-98.
- 49) Tamtéž, č. 41, s. 463.
- 50) Tamtéž, č. 43, s. 489.
- 51) Tamtéž, č. 44, s. 502.
- 52) Tamtéž, č. 47/1, s. 6-7.
- 53) POSPÍŠIL, A.: Československá duševní armáda na Rusi. Praha 1925, s. 79-81.
- 54) MACKENZIE, C: Dr. Beneš. Praha 1947, s. 50-51.
- 55) POSPÍŠIL, A.: c. d., s. 67 n.

- 56) TROCKÝ, L.: Moje paměti. Praha 1930, s. 134.
- 57) Tamtéž, s. 137.
- 58) Věrná stráž, 4, 1949, č. 40, s. 15.

Jaroslav Vaculík

Dějiny Volyňských Čechů I. (1868-1914)

Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel v Praze roku 1997

Náklad 0000 výtisků

Vydání první

AA - 00,00 VA - 00,00

Vytiskly

ISBN